

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

SSCB DÖNEMİ KAZAKİSTAN'DA DİN POLİTİKALARI

Magzhan ZHANEL
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Arif KORKMAZ

KONYA-2023

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Magzhan Zhanel
	Numarası	8810201085
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Arif KORKMAZ
	Tezin Adı	SSCB Dönemi Kazakistan'da Din Politikaları

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan SSCB dönemi Kazakistan'da Din Politikaları başlıklı bu çalışma 27/10/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Arif KORKMAZ	
2	Prof. Dr	Mehmet AKGÜL	
3	Doç. Dr.	Mustafa ÖZDEMİR	

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Magzhan Zhanel		
	Numarası	8810201085		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	SSCB Dönemi Kazakistan'da Din Politikaları			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Magzhan ZHANEL

İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Magzhan Zhanel		
	Numarası	8810201085		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Arif KORKMAZ		
Tezin Adı	SSCB Dönemi Kazakistan'da Din Politikaları			

Bu tez çalışması, SSCB Donemi Kazakistan'da Din Politikalarını konu edinmektedir. Bu çerçevede birinci bölümde, Çarlık Rusya ve Geçici Hükümet dönemlerinde Kazakistan tarihinden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, Sovyet rejimi döneminde İslam'a karşı mücadele politikaları neticesinde Kazak toplumu ve tarihinde meydana gelen büyük değişiklikler incelenmiştir. Konunun analizi ve işlenişi tarihsel açıdan ele alınarak, eğitim alanında Sovyet mevzuatı ve Alaş Aydınları'nın mücadeleleri, müslüman eğitim kurumlarına yönelik Sovyet politikaları, II. Dünya Savaş yılları ve sonrası dini durum, Sovyet Hükümetinin din politikasında "Sıcaklık" dönemi, Kazakistan'da "Yeniden İnşa" döneminde dini durum, Rus İmparatorluğu'nun islama karşı politikası hakkındaki görüşleri incelenip ortaya koyulmaya gayret gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Din, Din Politikaları, Kazak Toplumu, Tarih

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Magzhan Zhanel		
	Student Number	8810201085		
	Department	Philosophy and Religious Sciences / Sociology of Religion		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Arif KORKMAZ		
Title of the Thesis/Dissertation	Religious Policies in Kazakhstan The USSR Period			

This thesis study deals with Religious Policies in Kazakhstan during the USSR. Within this framework, in the first part, the history of Kazakhstan during the periods of Tsarist Russia and the Provisional Government is mentioned.

In the second part, the great changes that took place in Kazakh society and history as a result of the policies of struggle against Islam during the Soviet regime are examined. The analysis and elaboration of this issue are considered from a historical point of view, including Soviet legislation in the field of education and the struggle of the Alash intelligentsia, Soviet policy towards Muslim educational institutions. Attempts were made to study and present the views of the Russian Empire on the religious situation during the Second World War and after it, the period of "warmth" in the religious policy of the Soviet Government, the religious situation in Kazakh during the period of "Perestroika", the policy of the Russian Empire towards Islam.

Keywords: USSR, religion, religion policy, Kazakh Society, History

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	vii
ÖN SÖZ	viii
GİRİŞ	1
1. Araştırma Konusu ve Problemi.....	7
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	8
3. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve.....	9
4. Araştırma Yöntemi	10
5. Evren ve Örneklem	11
6. Veri Toplama Araçları	12
7. Veri Analizi.....	12
BİRİNCİ BÖLÜM	13
1. Kavramsal Çerçeve	13
1.1. Din.....	13
1.2. Din Politikaları	27
2. Tarihsel Çerçeve	33
2.1. Çarlık Rusya.....	33
2.2. Geçici Hükümet	39
İKİNCİ BÖLÜM	47
2.1. Sovyet Döneminde Kazakistan Tarihi	47
2.2. Sovyetler Birliği ve Kazak Toplumunu	58
2.3. Eğitim Alanında Sovyet Mevzuatı ve Alaş Aydınları'nın Mücadeleleri.....	64
2.4. Müslüman Eğitim Kurumlarına Yönelik Sovyet Politikası.....	71
2.5. II. Dünya Savaş Yılları ve Sonrası Dini Durum	80
2.6. Sovyet Hükümetinin Din Politikasında "Sıcaklık"	91
2.7. Kazakistan'da "Yeniden İnşa" Döneminde Dini Durum.....	99
2.8. Rus İmparatorluğu'nun İslama Karşı Politikası Hakkındaki Görüşler	114
SONUÇ	126
KAYNAKÇA	130

KISALTMALAR

CSARK.: Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

MİİHK.: Millet İşleri İçin Halk Komiserliği

MS.: Millattan sonra

RK(b)PMK.: Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi

s.: Sayfa

SDİ: Siyasi Devlet İdaresi

SSCB.: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBYK.: Tüm Birlik Yürütme Komiserliği

yy.: Yüzyıl

KMDİ.: Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi

ÖN SÖZ

Din, medeniyetler tarihi içerisinde devletle birlikte var olan ve toplumsal düzenleyici olarak bir işlev gören önemli bir kurumdur. Günümüzde, bir dünya görüşü ve yaşam tarzı sistemi olarak dinin rolü artmaktadır ve vatandaşların toplumun manevi yaşamının dini bileşenine artan bir ilgisi vardır. Son dünya dinlerinden biri olan İslam, Kazak bozkırlarına geldiğinden beri yüzyıllar boyunca insanların hayati manevi ve ahlaki değerleri, gelenek ve görenekleri ile iç içe geçmiş, din ve gelenek birliği oluşturmuştur. Kazakistan Cumhuriyeti, demokratik, laik, yasal ve sosyal bir devlet olarak kurulmuştur.

Bu tez çalışması, SSCB Donemi Kazakistan'da Din Politikalarını konu edinmektedir. Bu çerçevede birinci bölümde, Çarlık Rusya ve Geçici Hükümet dönemlerinde Kazakistan tarihinden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, Sovyet rejimi döneminde İslam'a karşı mücadele politikaları neticesinde Kazak toplumu ve tarihinde meydana gelen büyük değişiklikler incelenmiştir. Konunun analizi ve işlenişi tarihsel açıdan ele alınarak, eğitim alanında Sovyet mevzuatı ve Alaş Aydınları'nın mücadeleleri, müslüman eğitim kurumlarına yönelik Sovyet politikaları, II. Dünya Savaş yılları ve sonrası dini durum, Sovyet Hükümetinin din politikasında "Sıcaklık" dönemi, Kazakistan'da "Yeniden İnşa" döneminde dini durum, Rus İmparatorluğu'nun islama karşı politikası hakkındaki görüşleri incelenip ortaya koyulmaya gayret gösterilmiştir.

Tezimi yazma sürecinde her zaman teşvik eden, ufkumun açılmasında akademik tecrübesiyle ilmi birikimini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Arif KORMAZ'a en içten şükranlarımı sunarım. Ayrıca ders hocalarım Prof. Dr. Mehmet AKGÜL, Prof. Dr. Hayri ERTEN, Prof. Dr. Bünyamin SOLMAZ hocalarıma da bol bol teşekkürlerimi sunarım. Tezle ilgili fikirlerinden istifade ettiğim Öğr. Üyesi Yunus MUCAN hocama da teşekkürü bir borç bilirim. Özellikle bu eğitim sürecinde beni her adımda destekleyen aileme ve tüm yakınlarıma çok teşekkür ediyorum

GİRİŞ

İslam - MS VII. yüzyılın başında ortaya çıkan dünya dinlerinin en gencidir. Yüzyıllar boyunca İslam, Atlantik Okyanusu'ndan Hindistan ve Çin'e kadar geniş bir alana yayılmıştır. VII-VIII. yüzyıllarda Müslümanlık ilimleri Orta Asya ve Kazakistan topraklarına kadar gelmiştir (Mirskiy, 2010: 1).

Orta Asya bölgesinde, kronolojik faktöre ek olarak, yerel toplulukların çıkarlarıyla etkileşimi, çeşitliliği ve ulusal kültürlerle etkileşimi, İslami ideolojinin yayılmasının karakteristik bir özelliğidir. İslami araştırma tarihçileri, Orta Asya'da İslam'ın Sünni ve Şii akımları, Sünni ilahiyat okulları (Maturidiyyah, Eşariyyah, Kerramiyyah), Sünni teolojik ve hukuki (Hanefi, Şafii), Sufi kardeşliği (Yessavi) gibi İslam'ın çeşitli yönleri olduğuna dikkat çekmektedirler (Alimova, 2016: 5).

Orta Asya'da uzun zamandan beri geleneksel Müslüman toplumu oluşmuştur. Bu öğretiler biçimindeki klasik İslam, bölge halklarının ulusal gelenekleriyle yakın temas içinde gelişmiştir. Sonuç olarak, Orta Asya'da yerel etno-kültürel geleneklere uyarlanmış bölgesel bir Müslüman dini tipi oluşmuştur. Bu kültür kompleksinin taşıyıcıları Türk halklarıydı (Rudov, 2014: 57).

İlk İslami misyonerlerin ortaya çıkışı, Arap Halifeliği Müslümanları ile İpek Yolu'nun güney yönünde hareket eden Tang İmparatorluğu birlikleri arasındaki savaşta 751'de Talas Savaşı olayları nedeniyle bilinmektedir. Adı geçen savaş esnasında, Türkler Arapların tarafında savaşmıştır, imparatorluğu ortaklaşa vurarak yenmiştir. Müslümanlar, Çin, Hindistan, Orta Doğu, Sibiryaya ve Kuzey Avrupa'dan gelen kervan yollarının buluştuğu Mauerannahr'a yerleşmiştir. Akademisyen V.V. Bartold, "Moğol İstilasası Çağında Türkistan" adlı kitabında, Atlah Savaşı'ndan sonra Türklerin yavaş yavaş İslam'ı kabul etmeye başladığını belirtmiştir. Dolayısıyla 2023 yılında atalarımızın İslam'ı kabul ettiklerinin üzerinden 1272 yıl geçmiş olacaktır (Bukenov, 2021: 91).

Tarihçi Türkolog Sabri Hizmetli'ye göre, Türkler X. yüzyıldan itibaren İslam'ı kabul etmeye başladılar ve ilk Müslüman devletleri kurmuşlardır – 921 yılında Volga Bulgar devleti, 945 yılında Karahanlı devleti, 963 yılında Gazand devleti ve 1038 yılında Selçuklu devleti (Hizmetli, 1991: 61).

İlk olarak İslam, şimdiki Kazakistan'ın güney yerleşim bölgelerine ve IX. yüzyılda girmiştir. Samani fetihleri sonucunda Karluk Türkleri İslamlaştırılmış ve ardından X. yüzyılın sonlarında Zhetysu ve Syrdarya havzalarının yerleşik halkı arasında İslamiyet kurulmuştur. Karahanlı hanedanının yönetimi sırasında (999-1212), İslam devlet dini statüsü kazanmıştır. X. yüzyılın başında Karahanlı hanedanının kurucusu Satuk İslam'ı kabul etmiş ve oğlu Bogra Han Harun Musa 960 yılında İslam'ı devlet dini ilan etmiştir (Dadin, 2021: 41).

VIII-IX. yüzyıllarda, kurucularının adını taşıyan dört İslam hukuku ekolünün oluştuğu bilinmektedir: Hanefiler, Şafiiler, Malikiler ve Hanbeliler. Hanefi İslam hukuku okulu, VIII. yüzyılda Irak'ta Müslüman ilahiyatçı Ebu Hanife ibn Sabit el-Kufi el-İmam (699-767) tarafından kurulmuştur. İslam'da yazılı gelenek Ebu Hanife ile başlamıştır. Dogmatikler üzerine ilk İslami eser olan Asl al-Tevhid'in onun kaleminden geldiğine inanılmaktadır. Dini kuralları ve günlük yaşamın gerekliliklerini uzlaştırmaya izin veren yasal problemlerin casuistik araştırma yöntemlerini ilk kullananlardan biri olmuştur.

Hanefi mezhebinin çerçevesi içinde Maturidi teolojik doktrini de gelişmiştir. İlimin kurucusu İmam Ebu Mansur el-Mâtürîdî, Semerkant bölgesinin Matürid köyünde doğmuştur (280/894 yılında doğmuş ve 333/944-45 yılında vefat etmiştir). İmam el-Maturidi, İmam Ebu Hanife'den kendisine gelen kelamın temelleri hakkındaki tüm teolojik görüş ve pozisyonları toplayarak bunlara dayalı kitaplar ("Kitab at-t-tevhid", "Ta'vilat al-Qur'an") yazmıştır. İslam dininin, kültürün gelişimini etkilediğinden hiç şüphe yoktur. Dini değerlerle tanışma, Yakın ve Orta Doğu ülkeleri ile kültürel, manevi ve bilimsel bağların kurulmasına katkıda bulunmuştur. Farklı halkların temsilcileri arasındaki temaslar, Müslüman Rönesansı sırasında bilgi ve sanatın gelişmesinin temeli olmuştur (bu, IX-XII. yüzyıllarda Arap-İslam dünyasının kültürünün gelişmesi olarak adlandırılmaktadır). Müslüman bilim adamlarının cebir, trigonometri, fizik, optik, astronomi ve diğer bilim dallarının gelişimine büyük katkıları olmuştur. İslam dünyasında pratik önemi olan astronomi öğretiminde en yüksek başarıları elde etmişlerdir. Orta Çağ'da Müslüman Doğu, tıbbın gelişme düzeyi açısından Avrupa'nın çok ilerisindeydi. Arap tıbbının başarıları, ünlü Ebu Ali ibn Sina'nın (Avicenna) "Tıp Bilimi Kanonu" adlı çalışmasında özetlenmiştir. Ortaçağ Doğu felsefesi, Orta Asya'da klasik Müslüman bilim ve kültürünün gelişmesine güçlü bir ivme kazandırmıştır. Bilim ve felsefenin en ünlü temsilcileri büyük düşünürler El-

Farabi, Yusup Balasaghuni, Mahmud Kaşkari ve Muhammed Haydar Dulati idi (Kulnazarov, 2011: 204).

İslam'ın göçerler arasında maksatlı tebliği Altın Orda Devleti'nden Berke Han (1257-1267) döneminde başlamış ve bu politika özellikle Özbek Han (1312-1341) döneminde yoğunlaşmıştır. XIV. yüzyılda İslam'ın konumunun daha da güçlenmesi, Amir Temir'in (1370-1405) iktidara gelmesiyle bağlantılıdır. Bu sırada, modern Kazakistan topraklarında Hanefi fikhının güçlü teolojik merkezleri oluşmaya başlamıştır. Sufi şair, Türk dünyasının ilk mutasavvıflarından biri, Yassai Sufi tarikatının kurucusu, Sayram yerlisi Hoca Ahmet Yassai (ö. 1166-67, Yassı/Türkistan'da) İslam'ın yayılmasına büyük katkı yapmıştır. Güney Kazakistan'ın göçebe Türk halkı arasında Amir Temir'in emriyle, XIV-XV. yüzyılların dünya mimari şaheseri ve Kazakistan'daki Müslüman mimarisinin önemli bir anıtı olan Yassai'nin onuruna bir türbe inşa edilmiştir.

Daha sonra Altınordu'dan Cengiz soyundan gelenlerin bir kısmı, başta Cuci Ulysy Hanefi mezhebinin Sünni İslam'ını tanıyarak, dini ve ülkeyi İslam düşmanlarından Lamaizm-Budizm'den korumaya çalışmıştır. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Müslüman Türkler, Cengiz soyundan gelen ve Müslümanları toplayıp Budizm'i destekleyen ve yayan Tokty Han'a karşı savaşarak kendilerine "Nogay" demeye başlamışlardır. XIV. yüzyıl başlarında Özbek Han'ın devriminden sonra Müslümanların sahada hegemonya kurmasıyla Müslüman Türkler "Özbek" olarak anılmaya başlanmıştır. XV. yüzyılda, rakip Müslüman Cengizlilerin (Rusya'nın torunları) bir kısmı, gücü elinde tutan özgür bir halk olan "Kazak" terimini tanıtmışlardır. Başarılı savaşlardan sonra "Kazak" etnik adı tarihte korunmuştur. XVI ve XVIII. yüzyıllarda Kazaklar ile Orta Asya halkları arasındaki ekonomik ve kültürel bağların gelişmesi, İslam'ın Kazakistan'da hızla yayılmasına ve etkisinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde Türkistan ve Mauerannahr, Hacı Tarkhan ve Derbent, Harezmi, Hive, Astrabad, Horasan ve İran'dan gelen Orta Asyalı misyonerler İslam'ın yayıcıları olmuşlardır (Abylov, 2021: 96).

İslam XV. yüzyılda Zhanibek ve Kerey sultanları tarafından kurulan Kazak hanlığının resmi ideolojisi olarak kabul edilmiştir. Kazak Hanlığı halkı, Hanefi mezhebinin Sünni İslam'ını takip etmiştir. Ancak aynı zamanda devlet halkının kamusal ve özel hayatında ilahiyat ve şamanizm unsurlarıyla İslam'ın kendine özgü

bir sentezi oluşmuştur. Kazakların dini sistemi, Türklerin belirli göçebe yaşam faaliyetleri koşullarında biriken önceki manevi ve değer sermayesini aktif olarak kullanmıştır, onu geleneksel halk inançları, kültürler, hurafeler, gelenekler prizmasından geçirmiş ve böylece benzersiz yapısal çeşitlilik ve polisenkretizm yaratmışlardır. Kazak devleti, kuruluşundan bu yana Müslümanlık hukuk normlarına dayanmaktadır. Kerei ve Zhanibek'ten sonraki son Kazak hanı Kenesarı'ya (1847'de öldü) kadar tüm Kazak hanlarının şeriata uydukları bilinmektedir. "Yedi Şart" - Tauke Khan tarafından onaylanan kanunlar, İslam'ın kamusal hayata ve yasal uygulamaya girmesine yönelik önemli bir adım olmuştur. Bu belgede yazılan idari, cezai ve medeni hukuk normları esas olarak şeriat kurallarına dayanmaktadır (Sarsembayev, 2015: 27).

Rus İmparatorluğu döneminde İslam. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Rus İmparatorluğu'na katılan Kazakistan'ın İslamlaşmasındaki belirleyici faktör, Rusya'nın İslam'a karşı tutumudur. Sömürge yönetiminin ilk yıllarında Rus hükümeti göçebe nüfus arasında Hristiyanlığı yaymaya başlamış, ancak başarısız olduktan sonra Tatar mollaları ve Rus din adamlarının temsilcilerini halka tanıtarak, kontrol altında İslam'ı yaymak için harekete geçirmiştir. Bu dönemde, Rusların Kazakistan'ın kuzeyine zorla yerleştirilme politikası, İslami konumların güçlenmesi ve yayılmasında önemli bir etkiye sahipti (Arapov, 2011: 55). Kraliyet hükümetinin politikasına, Müslümanların ve Kazak bozkırlarının bazı örf ve adetlerine karşı çıkan büyük Kazak bilim adamı Ş.Ş. Valihanov, "Bozkırda Müslümanlık Üzerine" adlı makalesinde şunları yazmıştır: "Halktan acil bir talep gelirse, yalnızca yerli Kırgız veya Kırgız Hocaların Molda unvanına onay verilmesi gerekir (Redkozubov, 2015: 987; Simonaitis, 2011: 230)."

İslam'a geçiş, Rusya'nın XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nun sömürge politikasını kendi birliğini tehdit eden bir unsur olarak algılamasına yol açmış, buna rağmen 1906 baharında I. Türkistan Bölgesi Müslümanları Kongresi toplanmıştır. 100 kişinin katıldığı Vernyi Kurucu kararnamesinde, dini meselelerle ilgilenen bir Müslüman dini cemaat oluşturulması, müftülerden ezan okumak için dini liderler seçilmesi, vakıfların açılması, camilerin inşa ve onarımına izin verilmesi, okul ve medreselerde reform yapılması gibi meseleler ele alınmıştır (Zhitenov, 2010: 35).

1917 yılında Alaş partisinin düzenlediği Tüm Kazak kongresi yapılmıştır. Alaş siyasi partisinin gündeminde, devletin dinden ayrılması, tüm dini kuruluşların kanun önünde eşitliği, tüm dini öğretileri yayma özgürlüğü ve Kazakistan'da ayrı bir

müftülük oluşturulması konuları önerilmiştir. Aynı yıl Taşkent'te Türkistan bölgesi temsilcilerinin katılımıyla bir Müslüman kongresi düzenlenmiş ve Müslüman İttihat Partisi'nin kuruluşu ilan edilmiştir. Kongre, İslam'ı devlet dini ilan etmiş ve Türkistan özerkliği kurulmuştur. Ancak bu girişimler proleter devrim ve Sovyet hükümeti tarafından yok edilmiştir (Adylov, 2014: 107).

SSCB'de ateizm döneminde İslam. Bu dönem, devletin ateist politikası ile karakterizedir. Genel olarak, 1917 yılından 1929 yılına kadar - Sovyet liderliğinin İslam'la ilgili göreceli olarak özgürlük dönemidir. 1917 yılından 1923 yılına kadar olan dönem, askeri ateizmin dini siyasette ilk adımlarını atmaya başladığı Rusya'da (ilk etapta) Bolşevikler tarafından Hristiyanlığın aktif olarak bastırıldığı dönem olarak adlandırılabilir. Fransız araştırmacıların (Bennigsen, Lemercier-Kelkeje, 1981) belirttiği gibi yetkililerin İslam diniyle olan tutumlarına ilişkin olarak, dini kurumlara "süvari saldırısı" olarak nitelendirilen iç savaş döneminden sonra stratejik nedenlerle, Sovyet hükümeti, İslami kurumlara karşı görece bir hoşgörü politikası izlemiş ve on yıldan fazla bir süre boyunca, İslam dini "kuruluşlar" ile doğrudan çatışmaktan kaçınmıştır.

Eylül 1920 yılında Avrupa Rusya, Sibirya ve Kazakistan Müslümanlarının Merkezi Dini Yönetimi kurulmuştur. 1920 yıllarında Kazak toplumunda dini yaşamda bir canlanma görülmeye başlamıştır. Cumhuriyet Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin din karşıtı komisyonu, mollaların Sovyet okullarında çalışmasına ve çocuklara camilerde dini öğretiler öğretmesine izin vermiştir. 1924 yılında cumhuriyette onlarca medrese, camiler inşa edilmiş ve şeriat mahkemeleri çalışmıştır. Halktan toplu bağışlar (sadaka vb.) toplanması sonucunda camiler belli bir mali bağımsızlık kazanmıştır (Saktaganova, 2017: 60).

1923 yılında Ufa'da düzenlenen II. Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nde Kazak şubesi (Kaziyat), İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi'ne dahil edilmiştir. Zamanla Kaziyat şahsında Müslüman din adamları, 1943 yılında kurulan ve merkezi Taşkent'te bulunan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları dini idaresinin yetkisi altına girmeye başlamıştır (Nurgaliyeva, 2005: 157).

1929-1941'de kısmi serbestleşme ile karakterize edilen "dini ruh" gerilediğinde, dine karşı mücadele yoğunlaşmaya başlamıştır. Dine karşı mücadelede

propaganda giderek geri plana atılmış, dini örgütlere karşı askeri ve açık mücadeleye, dindarlara yönelik zulme izin verilmiş ve 1932-1937 yılları arasındaki dönem tarihe "Allahsız beş yıl" olarak geçmiştir. Ancak bu önlemler, İslam'ı toplumun kamusal hayatından tamamen uzaklaştıramamıştır. 1980 yılların sonlarında Kazakistan'da yapılan araştırmaların sonuçları, nüfusun önemli ölçüde yüksek bir dindarlık düzeyi gösterdiğini yazmaktadır. Kendini mümin ve sempatan olarak tanımlayanların oranı, cumhuriyetin farklı bölgelerinde %20 ile %70 arasında değişmiştir (Sadykova, 2015: 35).

Sovyet tarihinin farklı dönemlerindeki Sovyet devlet din politikası modeli incelendiğinde, devletin dine ve inananların dini yaşamına önyargılı yaklaştığı ve din adamlarının, mezheplerin ve dinsel yaşamın kitlesel olarak yok edildiği dönemler olduğuna dikkat edilmelidir. Hiç şüphe yok ki din siyaseti her Sovyet ailesini etkilemiş ve toplumun manevi gelişiminde önemli bir olumsuz rol oynamıştır (Kurilov, 2021: 178).

SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği), Vladimir Lenin'in liderliğinde bolşevikler, 1917 tarihinde Ekim devrimini gerçekleştirerek, geçici hükümeti devirdikten sonra 30 Aralık 1922'de resmi olarak kurulmuştur. Avrupa ile Asya'nın belli bir kesimi boyunca yayılan bu devlet, II. Dünya Savaşı'ndan sonra 22.403.000 km²'lik toprağa sahip olmakla dünyanın en büyük ülkesi sayılmıştı. Nüfus bakımından ise Haziran 1991 tarihindeki sayıma göre 293.047.571 kişiyle Çin ve Hindistan'dan sonra 3. sırada yer alıyordu. SSCB devleti Avrasya: Rusya; Baltık ülkeleri: Estonya, Letonya, Litvanya; Doğu Orta Avrupa: Belarus, Moldova, Ukrayna; Güney Kafkasya: Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan; Orta Asya: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan gibi 15 ülkeden oluşmuştur. Başkenti şimdiki Rusya'nın merkezi sayılan Moskova, para birimi de Sovyet rublesiydi. SSCB Türkiye, Çin, Norveç ve Finlandiya başta olmak üzere pek çok ülkeyle komşuydu. Aynı zamanda kuzey ve doğu sınırlarını Arktik Okyanusu ve Büyük Okyanus çiziyordu (Vdovin, 2018: 146).

SSCB döneminde ülkede birçok reform ve değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Örneğin, özel mülk sahipliği ve medeni nikâh yasaklanmıştır. Din devletten ayrılmıştır, aynı zamanda kadınlar ve erkekler arasında hak eşitsizlikleri ortaya çıkmıştır.

SSCB'nin dini politikası sırf ateizme dayanmaktaydı. "Ateizm" (İng. Atheism; Os. İlhad, nefyi İlah; Tr. Tanrıtanımazcılık) Yunancada olumsuzluk bildiren "a" önekiyle, Tanrı anlamına gelen 'theos'un birleşiminden doğmuş olan ve Tanrı'nın ya da Tanrı'ların var olmadığı inancına dayanan felsefe akımıdır. Evreni yarattığı, evrenin yasalarını koyduğu, evrene bir şekilde müdahale ettiği kabul edilen doğüstü bir varlık türüne veya yaratıcıya inanmamak olarak da tanımlanabilir (Chashihin, 2022: 67).

SSCB hükümetinin altında olan ülkelerde din görevlilerine ve dini kurumlara sürekli çeşitli baskılar yapılmıştır. Hatta cami ve kilise görevlilerini sürgün etmişlerdir. Devlet tarafından dine karşı ciddi propagandalar ve insanların dini kimliklerini yok etme adına sistemli çalışmalar yapılmıştır. Bu süreçte kilise ve camiler kapatılmış, bazıları ise farklı amaçlarla kullanılmıştır.

Ancak II. Dünya savaşı başlayınca devletin dine karşı politikası hemen değişmeye başlamıştır. Savaş sürecinde ne din görevlileri ne de dini kurumlar baskı altında kalmışlardır. Tam tersine tüm dini kurumlar savaş meydanına yardımda bulunabilmek adına farklı etkinlikler gerçekleştirmişlerdir. Devlet tarafından dinin serbest bırakılmasının birkaç ana sebebi vardır. İlk sebebi, dinin birleştirici gücüyle alakalıydı. Diğer sebebi ise SSCB'nin uluslararası politikası ile ilgiliydi. SSCB yönetimi II. Dünya savaşını kazandıktan sonra dine karşı politikasına tekrar dönüp, daha ciddi bir şekilde bu politikaya devam etmişlerdir. Tüm bu olayları araştırmak amacıyla tez konusu "SSCB dönemi Kazakistan'da din politikaları" olarak adlandırılmıştır.

1. Araştırma Konusu ve Problemi

Toplumun manevi ve siyasi hayatını analize ettiğimizde dinin ve insanların dine karşı tutumunun özel bir yer aldığını görmekteyiz. Din, insan hayatının önemli bir parçası olduğundan dolayı dinle ilgili politika her zaman topluma göre değişikliklere uğramaktadır. Günümüzde devletle din ilişkisi meseleleri dünya çapında önemini göstermektedir. Ayrıca komünist sistemin üzerine kurulan SSCB hükümetinin çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanan Kazakistan için de din meselesinin önemi söz konusudur. Sovyet hükümetinin kısıtlayıcı politikasına rağmen

genel toplum dine inanmaya devam etmişlerdir. SSCB hükümeti dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan tüm ülkelerde dini kurumların çalışmasına izin verilmiştir. Farklı inançdaki insanların yaşadığı Kazakistan Cumhuriyeti için din meselesi, devlet politikasının yönlerinden biri olarak kabul edilmiştir ve hiçbir zaman önemini kaybetmemiştir. Bu sebepten dolayı SSCB hükümetinin yürüttüğü din politikasını göz ardı edemeyiz. Tam tersine gereken çalışmaları yaparak geçmişte yapılan yanlışlardan ders çıkarmamız gerekmektedir. Bu bakımdan araştırmamızın konusu da tam istediğimiz gibi SSCB dönemindeki din politikalarını kapsamaktadır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Gün geçtikçe dünya çapında devletlerle dinler arasındaki ilişkiler gelişmektedir. Her ülke kendisinin yürüttüğü politikayı dikkate alarak dinle ilişkisini oluşturmaktadır. Bu konuda geçmişi doğrudan SSCB hükümeti ile alakalı olan Kazakistan cumhuriyeti de devlet olarak dinle olan ilişkisine önem vermektedir. Komünizm sistemi üzerine kurulan SSCB hükümetinin ateizm propogandasını yapmakla beraber dini kurumlara ve din adamlarına çeşitli baskılar yapmıştır. Bu olayların doğrudan Kazakistanla ilişkisi bulunmaktadır. Bu sebepten dolayı SSCB dönemindeki din politikasını bilimsel açıdan araştırmamız çok önemlidir. Bu araştırmamızdaki amaçlarımızdan birisi Kazakistan Cumhuriyeti'nin devlet olarak dinle ilişkisini ilerletmesine ne kadar katkıda bulunmaktır. Geçmiş öğrenmek oradaki olayları değerlendirmek geleceğe atacağımız adımların yanlış olmaması için önemlidir. Çünkü dünyaya baktığımızda tarihin tekrarlandığını görmekteyiz. Bu sebepten dolayı araştırmamız SSCB dönemi Kazakistan'da din politikalarıyla ilgilidir. Araştırmamızda Sovyet devletinin hangi koşullarda ve hangi amaçlarla kurulduğu, sovyet devletinin dinlere karşı olan tutumu ele alınacaktır. Bu çalışmanın en önemli amaçlarından birisi de Sovyet devletinin ve komünist başkanların dinlere karşı açtığı savaş ve dinlere karşı mücadelede izlediği stratejileri ve yöntemleri anlatmaktır. Din görevlilerinin sürgün edilmesi bunu ispatlar niteliktedir.

3. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve

Bu konuyla ilgili Türkiye’de yapılan araştırmaları incelediğimizde farklı süreçleri kapsayan benzer yüksek lisans ve doktora tezlerini görmekteyiz. Bunların birkaçını inceleyecek olursak en yakın olanı Berik Kудaybergenov tarafından yapılan “Bolşevik İhtilali Öncesi Kazakistan’da Dini Durum” konulu yüksek lisans tezidir. Yukarıda adı geçen araştırma süreç olarak 1850-1917 yani Çarlık Rusya dönemini kapsamaktadır.

Araştırma genel olarak üç bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölümde; Kazaklar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Kazakların tarihi, Kazak kelimesinin anlamı, Kazakistan coğrafyası ve demografik durumu, Kazakların İslamlaşma süreci ve Rus hâkimiyeti altına girme hakkında kısa bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise Çarlık Rusya’sı hâkimiyetindeki Kazaklara yönelik politikalar anlatılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise, XIX. Yüzyılın ikinci yarısı ile XX. Yüzyılın başında Kazak aydınlarının din eğitimi ve sosyal görüşleri ve faaliyetleri incelenmelerine yer verilmiştir.

Diğer bir araştırma ise “Kazak Halkının Din Algısı ve Din Eğitimi Beklentileri” konulu Talgat Abdeshov tarafından yapılan doktora çalışmasıdır. Bu araştırmanın birinci bölümünde yazarın günümüz Kazakistan’da din eğitimiyle birlikte tarihsel süreç yani Çarlık Rusya ve SSCB döneminde Kazakistan’da olan Din Eğitime önem verdiğini görmekteyiz. Aynı zamanda son dönemlerde dinî akımların din algısına etkileri meselesine değinilmiştir.

Araştırmanın temel konusu Kazakistan Cumhuriyetinin eski başkenti Almatı’nın 8 ilçesinde yaşayan vatandaşların din algılarını öğrenmek ve bunlar üzerinde etkili olan psiko-sosyal faktörleri tespit etmek amacıyla düzenlenmiştir. Araştırmanın evresini Almatı’da 1 664 509 vatandaş oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise Almatı’da yaşayan yerli vatandaşlardan seçilmiş ve sayıları da 1000 kişi olarak belirlenerek iki gruba ayrılmıştır. “Birinci Grup”, Almatı’daki cami cemaati olarak belirlenmiş ve 500 kişiden oluşmaktadır. “İkinci Grup” Almatı şehrinin ilçelerinde ikamet ettikleri adreslerine göre oluşturulmuştur.

Üçüncü araştırma ise Kaskyrbek Kaliyev tarafından yapılan “ Bağımsızlık Sonrası Kazakistanda Din Değiştiren Kazaklar” konulu doktora araştırmasıdır. Bu araştırmada bağımsızlıktan önce Rus işgali neticesinde din değiştiren Kazakları tarihsel arka plana giriş olarak ve bağımsızlıktan sonra ortaya çıkan misyonerlik çalışmalar sonucunda din değiştiren Kazaklar sosyolojik açıdan ele alınmıştır. Özellikle ikinci bölümde Kazakistanın dini yapısından bahsedilmiştir. Fakat araştırma arka planda Çarlık Rusya dönemini ön planda ise Bağımsızlık sonrası yani günümüz Kazakistanı kapsamaktadır.

SSCB dönemi Kazakistan’da din politikası adlı araştırmamızın özelliği ise süreç olarak SSCB dönemini kapsamaktadır ve aynı zamanda SSCB hükümetinin ateizme dayalı din politikasının toplum üzerindeki dönüşümünün incelenmesidir. SSCB hükümetinin ateizm politikasını yürütmelerindeki ana sebeplerden biri insanların milli kimliklerini yok etmektir. İnsanın dini, örfü gelenek ve göreneklere milli kimliğini tanımlamaktadır. Farklı dinlere inanan 15 ülkeden oluşan ülkelere ateizm politikasını uygulayarak, aynı düşüncedeki tek milleti ortaya çıkarmak hedeflenmiştir.

Ateizm, Tanrı anlamına gelen 'theos'un birleşiminden doğmuş olan ve Tanrı'nın ya da Tanrıların var olmadığı inancına dayanan felsefe akımıdır. Evreni yarattığı, evrenin yasalarını koyduğu, evrene bir şekilde müdahale ettiği kabul edilen doğüstü bir varlık türüne veya yaratıcıya inanmamaya olarak da tanımlanabilir. Kuşkucular, maddeciler ve pozitivistler için kullanılan bir terim olan ateizm, teizmin temel iddialarını kabul etmeme, Tanrı ya da Tanrıların varlığını kategorik bir biçimde ve kanıtlar göstererek reddetme tavrına karşılık gelmektedir. Ateizm, daha çok, bir Tanrı inancına dayanan teist temellere bağlı olarak ortaya çıkmış olan bir akımdır. Yani ateizm, evreni yaratan ve onun varlığını devam ettiren, özü itibarıyla aşkın fakat sonsuz gücü, evrende içkin olan teist Tanrı inancına karşı bir tepki olarak doğmuş olan bir düşünce hareketidir.

4. Araştırma Yöntemi

Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri farklı kriter ve çeşitlere göre ayrılmaktadır. Örneğin, zaman kriterlerine göre sosyal bilimsel araştırmalar "kesitsel"

ve "boylamsal" olarak ikiye ayrılırken amaçlarına göre de "betimleyici", "keşfedici" ve "açıklayıcı" gibi türlere ayrılabilir. Sosyal bilimlerde ortaya çıkan en önemli sınıflandırmalardan biri de nicel ve nitel araştırma ayırımıdır. Nicel araştırmayı tanımlayacak olursak bu araştırma yönteminde büyük oranda sayısal veriler üreten araçlar, teknikler ve işlemler kullanılmaktadır. Nitel araştırmada ise tam tersine sayısal olmayan veriler üreten araçlar, teknikler ve işlemler kullanılmaktadır. Bu araştırmamız ise geçmişle ilgili olduğu için tarihsel belgeleri inceleyerek gerçekleştirilecektir.

Tarihi Araştırma Yöntemi: Geçmişten günümüze kadar geçen zaman içinde yaşanmış olayların araştırılması, ortaya çıkarılması ve açıklanması için kullanılan yöntemdir. Geçmişte yaşanan süreçlerin bilinmesi ve üzerinde araştırmalar yapılması, günümüzde yaşanabilecek benzer sorunların önceden belirlenerek gerekli önlemlerin doğru şekilde alınması için yardımcı olmaktadır.

Bu bilimsel araştırma yöntemini kullanarak, SSCB dönemine ait belgelerin dikkatlice incelenmesi yapılmıştır. Bu araştırmalarda doğruluğun saptanabilmesi oldukça zordur. Bu nedenle araştırmanın çok dikkatlice yapılmasına özen gösterilmiştir.

5. Evren ve Örneklem

Nitel araştırmalardaki en önemli aşamaların biri de "örnekleme" işlemidir. Nitel araştırmalarda örnekleme süreci nicel araştırmalara göre daha da karmaşıktır. Nitel araştırmalarda, araştırma probleminin özelliğine ve araştırmacının sahip olduğu kaynakların sınırlılığına göre örneklemin genişliği belirlenmelidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 87). Aynı zamanda nitel araştırmalarda örneklem küçük olsa da zengin ve derin bilgi sağlayacak şekilde oluşturulmaktadır. Nitel araştırmalarda nicel araştırmalardaki gibi genelleme yapmak söz konusu değildir. Tüm bu sebeplerden dolayı nitel araştırmalarda "amaçlı örnekleme" olarak isimlendirilen örnekleme türü kullanılmaktadır. Nitel araştırmanın özelliklerinden biri de örneklem birimlerinin önceden belirlenmemesidir. Nitel araştırmalarda araştırmacı araştırmanın amacı doğrultusunda cinsiyet, yaş, statü ve benzeri özellikleri göz önüne alarak seçim

yapmaktadır. Tüm bu özelliklerden dolayı "amaçlı örnekleme" yöntemi araştırma amacına ulaşmak için imkan tanımaktadır.

6. Veri Toplama Araçları

Veri toplamak için bu konuda yazılan çeşitli eserler incelenecektir. Aynı zamanda tarihsel belgelere ulaşmak için arşiv belgeleri de ele alınacaktır. Benzer konuda yapılan araştırmalar da analize edilecektir. Tüm bu araştırmalar yapıldıktan sonra gerçeğe en yakın olan bilgilere önem vererek sonuca ulaşılabilecektir.

Tüm bu bilgilere dayanarak ortaya koymamız gereken konu şudur: Bu çalışma "doküman incelemesi" nitel veri toplama aracı kullanılarak ele alınacaktır. Araştırmanın teorik nitelikli verileri "belgesel, tarama" tekniğini kullanarak toplanacaktır.

7. Veri Analizi

Nitel veri analizinde temel olarak üç yol mevcuttur. Birinci yol, ulaşılan verilerin özgün haline mümkün olduğunca bağlı kalınarak verilerin sunulmasıdır. İkinci yolda araştırmacı betimsel yaklaşımla verileri sunmakla birlikte bazı konuları belirleyerek konular arasındaki ilişkiyi kuracaktır. Üçüncü yolda ise betimleme ve tematik analizle birlikte araştırmacı kendi yorumlarını da kullanıp verileri analiz etmektedir. Bir araştırma sürecinde verileri analiz edebilmek için bu üç yaklaşımı bir arada kullanmak mümkündür. Bununla birlikte veriler ilk başta belirlenmiş konulara göre sınıflandırılır, özetlenir ve yorumlanır. Bulgular hakkında bilgi verirken, bulgular arasında neden-sonuç ilişkisi kurulur ve gerekirse olgular arasında karşılaştırmalar da yapılabilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Din

Din, medeniyetler tarihi içerisinde devletle birlikte var olan ve toplumsal düzenleyici olarak bir işlev gören önemli bir kurumdur. Ünlü Fransız sosyolog, filozof E. Durkheim, dinin herhangi bir toplumun yapısal unsuru olduğuna inanıyordu (Adilbaev, 2007: 169). Günümüzde, bir dünya görüşü ve yaşam tarzı sistemi olarak dinin rolü artmaktadır ve vatandaşların toplumun manevi yaşamının dini bileşenine artan bir ilgisi vardır. Halkın dinî şuurunun diriltilmesi ise toplumu birleştiren sosyal-politik ve manevi bir unsurdur.

Kültür, insan ruhunun gelişmesidir. Din ise kültürün ömrünü uzatacaktır. Din ve toplum ayrılmaz olgulardır. Din sosyal bir olgudur ve toplum devletin özüdür. Din, insan ile sonsuz varlık arasındaki bağlantıyı ifade eden bilinçtir. Hiçbir ilim, hiçbir bilim dalı, insanın bütün kâinatla münasebetini din kadar ifade edemez. Dinin geliştiği, büyüdüğü, filizlenip yeşerdiği yer, bir milletin, bir bölgenin sosyal zamanına bağlıdır (Subhanberdina, 1998: 506). Asıl sorun, dinin tarihsel ve doğal temellerini doğru anlamaktır. Dinin doğru anlaşılması ve yorumlanması (dinin insan ve toplum hayatındaki önemi) ülkemizin medeni kalkınmasına giden yoldur. Sonuçta din insanların menfaati için vardır. Kur'an-ı Kerim derin ilim ve bilimin özü, doğru yaşamın kuralıdır (Sarsembina, 2017: 30).

İslam dinini bilimsel bir bakış açısıyla anlamak, hayat felsefesini bir yönüyle anlamak için bir fırsat açmaktadır. En önemlisi insan doğasını anlamak, doğamızı bozmamak, insanca yaşamaktır. Kazak milletinin asırlara dayanan geleneği de İslam dininin nazariyesine uygun biçimde gelişmiştir. Örneğin Kazak yaşam felsefesini dikkatli bir şekilde incellerseniz "yaşamın sevinci insanlara iyilik yapmaktan gelir" ilkesi ön plana çıkmaktadır. Filozofların da eserlerini okuduğumuz zaman, hayatın değerinin onun tekrar edilemezliğinde olduğunu açıkça anlamaktayız.

Feuerbach'a göre dini anlayışın kökleri insan yaşamında ve kendi bilincinin kendini anlamasında aranmalıdır. Din, insan hayatını iki yola ayırmaktadır, yani gerçek hayatla birlikte hayali hayat yani, ikincisi, birincisine hakim olmaktadır. Bu tanım, dini açıklamanın en kolay yoludur ve dinin sosyal köklerini ve ayrıca dini bilincin ana özelliğini - daha yüksek bir güce olan inancı - özetlemektedir. Daha yüksek bir güce inanç, dinin tarihsel gelişiminin farklı aşamalarında farklı biçimlerde kendini göstermiştir. İlk komünal toplumda hayvanlar ve doğa güçleri tanrılarla eş tutulurken, sınıflı topluma geçişte antropomorfik din yerini almıştır (Bolybaeva, Nuran, & Morozova, 2013: 33).

Dinin ortaya çıkışında insan yaşamının dini dünya ve gerçek dünya olarak ikiye ayrılmasının dayanağı nedir? Karl Marx bu soruyu şu şekilde yanıtlamıştır: "Yeryüzünün yüzeyinden ayrı bir krallık olarak bulutların içine uçarak, yer yüzeyinden kendi bölünmesini ve kendi muhalefetini yaratmasıyla açıklanan bir durumdur." Yeryüzündeki insan yaşamının temeli, doğa ve toplum (kan topluluğu, ilkel toplumda kabile), topluluk ve birey, ruh ve beden, düşünce ve duygu, bilinç ve pratik yaşam gibi diyalektik karşıtların birliği ve yüzleşmesinden oluşmaktadır. Maddi ve manevi olanlar da dahil olmak üzere tüm bu çelişkiler, insanlık tarihinin her aşamasında insanın zihninde çeşitli mitoloji, din, bilim, ahlak vb. biçimlerinde meydana gelmektedir. İlk başta dini bilincin ortaya çıkması bilinçsiz anlamına gelmekteydi. Fakat ilkel bilinç, ortak olanın özelden ayrıldığı ve ortak olana tamamen uyduğu gerçeğinden kaynaklanmaktaydı (Men, 1991: 34). Böylece, ilkel bilinç, Tanrı'ya ve gerçek tarihsel kişiliğe ibadet ile gerçekleşmiştir. Bunların hepsi bilinçsizce gerçekleştirilmiştir. Şimdiye kadar, insan bilincinin sosyal, psikolojik ve mantıksal yollarının, daha yüksek güce olan inancın varlığına, Mutlaklık fikrine, Tanrı'ya ilişkin çözümleri hakkında birçok farklı araştırmacılar hala çalışmaktadır.

Ünlü Fransız sosyolog E. Durkheim, dinin kökeninin ve açıklamasının toplumda aranması gerektiğini söylemiştir. "Dinin sosyal çevrenin sonucu olduğunu" öne sürmek, toplumun nedensel önceliğini kabul etmekle eşdeğerdir. Durkheim'a göre dindarlığın kaynağı "birleşik topluluktur". Fransız sosyolog, iletişimi olumlu bir gerçek, insanlara neşe ve ilham veren bir nimet olarak görmekteydi. Ona göre bu tür

bir ilişki, emek sürecinin dışındaki, ekonominin dışındaki ilişkilere atfedilebilmiştir (Durkheim, 1996: 151).

E. Durkheim'a göre din, insanın bilinçli bir icadı değil, insanların kendiliğinden ortaya çıkan sosyal yaşamının bir ürünüdür. Din, bilinçli bir yapıya yalnızca biraz daha yakındır. Bu bakış açısına göre, bilimin toplum bilinci üzerinde gerçek bir etkisi vardır. Her şeyden önce, insan hayatını ve düşünce biçimini değiştiren modern teknolojik bilim temelinde elde edilen sonuç, güvenilir bir gerçek olarak tam olarak kabul edilmemektedir (Durkheim, Hoffman, & Sapov, 1996: 186).

Bilgi yöntemlerinin ustası, günümüz asırlarını etkilemiş ilahiyatçı - D. Bonhoeffer'a göre artık dünyayı açıklamak için Tanrı'ya dua etmemize gerek yoktur. Geçmişte insanın zayıflığı, "Yüce güç" olan Tanrı inancına yol açarken, modern çağda insanlar "yetişkin" olmuş ve zamanla insanlar çevreleri ve güvendikleri liderler haline gelmiştir. Bonhoeffer'ın vardığı sonuca göre, eski geleneksel din tarafından önerilen Tanrı, artık natüralist, bilimsel, politik, ahlaki ve felsefi bir hipotez olarak kabul edilmektedir (Garadzha, 1996: 75).

Bir yandan, irrasyonalizme giderek artan bir ilgi olgusu vardır. Doğu tıbbı, astroloji, astroloji vb. tanınma arzusu yaşanmaktadır. Sosyolog Weber'e göre bu tür fenomenler, dinden farklı olarak büyüye yakındır. Bununla birlikte, insanın makinenin bir aksesuarı olarak kaldığı modern toplumda, artan rasyonalizasyon ve bürokratikleşmeye karşı çıkma, bilimsel ve teknik uygarlığın sonuçlarından hayal kırıklığı, irrasyonalizm arzusundan hüsrana uğrama olgusu vardır (Bolysbaeva et al., 2013: 33). Genel olarak din bilinciyle ilgili tüm konular, toplumun, insan yaşamının değiştiği ve yeni manevi değerler için çabaladığı ilkesine dayanmaktadır. Dini bilinç kendini yeni, genellikle beklenmedik ve alışılmadık biçimlerde göstermektedir.

Dini bilinç, dünyadaki insan çatışmalarını mükemmel bir şekilde çözen bir ölümden sonraki yaşamın varlığını kabul etmektedir. Tanrı'ya inanç, bir kişi için bir destek, iyiliğin kötülüğe galip geleceğinin garantisidir. Dindar bir insan, "tanrısal" bir hayat yaşamasını bilmekte ve inançsızlık, yüksek ahlaki ilkeleri kaybetmekle eşdeğerdir. Materyalist ve ateist L. Feuerbach ve idealist I. Kant'ın pozisyonları

benzerdir. I. Kant da ahlak ve din üzerine yaptığı özel araştırma sonucunda, Feuerbach gibi ahlakın dine dayalı olmadığı, dinin ahlaka dayalı olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre ahlakın dine ihtiyacı yoktur, kendisini tamamlayabilmektedir. Gerçekten de Kant, mutlak bir ahlakçı olarak, gerçek ahlaki davranışın herhangi bir zorlama veya çıkar olmaksızın özgür olması gerektiğini söylemiştir. Mümin, Allah'ın hükmünden korkar, cennete gitmeyi hedefler, cehennem azabından sakınarak erdemli bir hayat yaşamaya çalışır (Bolysbayeva, 2018: 20).

Dinin ortaya çıkışı ve günümüze kadar gelmesi, insan ihtiyaçlarından sosyopsikolojik yapıya kadar pek çok nedenden kaynaklanmaktadır. Pek çok insan için din, bir ahlaki değer, psikolojik rahatlık, destek kaynağı ve adaletin garantisi olmaya devam etmektedir. Ancak her şeyin Tanrı'nın elinde olduğuna inandıkları için, bu ahlaki ihtiyaçları yalnızca belirsiz bir şekilde karşılanmakta ve kişinin pasif tutumuna katkıda bulunmaktadır (Men, 1991: 34).

Gerçekten de pek çok insanın şefkate, teselliye ve samimi iletişime ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacı farklı şekillerde karşılamaktadırlar. Çoğu sosyal kurallara uymakta ve din olmadan başarmaktadır, geri kalan birkaçı ise bunu dini inançlar aracılığıyla yapmaktadır. İnanmayanlara gelince, onlar hem müminler arasında hem de kafirler arasında bulunmaktadır. Ayrıca tarihte, müminler arasındaki gerçek kutsal insanları, ateistler arasındaki kahramanları, büyük vatanseverleri, çalışanları, en yüksek idealleri için canını veren bilgeleri, kısacası yüksek ahlaklıları bilinmektedir. Dolayısıyla günümüz insanının dine inanıp inanmama hakkı vardır. Ama böyle seçim hakkı ilk toplumdaki insanlarda var mıydı? Görünüşe göre olmadı: onlar önce din öncesi mitolojiyle, sonra gerçek hayatta dini bilgilerle yaşamışlardır.

Din sosyal bir olgudur. Ortaya çıkışı ve gelişimi, geçmişin ve günümüzün özel sosyal koşulları ile ayırt edilmektedir. Dini kavramlarda ise, imgeler, dini metinler, özel toplumsal ilişki türleri, insan birliğinin kuralları farklı bir şekilde kodlanmıştır. Bu kodlar farklı tarihsel durumlarla ilgilidir.

Dinin sosyal, epistemolojik ve psikolojik kökleri vardır. Dinin ilk sosyal kökleri, çok düşük bir üretken güç, ona özgü basit bir bilinç düzeyi, insanların cehaleti,

doğal güçlere karşı koyamamalarını içermektedir. Sınıflı bir toplumda, dinin toplumsal köklerine, insanların toplumsal güçler karşısındaki zayıflığı eklenmiştir. İnsanlara gösterilen toplumsal güçler, dinin temel toplumsal kökleri olarak öne çıkmıştır. İnsanların doğal afetler (kıtlık, hastalıklar, mahsul kıtlığı, sel, deprem vb.) karşısında çoğu zaman güçsüz kaldığı ve ayrıca sosyal gelişme, ekonomik sömürü, siyasi ve medeni hukuksuzluk felaketlerine karşı mücadele edemediği açıktır. Bu nedenle, doğa güçlerine tapınmaya dayalı putperestlik, insanın insana bağımlı olduğu sınıflı bir toplumda yaygın bir antropomorfik dine dönüşmüş ve toplumda bu sosyal hiyerarşi temelinde ortaya çıkmıştır (Kulmanova, 2020: 67).

Sosyal olanın dışında, her dinin kendine has sebepleri vardır. Bu sebepler dinin epistemolojik köklerini oluşturmaktadır. İnsanın soyut düşünme yeteneğine dayanmaktadır. Buna dayanarak kişi, hayal gücüyle Tanrı'nın imajını hayal etmektedir. Çünkü herhangi bir Tanrı bir soyutlamadır. Dinin epistemolojik kökleri, insanın bilinç kapasitesini içermektedir. Bir insanın dış dünyayı çoğaltabilmesi için kendisini çoğaltması yani insanın sadece bedenini değil, iç ruhunu da tanıyabilmesi gerekmektedir (Madaliyeva, 2016: 61).

Dinin epistemolojik kökenlerini belirlemek için aşağıdakileri göz önünde bulundurmak önemlidir:

Dinin epistemolojik kökleri, dinin bir kişiye sonsuza kadar içkin olmadığını ve yalnızca toplumun gelişiminin belirli aşamalarında gerçekleştiğini açıklamaktadır. Dinin kökeni ve işleyişi sadece toplumsal kökleri ile bağlantılı olsaydı, o zaman din, hiçbir üretici gücün olmadığı, toplumun tarihsel gelişiminin başlangıç noktasında ortaya çıkmış olurdu. Ama bu seviyede ve bu noktada din ortaya çıkamaz çünkü insanın soyut düşünme kapasitesi yoktur.

Dinin epistemolojik köklerinin varlığı nedeniyle, "Bu, dinin sonsuza kadar kalacağı anlamına mı gelir, yoksa insan yaşadığı sürece soyut düşünme olasılığı sonsuza kadar mı kalır?" sorusu sıklıkla ortaya çıkmaktadır. Bu soruya doğru cevap verebilmek için, dinin epistemolojik ve toplumsal köklerinin bağımsız olmayan bir şekilde etkide bulunacağını ve gelecekte dinin toplumsal köklerinin ortadan

kalkacağını ve insanın soyut düşüncesinin bir olgu olmaktan çıkacağını hesaba katmak gerekmektedir.

Din, toplumsal hayatın çeşitli alanları ve biçimleriyle etkileşime girmiş ve toplumsal yapıya nüfuz etmiştir. Siyaset, ekonomi, kültür, hukuk, ahlak vb. alanlarda tam olmasa da belirli tarihsel koşullardan dolayı etkisini göstermektedir.

Dinin toplum üzerindeki etkisi ve içinde meydana gelen süreçler, kurumları (dini kurumlar, dini kuruluşlar, dini dernekler), dini ibadet örgütlenme sistemi, dini ideoloji ve kitlesel dini bilinç aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Dinin yapısının tüm bu bileşenleri ve bunların toplum yapısının çeşitli bileşenleriyle etkileşimi sosyal boyutlara sahiptir ve sosyolojik araştırmanın konusu olduğu kadar teorik analizin yanı sıra ampirik kontrole de uygundur (Garadzha, 1996: 75).

Dinin sosyolojik tanımı, genel din anlayışının yalnızca bir parçasıdır. Din, kültürel, sosyal ve kişisel sistemi anlamlı bir bütün halinde birleştiren insani bir olgudur. Tüm bu unsurlar, toplumun değişim ve gelişim süreçlerine katkı sağlayan bir yapıda organize edilmiştir.

Dini bilinç, gerçek yaşamı tanımakla kalmaz, ölümden sonra başka bir yaşamın varlığına da inanır. Ahiretin ispatı zor olduğu için dinî şuur sadece imana dayalıdır. Dinin hakikatini akıl ve his yoluyla tanınması gerekmez. Dini iman, üstün gücün sahibi olan Allah'a ümit beslemek, uygun davranış ve eylemlerde bulunma ihtiyacı demektir. Aslında körü körüne inanmaktır. Her inanç dinsel değildir. Etik anlamda din, manevi istikrara (insanlara, dostluğa, geleceğe, adalete vb. inanç) inanma yeteneğidir. Güven, riskle yakından ilişkilidir, çünkü bu duygu yanıltıcı olabilir.

Dolayısıyla din, bir kişinin hayatı anlamasına, yorumlamasına ve bazı durumlarda düzenlemesine yardımcı olan inancı içermektedir. İnancın kendisi, yaşamın anlam ve değerlerinin toplayıcısı olarak bir nesneye, duruma, ilkeye veya varlığa inanmayı içeren bireysel bir olgudur (Bella, 1972: 268).

Eski zamanlarda insanlar, hurafeler ve diğer dini özellikler aracılığıyla daha yüksek güce tapınmaya ve onunla bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Bu nedenle din

bilinci, toplumsal bilincin en ilkel biçimidir. Dinin yardımıyla çok eski zamanlardan beri insan davranış kuralları oluşturulmuş ve toplumun sosyal istikrarı sağlanmıştır. İlk başta paganizm (çoktanrıcılık), sonra tek tanrıcılık (tek tanrı), yaşamın maddi ve doğal bağlantılarıyla ilişkili gerçek dünyevi ihtiyaçlar, yavaş yavaş manevi sorulara dönüşmüştür - bir kişi ölür mü yoksa ebedi mi, iyi ve kötü, adalet, aşk, tarih, dünya, utanç vb. doğası ile ilgili sorulara yanıt aramaya başlamıştır (Kulmanova, 2020: 67).

Sonuç olarak, ahlak ve adalet fikriyle yakından bağlantılı insanın gelişmiş bir dini bilinci oluşmuştur. İslam, Hıristiyanlık ve Budizm'den oluşan üç dünya dinini birleştiren ortak benzerlikler işte bu ahlak ve adalet ihtiyacı kavramlarıdır. Farklılıklarına rağmen, bu dinler tüm insanlar için birliği ve manevi değerleri teşvik etmektedir. Din bilincinin özelliği, imana, Allah'a ibadet etmeye ve buna layık yaşama yollarını takip etmeye dayalı olmasıdır. Dini bilinç, fantastik hayaletlerin gerçek yüzü olarak da tanımlanabilir. Dini bilincin ana yönleri, duygusal görseller, içeriğin yeterli gerçeklik yanılması, inanç, sembol, duygusal dolgunluk ve birliktir. Dini inanç, din bilincinin temel birleştirici unsurudur.

Sosyologların çoğuna göre dinin küçük bir kısmı din bilinci alanında aranmalıdır. Kesinlikle dini imanla ilişkilendirirler. Dolayısıyla "mümin" kelimesinin sıklıkla "dindar" kavramıyla özdeşleştirilmesi tesadüf değildir. İnanç, bir kişinin özel bir duygusal-psikolojik durumu ve aynı zamanda tüm insanlığın özelliği olan çevredeki belirli fenomenlerle ilişkisidir. Dini inancın yanı sıra din dışı inanç da vardır. Burada bu inanç türleri arasında ayırım yapmak önemlidir. Başka bir deyişle, genel bir inancın ne olduğunu ve bir dini inancın özelliğinin ne olduğunu belirlemek gereklidir.

Bilim adamlarına göre imanın konusu spekülasyon, düşünceler, imajlar, kavramlar ve teorilerdir. Bu fenomeni araştıranlara göre güven, ancak kişi güven konusuyla ilgilendiğinde ve kişi bu nesneye karşı duygusal ve değerlendirici bir tepki gösterdiğinde ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda, değerlendirme genellikle olumludur. İnsan her şeyden önce psikolojik konumlarına, inançlarına ve ideallerine uygun olan şeylere inanmaktadır ve bazen bunun tersi de olabilmektedir (Sarsembina, 2017: 30).

Dikkate alınması gereken bir diğer önemli husus da, inancın, kişinin inandığı şeyle aktif, duygusal ve değerlendirici bir kişisel ilişki olmasıdır. İnanç, özgür iradenin biçimlendirici aşaması olarak ruhun gücünü göstermektedir. Bir kişiye bazı zor durumlarda yardımcı olmaktadır: bilgi eksikliği, gerekli mantıksal argümanların eksikliği, şüphe vb. ruhsal ve fiziksel gücünün farkına varması için gereklidir.

İnanç, doğru bilginin yokluğunda ortaya çıkan ve bireyin etkin davranışını etkileyen özel bir zihinsel durumdur. Hatta koşullar değiştiğinde ve inanılan nesnenin doğruluğu veya yanlışlığı hakkında ek bilgiler ortaya çıktıkça inanç kaybolabilmekte veya güçlenebilmektedir. Güven, insanları ve grupları bir araya getiren ve insanların faaliyetlerini ve karar vermelerini teşvik eden önemli bir faktördür (Suleymenov, 2015: 55).

Dini inanç, birkaç önemli özelliği ile ayırt edilmektedir. Hipostatik nesnelere varlığını (Tanrı, melekler, şeytanlar), bu nesnelere iletişim olasılığını, mitolojik fenomenlerin olasılığını, sembollerini dini faaliyetler olan fenomenlerin gerçekliğini, yetkili kişilerin (ibadet edenler, imamlar, azizler, vb.) gücü anlamına gelmektedir. Sosyologlara ve din bilginlerine göre, din dışı ve dini inançlar kendi disiplinlerinde farklılık göstermektedir. Dini olmayan inanç konusu da en az dini inanç kadar spekülatiftir ve tıpkı kavramlar, tasavvurlar ve kavramlar gibi daha derin araştırma gerektiren bir konudur. Dini inancın konusu mistik güçtür. Dindar bir kişi, mistik güçlerin varlığına inanmakta ve onlara ampirik kanıtın basit kriterlerini uygulamamaktadır (Zhumagulov, 2022: 5).

Dini bilinç, toplumsal bilincin en eski biçimlerinden biridir ve belirli sosyo-tarihsel koşullara bağlılığı açıkça yansıtılmaktadır. Dini bilinç, iki bin yıldan fazla bir süredir toplumsal bilincin önde gelen biçimi olmuştur. Bilimin, felsefenin, ahlakın ve dinin gelişmesiyle birlikte hareket etmektedir. Bu noktada dini görüşleri reddeden ateizm bir doktrin olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır. Ancak dini görüşlerin bilimsel olarak reddedilmesi, dinin sorunlarını tamamen çözmek için yeterli değildir (Zatov, İshmakanov, & Esimkulov, 2018: 189).

Din, yalnızca insanın günlük yaşamda hakim olan şiddetli, gizemli güçlere karşı duyduğu korkuyu ifade etmemektedir. Bu güçlere dayanma yeteneğini de göstermektedir. Dini ayinlerde, dualarda ve kurbanlarda insanlar daha yüksek güçlere hizmet etmeye çalışmışlar ve hatta onları kontrol etmek istemişlerdir. Aynı zamanda dinin yardımıyla insanların davranış normları da oluşturulmuştur. Din ayrıca sosyal istikrarı sağlamanın bir aracı olarak da hizmet etmiştir (Shalabayeva, 2020: 148).

Din, insan kültüründe rastgele bir olgu değildir. Yasal olarak ortaya çıkan, tarihsel ve sosyal olarak şartlandırılmış, çevreye ve kendisine dair insan anlayışının bir şeklidir. Dolayısıyla yaşamdaki değişimlerle eş zamanlı olarak gelişmekte ve değişmektedir. F. Engels, dini, "insanları günlük yaşamlarında kontrol eden, insanların kafalarındaki dışsal bir gücün fantastik bir görünümü" olarak adlandırmıştır (Faizullin, 1996: 12).

Dini bilinç, doğru yaşam bilinci olarak şekillenmiştir. Dini meseleler ahlaki meselelerle yakından bağlantılı halinde gelişmiştir. Yani dinî şuurun ortaya çıkışı ve gelişmesi, asıl muhtevadan bağımsızdır ve kişinin manevi ihtiyaçları ile ilgilidir. Pek çok din türü vardır. Fakat İslam, Hristiyanlık, Budizm gibi farklı dünya dinlerinin kendilerine has dış özellikleri olmakla birlikte ortak yönleri de hakimdir. Bu benzerlikler öncelikle insanlığın birliği, toplumsal gelişim süreçlerinin benzerliği ve psikoloji yasalarının tüm insanlığa ortak olması ile açıklanmaktadır. Dini bilinç, dini faaliyetler, dini ilişkiler ve organizasyonlarla birlikte dinin yapısında yer alan bir unsurdur. Dinin unsurları ve yapısı, insanlık tarihi süreçlerinde ortaya çıkmış ve değişmiştir (Botagoz, 2020: 34).

Dini duygular, dini bilincin yapısında önemli bir bileşendir. Dini duygu, her şeyden önce, inananların tanınan nesneye (Tanrı) ve onunla ilgili her şeye karşı duygusal tutumudur: yer, eylemler, bağlantılar, insanların birbirlerine, genel olarak dünyaya. Dini duygular, dini düşünceler, efsaneler, görüşler, idealler, inançlar ile iç içe geçmiştir. Bu nedenle, kendi yönü ve anlamı vardır. Bir müminin dini duygusu, onun manevi ihtiyaçlarının ve deneyimlerinin nesnesidir. Duygularla doludurlar ve çok hassas olabilmektedirler (Zholbarysova, 2021: 12).

Dini zihinde, aynı anda dünyanın belirsiz ve doğru bir görüntüsü yansıtılır. Tarihsel olarak belirli bazı durumlarda, insanların illüzyonlara, efsanelere ve mistik güçlere ihtiyacı vardır. Ancak "din" kavramının kesinlikle yanlış olduğunu söylemek doğru değildir. Dünyada birçok doğru şey var. Örneğin, dini efsaneleri ele alırsak, bunlar yaratıcı, sanatsal imgelerdeki gibi gerçek olgulardır. Bazı durumlarda tarihsel, psikolojik, mantıksal vb. öğretiler olabilir. Manevi hayatın bir yönü olarak din, başkalarıyla temasa geçmektedir. Dolayısıyla felsefi, ahlaki, estetik, ekonomik, politik görüşler de burada yer alabilmektedir. Dini bilinç, dinsel söz dağarcığıyla, dil ifadesiyle bağlantı kurmakta ve hizmet etmektedir. Dini anlam onlar aracılığıyla açıkça ifade edilmektedir. Bu dil aracılığıyla bilinç toplumsal, deneyimsel ve gerçek olarak şekillenmektedir (Altynbasov & Sutbayev, 2012: 20).

Dini bilinçte iki seviye ayırt edilebilmektedir. Bunlar: geleneksel ve kavramsal. Geleneksel dini bilinç, insanların sıradan koşullarda yaşam standardının bir görüntüsü olan çeşitli düşünceler, kavramlar, tutumlar, ruh halleri ve duygular, alışkanlıklar ve gelenekler bütünü anlamına gelmektedir. Kavramsal düzeyde, dini bilinç, özel olarak hazırlanmış sistematik bir kavram, fikir, ilke ve kavramlar dizisi olarak kendini göstermektedir. Tanrı, dünya ve insan doktrini, sosyal hayatın ana alanlarının dini dünya görüşü ve dini felsefe kavramlarına uygun olarak anlaşılmasından oluşmaktadır. Dini bilinç, dinin ana unsurudur. Diğer tüm unsurlar, tür ve içerik açısından ona bağlıdır (Tursynbayeva, 2020: 40).

Dini bilinç, bir kişinin belirli dini fikir ve değerlerle, bazı din ve dini gruplara ait olmasıyla bağlantısıdır. Bir kişi kendini bir mümin olarak görür ve bir dine aittir. Örneğin, Müslüman, Ortodoks vb. dinler. Başka bir dini grubun üyeleri kendilerini Budist olarak tanımlamaktadır. Bu, dini kendini tanımlamanın kolektif düzeyidir. Dini bilinç, bir insanın yaşamının farklı evrelerinde ve farklı durumlarda oluşabilmektedir. Bu, bir kişinin dini ilişkiler sistemine entegrasyonu ve dini fikirlerin, değerlerin ve duygusal normların kabul edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Çoğu durumda, dini bilinç, aile ortamı (dindar bir ailede yetişme) ve diğerlerinin yanı sıra dini destekleyicilerin etkisiyle oluşmaktadır.

Dini bilinci dinin öncü ve tanımlayıcı unsuru olarak gören akademisyenler arasında iki eğilim açıkça görülmektedir. Bazıları dini bilinci entelektüel bir fenomen olarak tartışmaktadır. Böylesine elverişli bir bakış açısından din, mitolojik bir sistem olarak sunulmaktadır. Bu yaklaşımın savunucuları genellikle dini bilincin oluşumunun ana hatlarını şu şekilde göstermektedirler: dini kavramlar önce duysal bir görsel imge ile sunulmaktadır. Doğa, toplum ve insanın kendisi, görüntü malzemesi kaynakları olarak hizmet etmektedir. Bu imgelere dayanarak düşünme yapısı oluşmaktadır: kavramlar, görüşler. Bahsedilen "düşünce biçimleri" din bilincinde önemlidir. Duyusal ve görsel imgelerden soyut kavramlara aktarım aracıdır. Bu görüntülerin içeriği masallara ve efsanelere yansımaktadır. Bu pozisyonun parlak temsilcileri Sh. Dupuis, K. Volney, B. Bauer'dir (Men, 1991: 34).

Diğerleri duysal öğeye odaklanmıştır. Onlara göre dinî inanç, her şeyden önce dinî düşünceler, dinî duygulardır. Böyle düşünceler U. James, Z. Freud, K.G. Jung gibi din psikolojisi temsilcilerinin eserlerine açıkça yansımıştır. Bu, uygun veya belirsiz bir biçimde belirli dini düşünceler ve "dini duygular" olduğu anlamına gelmektedir. Ancak bu dini duyguların özelliği nedir? Bu tür bir duygunun diğer duygulardan farkı nedir? A. Men'e göre ("Din Tarihi" kitabında), dini düşüncelerin özelliği insan ruhunun başka hiçbir alanıyla özdeşleştirilemez: ne ahlakla, ne estetikle, ne de başka herhangi bir bireysel duyguyla (örneğin korku, umut vb.). Sadece bir "saygı" duygusu olarak tanımlanabilmektedir. Burada "saygı" duygusu Allah'a karşı "saygı" anlamına gelmektedir. Buna göre, bu duygunun özgüllüğü, yönelimi, daha spesifik olarak Tanrı'ya yönelimi ile belirlenmektedir (Altynbasov & Sutbayev, 2012: 20).

Dini bilincin rasyonel veya duysal yönünün baskın olması sorunu, farklı dini bilinç düzeyleri arasındaki ilişki düşünüldüğünde yeni bir boyut kazanmaktadır. Gelişmiş dini sistemlerde, filozoflar ve sosyologlar en az iki iyi tanımlanmış seviye göstermektedir. Bunlar, geleneksel dini bilinç ve teorik olarak biçimlendirilmiş, kavramsal dini bilinçtir. Ev düzeyinde bilinç, dini inanca hizmet eden ve onu yansıtan bir dizi imge, kavram, ruh hali, gelenek olarak sunulmaktadır. Bu düzeyde, dini inancın rasyonel, duysal ve gönüllü unsurları yansıtılmaktadır. Oluşumuna göre

bireysel-kişisel bir karaktere sahiptir. Kavramsal düzeyde dini bilinç, sistematik ve kodlanmış din öğretimi biçiminde mevcuttur. Din eğitiminin içeriği, din öğretimi kitaplarında (Kur'an-ı Kerim, İncil vb.) oluşturulmakta ve dini kuruluşlar tarafından değişmez bir formül şeklinde onaylanmaktadır. Din eğitiminin içeriği, din eğitiminin özel alanını temel alarak geliştirilmiştir (Baybahov, 2021: 33).

Dini uygulama, zorunlu olarak kutsal metinlerin (örneğin dualar, Kur'an, vb.) ve diğer dini geleneklerin metinlerinin bilgisini içermektedir. Dinine ve temsilcilerinin bilincine istikrar kazandırmaktadır. Dini teorik bilinçte, dinin öğretilmesi ve çeşitli disiplinleri içeren teolojinin birleştirici olduğu düşünülmektedir. Bilim ve teknolojinin modern gelişimi, dinin dogmalarıyla gerçek bir çatışmaya girmektedir (Aşamahova & Yakovenko, 2011: 296).

Toplumun ve devletin dünyanın bilimsel resmini sunabilecek eğitilmiş vatandaşlara ihtiyacı vardır. Ayrıca, gerekli ahlaki çerçevede insanların bilincine caydırıcı olarak hareket eden din de devam etmektedir. Din, inananların davranışlarını belli bir dereceye kadar belirlemektedir (Botagoz, 2020: 34).

Modern bilim, dinin temel dogmalarını reddetmektedir. Ancak din esnektir ve değişen koşullara hızla uyum sağlamaktadır. Dini bilincin korunmasının nedeni, yüzyıllardır korunan ve insanların yaşamlarıyla tamamen bütünleşmiş geleneklerin istikrarlı varlığıdır. İnsanların hayatındaki önemli olaylarla (bir kişinin doğumu, düğün vb.) ilişkilendirilen dini mekanlardaki ritüeller büyük rol oynamaktadır. Dini bilincin korunması, ritüel kültürün estetik çekiciliği, dini duyguların duygusallığı, merhamet ve adalete olan inanç duyguları ile bağlantılıdır. Yaratıcılık, dini görüşlerin bir tür biriktiricisi olarak kabul edilmektedir. Dini kuruluşlar, mimarlık, güzel sanatlar, heykel, müzik, şiir, tiyatro gibi sanatın ve yaratıcılığın çeşitli biçimlerini hizmetlerine her zaman dahil etmeye çalışmışlardır. Bütün bunlar dinin etkisini güçlendirmek, inancı güçlendirmek için yapılmıştır. Çoğu durumda, hakim olan din, devlet ve siyasi güçle birleşmiştir. İnsanların kalbine giden yolu bulmaya çalışan dini kuruluşlar (camiler, medreseler) aktif faaliyetleri dinin korunmasına ve yayılmasına katkı sağlamaktadır. Bu durumda, uyarlanabilir ve spesifik yöntemler kullanılmaktadır .

Din gerçek bir tarihsel olgudur. Ancak dine olan ihtiyaç ortadan kalkarsa, ona talep olmazsa, toplumsal ilişkiler kaybolursa tamamen yok edilebilmektedir. Bireysel din bilincinin oluşmasında şüphesiz ki toplumun dinî bilinci etkilidir. Vahşeti ve barbarlığı aşan toplum ve insan, gelişiminin önemli yollarından geçmiştir ve bugün medeniyet koşullarında insanların arkasında vicdan özgürlüğü ilkesi korunmaktadır. Herhangi bir inancı seçme hakkına sahiptir.

Din ve geleneğin devamlılığı. Eski Kazak bozkırının birçok medeniyet ve din yaşamış, kendi tarihi vardır. Aşiret inançlarının yanı sıra Zarduş, Maniheist, Budist, Nasturi Hristiyan inançları da buraya damgasını vurmuştur. Son dünya dinlerinden biri olan İslam, Kazak bozkırlarına geldiğinden beri yüzyıllar boyunca insanların hayati manevi ve ahlaki değerleri, gelenek ve görenekleri ile iç içe geçmiş, din ve gelenek birliği oluşturmuştur. Geçmişin ateist toplumu olarak kabul edilen Sovyet ideolojisi bile din ve geleneğin devamlılığını ve bütünlüğünü bozamamıştır. Bu konuda A. Bokeyhanov din ve geleneği şu şekilde özetlemiştir: "Kazak halkının maneviyat tarihinde dinden sonra en güçlü araç gelenek ve görenektir" (Kenzheakhmetov, 1994: 122).

Gelenek, nesilden nesile aktarılan, asalet ve basiret niteliklerinin değer olarak seçildiği ve bir yaşam biçimi, gelenek, görenek haline gelen insanların eylemlerinin görüntüsüdür. Tamamen hayatla iç içe manevi bir hazinedir. Küreselleşme sürecinde Kazakları ileri kültürlü bir millet olarak tanımlayabilecek ve onları başka kültürler ve ideolojiler tarafından yutulmaktan kurtarabilecek köklü bir tabiat kanunudur. Yani insan tabiatımızı şekillendiren ve manevi değerimizi artıran gücün dinî değerlerle bağlantılı gelenekte yattığını söylemek için çok sebep vardır (Muhitdinov, Karakov, Kendzhebekov, Saydakov, & Ismailov, 2021: 245).

Her devirde Kazak halkının dünya görüşünde din ve geleneklerin özel bir yeri olmuştur. Tibet Budizmi'nin lideri Dalai Lama, dini şu şekilde açıklamıştır: "Felsefi farklılıklarına rağmen, tüm dini inançların amacı aynıdır. Her din, insan gelişimini, sevgiyi, başkalarına saygıyı, insan acısını paylaşmayı vurgular. Bu açıdan bakıldığında her dinin yaklaşımı birbirine benzer ve amaç aynıdır" (Dalai, 2006: 50).

Dinin amacı manevî kemal ve yaratıcıya yakınlık ise, geleneğin muhtevası da yüzyıllardır insanların hayatında birikmiş olan değer esaslarına ve kültüre dayalı millî özellikleri muhafaza etmektir. Ancak günümüz küreselleşmesinde yaşanan ateist kölelik tarihinin bir sonucu olarak, bu değerlere ilişkin bilgi ve anlayış eksikliğimiz nedeniyle, dini inançlar, manevi değerler, din ve gelenekler konusunda çelişkili görüşlerle karşı karşıya kalmaktayız. Bilindiği gibi bu din hürriyetinin dünyevî amaçlarla kullanılması, benzeri görülmemiş bir duruma yol açtığı gibi, geleneklerimizi de olumsuz etkilemiş durumdadır. Binlerce yıl halkın aklına, özüne, ruhuna sinmiş dini, ulaşılmaz karmaşık bir dünyaya çevirmiş, sıradan insanlara anlaşılabilir ve zor yorumlarla anlatmış, halkı kasten yabancılaştırmış, kafalarında kendi dünya görüşlerine aykırı radikal, muhafazakar görüşler ve kavramlar oluşturmaya çalışmışlardır

Sovyet tarzı ideolojiden yeni kurtulmuş insanların dine olan saygısı, bu ata dinini yüceltenler tarafından şimdi de baltalanmaktadır. Dini takip eden ataların hafızası ile mevcut din vaizlerinin imajı arasındaki uyumsuzluk nedeniyle birçok vatandaşın dini inançları sarsılmış, dine korkuyla bakan ve hatta eleştiren bir duruma gelmiştir. Şimdi de bir kısmı dindarlığın gayesi bu diyerek gelenekleri ve millî bilgileri karalamaya başladılar. Dine geleneksel yaklaşım kavramı, ruh ve kalp temizliğine dayanmaktadır (Zholbarysova, 2021: 12).

Kazak dini dünya görüşüne göre dindarlık dış görünüşte değil, içsel manevi zenginlik ve iç mükemmelliktedir. Aynı zamanda dinin kendisini yorumlamak da büyük sorumluluk gerektirmektedir. Söğüte ilk ekildiği andan itibaren bakım yaparsak, büyümesine fırsat verirsek, kendi kendine kök salıp çiçek açacaktır. Tıpkı bu ağaç gibi, insanlara dini içgörüler vererek doğrudan manevi gıda verilmezse, içsel inancın yenilenmesinde büyük zorluklar yaşanacaktır. Bir insan, ancak kendini ilk eğittiği ve kendini tanıdığı zaman bir başkasına rehberlik etme hakkına sahip olacaktır.

Din sadece bir inançlar sistemi değil, hayatın anlamı, ahlaki standartlar, iletişim düzeni ve adabı, dürüst ve dürüst olmayana, kötü ve iyiyi ayıran bir ölçü birimi, insanlığın mutlu bir yaşamı için gerekli olan manevi ilkeler sistemidir. Yani tek

kelimeyle din manevi bir değerdir, kültürel bir olgudur. İnsanlık tarihinde dinsiz bir kültür bulmak nasıl zorsa, kültüre karşı da din bulmak imkansızdır.

Din ve gelenek birlikte, toplumun manevi yönünü belirlemede ana faktör olarak kabul edilmektedir. Dinin yarısı ahlk değerlerden, yarısı da imandan oluştuğuna göre, terazinin bir bölümünün iman, diğer bölümünün de manevi değerler olduğunu unutmamamız gerekmektedir. Zira din, insanla birlikte doğmuş, onunla yaşamış ve onunla yaşamaya devam etmektedir. Tarihimize bakacak olursak, dinsiz insanlar olduğu halde dinsiz toplum olmamıştır. Nerede bir toplum varsa, belirli inançların ve dinlerin varlığı meşru bir olgudur.

1.2. Din Politikaları

Kazakistan Cumhuriyeti, demokratik, laik, yasal ve sosyal bir devlet olarak kurulmuştur. Devlet - mezhebi karşılıklı ilişkileri temelinde, tüm vatandaşların kanun önünde eşitliği, dil ve din ayrımı gözetmeksizin her vatandaşın dini inançlarına saygı gösterilmesi ilkesini içeren laik model canlılığını göstermektedir. Laiklik, aynı anda devlet ateizmini ve bir dinin evrensel veya resmi olarak tanınmasını reddederek, vatandaşların inanç ve vicdan konularında tam eşitliğini sağlayan bir devlet tanımıdır. Laik bir devlette resmi, devlet dini yoktur ve hiçbir din zorunlu olarak tanınmaz veya tercih edilmemektedir (Shoikin, 2014: 144).

Devlet yetkilileri ile dini dernekler arasındaki etkileşimin yönleri, her birinin faaliyetleri çerçevesinde tanımlanmıştır. Geleneksel görüşe göre, laiklik ilkelerinden biri, dini derneklerin devletten ayrılması, devletin işlerine karışmamaları ve devletin dini derneklerin iç işlerine karışmaması ve dini özerklik hakkının tanınmasıdır. Bununla birlikte, dini derneklerin devletten ayrılması ilkesi, dini derneklerin ve inananların sosyal hayattan uzaklaştırılması anlamına gelmemektedir.

Devlet, inanan vatandaşları Kazakistan'ın tam teşekküllü vatandaşları olarak görürken, dini dernekler sosyal ve yararlı işlevlerin gerçekleştirilmesinde önemli katılımcılardır: hayırsever, kültürel ve aydınlatıcı, insani yardım ve bu tür faaliyetlerin uygulanmasında onlarla işbirliği kurmaktadır. Bu bağlamda, modern devletin temel görevleri aşağıda sıralanmıştır:

- Laik ve dini inanç arasında olumlu bir dinamiği sürdürmek;
- Devletin laik temellerini güçlendirmeyi amaçlayan kamu politikalarının etkinliğini arttırmak;
- Devlet-mezhepsel ve dinler arası ilişkilerin iyileştirilmesi;
- Dini vatandaşların radikalleşmesinin önlenmesi;
- Yıkıcı akımların takipçilerinin sayısının azaltılması;
- Bireyin hayatını, toplumun ve devletin güvenliğini tehdit eden yıkıcı fikirlerin yayılmasını önlemek.

Bugüne kadar, Kazakistan Cumhuriyeti Bilgi ve Toplumsal Kalkınma Bakanlığı Diyanet İşleri Komitesi'ne göre, Haziran 2020 itibarıyla ülkede resmi olarak 3816 dini dernek tescil edilmiştir (Shoikin & Abuov, 2014: 34).

Farklı dinlerin barış içinde bir arada yaşaması, dini birlik ve mezhepler arası anlaşma, herhangi bir devletin refahının temelidir. Kazakistan'daki mevcut dini durumun özelliği, inançlar arası çoğulculuktur. Uluslararası arenadaki genel istikrarsızlık koşullarında, Kazakistan'ın kalkınması, sosyal, ekonomik ve siyasi yenilenmesi için önemli bir koşul, ülkedeki etnik ve mezhepler arası uyumun sürdürülmesidir. Bu doğrultuda din alanında etkili bir devlet politikası uygulama sistemi kurulmuştur.

Devlet ve dini dernekler arasındaki ilişkinin Kazak modeli, inananların hak ve özgürlüklerine saygı, kamu ve dini çıkarlar dengesi, ortaklık ve karşılıklı anlayışa dayanmaktadır. Bu bağlamda, Kazakistan'ın din özgürlüğü ve dini hoşgörü sürecinin ilerlemesindeki deneyimi, devletin liberal ve barışçıl politikasının hayatta uygulanmasına bir örnektir (Ibrayev & Akanova, 2019: 77).

Vicdan özgürlüğü alanında, Kazakistan devlet politikasının üç ilkesini belirtmekte fayda vardır - bunlar tarafsızlık, hoşgörü ve özgünlük ilkeleridir. Devletin laik doğasına ilişkin anayasal ilke, Kazakistan'da devletin ve dini derneklerin yetki alanını ve görevlerini ayırarak uygulanmaktadır (Dusembekova & Ibrayev, 2020: 30).

Günümüzde demokratik devletlerin dini örgütler ve mezheplerle ilgili devlet politikası, iç ve dış politikasının önemli bir bileşenidir. Bunun nedeni, din özgürlüğünün uluslararası yasal düzenlemeler tarafından tanınan ve onaylanan insan ırkının temel haklarından biri olmasıdır.

Dini ve dini konular devletler arası ilişkilerde önemli rol oynamaktadır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri (Kongre üyelerine veya Senato'ya göre) din özgürlüğünü ve haklarını kısıtlayan devletlere ekonomik yaptırımlar ilan etmektedir ve çeşitli eyaletlerdeki din özgürlüğüne ilişkin yıllık raporlar Kongre'de dinlenmektedir (Narymbayev & Ibrayev, 2021: 473).

Uluslararası kanunlar, din özgürlüğü alanındaki devlet kanunları için belli bir dereceye kadar gereklilikler belirlemekte ve bu, şu anda birçok batılı devlet için olduğu kadar, dini örgütler ve din özgürlüğü ile ilgili eylemler ve yasalar için de bir takım zorluklara neden olmaktadır. Çünkü Avrupa ülkelerindeki Müslüman cemaatinin artması, bu ülkelerde yüzyıllardır geleneksel olan dini teşkilatlarla eşit haklara sahip olmalarına imkan vermekte ve Batı Avrupa kültürel kimliğine (tekliğine) tehdit oluşturmaktadır.

Liberal-demokratik fikirler ve hukuk devleti fikirleri, modern siyasi-hukuk fikirleri ve devletçilik yapısına hakimdir. Birçok ülkenin mevzuatında dini inanç ve vicdan özgürlüğü temel insan hak ve özgürlükleri arasında yer almaktadır. Bu nedenle, dini inanç özgürlüğüne ilişkin mevzuat ve dini kuruluşların faaliyetlerinin düzenlenmesi ulusal çerçeveyi aşarak uluslararası hukuksal önem kazanmaktadır.

Küresel eğilimlerin bir sonucu olarak, farklı hukuk kültürlerinin birbirine karışması, hukuk sistemlerinin birleşmesi, Avrupa kıta hukuk sistemi, farklı devletlerdeki dini kuruluşların faaliyetlerini düzenlemek için temel dayanak haline gelmiştir (Zelkina, 1999: 355).

Genel tarihsel ve kültürel koşullar nedeniyle, birçok devlette ulusal kimlik, dini kimlikle el ele gitmiştir. Bu nedenle, belli bir milliyetin temsilcisi kendi geleneğine uymayan bir dini kabul ederse, kamuoyu olumsuz bir tavır sergilemektedir. Aynı zamanda, geleneksel olmayan dinlerin eylemleri ve vaazları, genel nüfusu, özellikle gençleri değerleri reddetmeye, direnmeye ve ulusal geleneği yok etmeye yönlendirmektedir (Manz, 2018: 58).

Devletin temel amaçlarından biri de toprak bütünlüğünü ve ulusal güvenliği, sosyal ve siyasi istikrarı, ulusal kültür ve geleneğin korunmasını sağlamaktır. Örneğin, din değiştirme bir dizi Müslüman ülkede ve Yunanistan'da meydana gelmektedir, yani dini kuruluşların ve misyonerlerin bu ülkelerde geleneksel olmayan faaliyetleri yasa dışı kabul edilmektedir ve izin verilmemektedir.

Devlet, topraklarında sosyo-politik istikrarı sağlamak için dini kuruluşlarla ilişkilerini düzenlemekle yükümlüdür. Ancak uluslararası yasal düzenlemelerle sınırlanan post-Sovyet devletler, kendi topraklarındaki ulusal kültüre zarar veren çeşitli radikal grupların faaliyetlerini dizginlemede birçok zorlukla karşılaşmaktadır. Batı ülkelerinde ise her ülkenin tarihi ve kültürel özellikleri dikkate alınarak bu ilke dikkate alınmaktadır (Norman, 2008: 10).

Örneğin, birçok batı ülkesinde, devletin yapısında, manevi ve geleneksel kültürünün oluşumunda oynadıkları önemli rol nedeniyle, bazı dini kuruluşlara anayasal temelde özel bir statü verilmektedir. Aynı zamanda o dini teşkilatın ülkedeki diğer dini teşkilatlara göre bir takım avantajları ve devlet desteği olmaktadır. Devlet veya resmi kiliseler, eğitim sisteminde din eğitimi hakkı ile dini kuruluşlardan devlet vergisi toplama hakkına sahiptir.

Günümüzde Batı ülkelerinde, özellikle Almanya, Fransa ve İngiltere'de Müslüman toplulukların sayısının arttığı bilinmektedir. Son yarım asırda dünyadaki terör faaliyetleri bu dine mensup Müslümanlara maledilirken, Batılı ülkeler de elbette İslam'a karşı olumlu bir tavır içinde değiller ve Müslümanların eğitim sistemine girmelerini ve İslam'a aktif katılımlarını engellemeye çalışmaktadırlar (Nielsen, 2003: 28).

Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'nın devlet yapısı, ruhani ve kültürel yaşamı dinsel ve kültürel çoğulculuğa dayandığından, bu ülkeler "ulusal kültür" ve "gelenek" kavramlarını çok geniş ele almaktadırlar. Müslümanların geleneksel Avrupa ülkelerine yayılması, geleneksel kültürleri için bir tehdit olarak görülmektedir.

Örneğin, Belçika parlamentosu, insanların parklar, devlet daireleri, sokaklar da dahil olmak üzere halka açık yerlerde yüzlerini tamamen kapatmalarını yasaklayan bir yasa çıkarmıştır, bu konu hala Senato tarafından incelenmektedir. Bununla birlikte,

Belçika'daki bazı halka açık alanlarda güvenlik nedenleriyle burka gibi yüzü tamamen kapatan örtüler yasaklanmıştır.

Birleşik Krallık'ta islami dini giyim modelleri yasaklanmasa da, 2007'den bu yana okullarda özel giyim modelleri – dresscode - gerekmektedir. İngiltere'de bazı partiler islami eşarpların tamamen yasaklanması konusunda bir yasa yürürlüğe koymaya çağırılmaktadırlar. Onlara göre bu, Britanya'nın bölünmesi ve kadınlara baskı yapma ve topluma tehdit etme eylemi olarak görülmektedir (Kerimov, 2010: 266).

İspanya'da, İslami başörtüsüne eyalet düzeyinde ulusal bir yasak olmamasına rağmen, Barselona ve Katalonya'daki bazı şehirler, belediye kurumlarında, pazarlarda ve kütüphanelerde yüzün tamamını örtmeyi yasaklayan bir yasa vardır (Orishev & Mamedov, 2014: 302).

Danimarka, Hollanda, Almanya, Rusya, Avusturya, İsviçre ve diğer ülkelerde halka açık yerlerde ve kurumlarda İslami başörtüsü veya burka takılmasını yasal olarak yasaklama girişimleri gerçekleştirilmiştir. Ancak bu kanunlar, din özgürlüğüne ilişkin uluslararası yasal düzenlemelerle çeliştiği için vatandaşların din özgürlüğünü kısıtlayıcı nitelikte olduğundan, bu ülkelerin Parlamentoları bunu onaylamamıştır. Ancak, bu ülkelerin bazı eyaletleri ve bölgeleri dini kıyafetleri yasaklamış durumdadır (Ileuova, 2002: 21).

Özellikle son zamanlarda eski Sovyet cumhuriyetlerinde din özgürlüğüne ilişkin uluslararası yasal düzenlemeler, devlet ve din arasındaki dinler arası ilişkilerde birçok zorluklara ve çatışmalara neden olmuştur.

SSCB'nin dağılmasından sonra, Sovyet sonrası devletlerin sosyo-politik ve ekonomik gelişme alanları, devlet ve siyasi yapılarda köklü değişikliklere yol açmıştır.

Mevcut BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ülkelerinin bu alanlarda gelişme yönünde kendilerine has özellikleri olsa da hepsi için ortak durum, toplumun manevi hayatındaki dini inançlarla ilgili konular daha doğrusu dünya görüşlerinin çeşitliliği, dini çoğulculuk ve geleneksel kültürdür (Olivye, 2017: 77).

Bağımsızlık yıllarında, piyasa ekonomisi koşullarında, yabancı misyonerler de manevi bunalım içinde olan insanların ihtiyaçlarını karşılamak için koşturmuşlar ve bir takım başarılar elde etmişlerdir. İnsan hakları ve din özgürlüğüne ilişkin çeşitli uluslararası yasal düzenlemeler, daha önce dini çoğulculukla ilgilenmemiş olan Sovyet sonrası devletlere sınırsız bir genişleme sağlamıştır. Sonuç olarak, geleneksel olmayan dinlerin yaygınlaşması, ülkedeki dini durumu daha da kötüleştirmiş ve dinler arası ilişkileri zorlaştırmıştır.

Eski müttefik devletlerdeki mevcut dini durum, bu devletlerin mezhep politikasının demokratikleşmesini gerektirmektedir. Bir yandan mezhep yapılarının güçlendiği gözlenirken, diğer yandan ülke genelinde ve genel olarak dost ülkelerde geleneksel olmayan dini hareketlerin sayısı yaygınlaşmaktadır.

Yeni dini hareketler manevi alanda hakimiyet kurmaya ve çeşitli faaliyetlerle derecelerini yükseltmeye çalışmaktadırlar. Eski müttefik devletler için geleneksel olan İslam, Ortodoksluk, Yahudilik ve Budizm bu olgu hakkında olumsuz bir değerlendirmeye sahiptir. Geleneksel olmayan dinler, rekabet yasalarına göre hareket etmekte ve kamusal hayatı dini bir pazara dönüştürmektedir. Sonuç olarak, devlet ve din arasındaki dinler arası ilişkileri zorlaştırmakta ve diğer dinler arasındaki karmaşık durumu şiddetlendirmektedir (Golikova, 2018: 55).

Devlet-dinler arası ilişkilerin düzenlenmesi ve ülkenin ulusal çıkarlarına, din özgürlüğüne ve dini örgütlere uygun geleneksel olmayan dini akımların ve örgütlerin düzenlenmesi alanında devlet yönetim sisteminin iyileştirilmesi ile ilgili önemli konular, Ekim 2011'de kabul edilen Kazakistan Cumhuriyeti'nin "Dini Faaliyetler ve Dini Dernekler Üzerine" Kanununa yansımıştır.

Yabancı ülkelerin deneyimleri göz önünde bulundurularak, tarihsel ve kültürel açıdan önemli olan dinlerini diğer dinlerden ayırma ve destekleme deneyimleri bu Kanunda yer almıştır. Bu Kanun toplumda bir takım tartışmalara neden olmaktadır. Bu nedenle, ülkede sivil toplum ve yasal bir devlet oluşturma sürecinde, uluslararası toplum ve kuruluşlar nezdindeki gereklilikler ve yasal düzenlemeler dikkate alınarak, ulusal çıkarlara cevap verecek şekilde itiraf politikasının daha da geliştirilmesi gerekmektedir.

2. Tarihsel Çerçeve

2.1. Çarlık Rusya

Kazak devletinin durumu modern aşamada sistemik dönüşüm süreci ile karakterizedir. Buna uygun olarak, Kazak-Rus ilişkilerinin tarihini incelemek önemli bir yer tutmaktadır. Devletlerarası ilişkilerin tarihinin oluşması, sömürge öncesi gelişimin evriminin geriye dönük bir analizi ve daha sonra Rusya'nın emperyal politikasının yeniden canlandırılması, Kazak topraklarının kolonileşmesi yoluyla toprakların genişletilmesi, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmesi bilimsel ve politik öneme sahiptir.

Kazak-Rus ilişkilerinin tarihinin incelenmesi, eski ilerici düşüncenin, tek yönlü taklitlerden (stereotiplerden) ve dogmalardan bağımsız, yeni, tarihsel bilginin içeriği ve gerçek temeli, tarihçiliğin gelecekteki gelişimi için yeni olanların oluşumu için gereklidir.

Rusya'nın Orta Asya'daki ticaret verileri, Kazakistan ve Orta Asya hanlıklarının Rusya'nın hammadde üssü haline geldiğinin bir kanıtıdır. Kazakistan sadece Rus mallarının satın alındığı yer değil, aynı zamanda en önemli hammadde kaynaklarından biriydi.

Çarlık hükümeti, bir yandan silahlı kuvvetlere, sömürgeci aparatlara, diğer yandan Kazak Şonjarlarının feodal iktidar gruplarına dayanarak çalışmalarını fetih siyasetinde yürütmüşlerdir. Fethedilen bazı bölgeler, Kazak toplumunun feodal şonjarlarının gücüne dayanan bir güçle ele geçirilmiştir (Bekmahanov, 1994: 416).

"XVIII-XIX. yüzyıllar Kazakistan'daki Çarlık Rusya'nın manevi sömürgeleştirilmenin eğitimi ve aydınlanması alanındaki politikasının tezahürlerinden biri", "Rusya'nın aydınlanma alanındaki manevi sömürgeleştirilmenin ilerleyişine ilişkin" araştırmalarının tarihçesine yansımıştır. A. Sabirhanov, Kazakistan'ın Rusya'ya katılımına adanmış çalışmalarında: "Kazak topraklarının Rusya'ya dahil edilmesi, Kazak halkının sosyo-ekonomik ve kültürel çıkarlarına karşılık verdi. Çarlık otoritesinin şiddet içeren doğasına rağmen, Rusya'ya katılma şüphesiz ilerici bir öneme

sahipti..." demiştir. Geçen yüzyılın 20'li yıllarında Rus bilim adamları I.L. Yamzin ve V.P. Voshchinin, "sömürgeleştirme ve yeniden yerleşim doktrini" öğretim aracı olarak sunulan çalışmasında, Rus tarihçiliğinde sömürgeleştirme meselesinin incelemesini yazmıştır (Yamzin & Voshchinin, 1926: 147).

T. Tazhibayev'in "XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazakistan'ın Aydınlanması ve Okulu» adlı çalışmasında, insanların temel bilimsel bilgiyi bile öğrenemediklerini belirtmiştir. T. Tazhibayev'in "XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazakistan'ın Pedagojik Düşüncesi" adlı çalışmasında Çarlık Rus hükümetinin, Ekim Devrimi'ne kadar Kazak bozkırındaki aydınlanmaya özel önem vererek, Müslüman toplumsal düşüncüyü her zaman takip etmenin başlıca görevlerinden birini yaptığını vurgulamaktadır (Tazhibayev, 1962: 305)

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Kazakistan'da Rus yönetim sistemi tanıtılmış olmasına ve Kazak topraklarının ekonomik kalkınmasına ve sömürgeleştirilmesine geniş bir yol açılmasına rağmen, bu sürecin kökenleri uzak geçmişte, Rus Kazakların barışçıl bir Kazak ülkesine istila edilmesinden ve daha sonra zor koşullarda, Kazakistan'ın batı kısmının Rusya'ya boyun eğmesinden başlayarak uzanmaktadır.

Kazaklar (*казактар*), Başkurtlar ve Volga Kalmıkları, baskı ve soyguncu istilaları nedeniyle ayrı bir dili ve dini olan insanların himayesi olduktan sonra, dini mezhepler, hırsızlar, soyguncular, başka yerlerden göç etmek isteyen Rus köylüler Kazakistan'ın Batı ucuna göç etmişlerdir.

Yüzyıllar boyunca uzanan bu sömürge egemenliği dönemi hakkındaki tarih yazımında, bu konu devletlerarası ilişkilerin ideolojisine dayandığı için hala eğik görüşler devam etmektedir. Rus tarihçiler, çarlık otoritesinin sömürge politikasını açıklamamakta, bu döneme Rus imparatorluğu'nun sınırlarının genişletilmesi, göçebelerden korunması, sömürgeleştirilmesi, ekonomik gelişme gibi kavramlar çerçevesinde işaret etmektedir. Rus köylülerin Kazak topraklarına yerleşmesinin, askeri kolonileşmenin yeni bir aşaması olan bir devam filmi olduğu kabul edilmiştir.

Modern tarihçilerin bazı uzman verilerinden yola çıkarak, Karasayev'in yazılarında Kazak topraklarının kolonileşmesi ve bu bölgenin XVI. yüzyılın sonunda

Slavyanlar tarafından yerleşmeye başlamasının kurulması izlenmektedir. Karasayev, "Rus krallığının nispeten erken bir zamandan beri Kazak topraklarına dikkat çektiğini" belirtmiştir (Karasayev, 2003: 32).

XVI. yüzyıldan itibaren Rus krallığı ile Kazak hanlığı arasında siyasi, devletlerarası bağlantılar kurulmuştur, ancak Çarlık hükümetinin nihai amacının Kazak topraklarını ilhak etmek olduğu söylenmektedir. Göç hareketi o zamandan 1917'ye kadar üç kronolojik döneme ayrılmıştır: "1. XVI'nin sonundan XVIII. yüzyılın başına kadar olan dönem. Bu zaman, Çarlık hükümetinin Kazak bozkırlarıyla tanışması, araştırması, Kazak Hanlığı ile siyasi ve sözleşmeli ilişkilerin kurulması, Kazak bölgesi'nin sınırlarını çevreleyen askeri yerleşimlerin, kalelerin ve şehirlerin inşası ile işaretlenmiştir. 2. Kazak ülkesinin Rus imparatorluğu'nun bir parçası haline geldiği dönem (XVIII. yüzyılın 30'ları – XIX. yüzyılın 60'ları). Bu, Kazak topraklarının planlı sömürgeleştirilmesi, askeri kalelerin inşası, yerleşimler, endüstriler, askeri yerleşimler dönemidir. 3. XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın başına kadar olan dönem (1917 yıl). Rus köylülerinin Çarlık hükümeti tarafından Kazakistan'a gruplar halinde sistematik bir şekilde yerleşmesi, yerel halkın kenara zorla itilmesi" (Abdildabekova, 2007: 160).

Daha sonra Kazak topraklarının sömürgeleştirilmesinin yöntemleri ve tarihi, E. Bekmahanov'un "XIX. yüzyılın 20-40'lı yıllarında Kazakistan" monografisinde geniş çapta analiz edilmiştir. Çalışma, yeni sınırların inşasının seyrini, kendilerine inşa edilen ve bitişik toprakların Kazaklardan çekilmesini, Kazakların (*казактар*) ve köylülerin, suçluların ithalatını incelemiştir. O zamanlar bile, çarlık otoritesinin Kazak topraklarını Rus köylülerinin gücüyle sömürgeleştirmeyi planladığı açıkça görülmektedir (Bekmahanov, 1994: 416).

Çarlık hükümetinin 1822 yılından 1867 yılına kadar Kazak ülkesinin öncelikli topraklarının sömürgeleştirilmesinin birçok biçimini kullanarak askeri reform sistemlerini uyguladığı bilinmektedir. Çarlık hükümetinin sömürge politikasının ikinci aşaması sırasında ordular, ülkenin iç yaşamına zorla müdahale ederek yerel Kazak köylülerini yerleşim yerlerinden çıkarmaya başlamışlardır. Onların yerini İç Rusya'da ihmal edilen Rus mülteciler almışlardır (Pokrovskiy, 1961: 238).

Rus araştırmacı A.V. Tsyuryumov, alışmalarında Rusya'nın Kazak-Kalmıka ilişkilerinde uzlaşmacı rolünü incelemiştir: "Barışçıl ilişkilerin silahlı çatışmalara dönüştürülmesi, Kalmıklarla Kazaklar arasındaki bağları yoğunlaştırdı. O yıllarda göçebelerin oluşturduğu devletlerin yapısında kendine özgü özellikler ortaya çıkmaya başladı. Bu dönemde Merkez ve Orta Asya, Rus İmparatorluğu'nun çıkarlarının keşiştiği bir bölge haline geldi. Avrasya'nın tüm jeopolitik alanını birleştirmek isteyen göçebe halkların uzlaşmasında Rusya'nın rolü arttı. Rusya'nın barış gücü misyonu Kalmık ile Kazaklar arasındaki anlaşmaya katkıda bulundu, yoğun ve verimli bağların başlangıcı oldu". Böylece, A.V. Tsyuryumov, "Orenburg yönünün inşa edilmesinin iki göçebe halk arasındaki diplomatik ve ticari bağları kontrol altında tutmasına izin vermesine rağmen, Kalmıklarla Kazaklar arasındaki elçilik ve ticaret ilişkilerinin Rus hükümetinin endişesine yol açtı" diye belirtmiştir (Tsyuryumov, 2007: 95).

Kazak topraklarının sömürgeleştirilmesinin kökenlerinde Kazak (казақ)-Rusların durduğu ve bu süreçte önemli bir rol oynadığı gerçeğine rağmen, bu konu XX. yüzyılın ortalarına kadar Rus tarihçiliğinde özel bir çalışmanın konusu değildi. Orenburg, Zhaiyk, Sibir, Zhetysu Kazak birliklerinin tarihine adanmış yazılarda, yerel halkın anavatanlarından uzaklaştırılması, birçok durumda yerleşim yerlerine varışlarıyla ilgili katliam, "Rus kültürünün" yayılmasında "yasal bir fenomen" olarak kabul edilmekteydi. Tarihsel gerçekliğin gizlendiği ve Rus Kazaklarının (казақ) imparatorluk siyasetinin piyonları olduğunu belirtilmemekteydi.

Sonuç olarak, Kazak bozkırındaki döviz ticareti pazarı için verilen mücadelede, Türkistan-Taşkent tüccarları, göçebelere yönelik talepleri güçlendiren Rusya'dan rekabete dayanamadılar.

XVIII yüzyılda olağandışı bir durum ortaya çıktı - o zamanlar tek bir genel devlet ekonomisi birkaç ekonomik bölgeye bölünmüştür. Özellikle kuzey bölgeleri ve bazı Orta Kazakistan ruları Rusya pazarına, Güney ve Güneybatı Kazakistan – Orta Asya pazarına, Doğu Kazakistan – Çin pazarına yönelik çalışmalar yaptmışlardır.

XVIII-XIX. yüzyıllarda arlık Rusya'nın Kazakistan'daki politikasının sonuçları geleneksel Kazak toplumunun yapısını etkilediği açıkça görülmektedir.

Kazak toplumunun sosyal işbölümü ve sosyo-ekonomik sınıflandırmasının seyri, toplumsal görevlerin gerçekleştirilmesinde daha fazla uzmanlaşmaya yol açmış ve sonuç olarak, göçebe sosyal ilişkilerin yapısında özel kurumların oluşum sürecine yol açmıştır. Aynı zamanda, Kazak toplumunun sosyo-ekonomik yapısı ve sosyal gruplara bölünmesi ayrımlılık göstermekteydi, hatta bazen birbiriyle çelişmekteydi. Kazak toplumunun sosyal bölünmesinin karakteristik bir özelliği, bireylerin sözde "*aksuyek*" (aristokratlar: *Törelер* ve *Hocalar*) ve "*karasuyek*" (fakirler) olarak farklılaşmasıydı (Abilhanov, 2021: 40).

XVIII – XIX. yüzyılın ilk yarısında, Kazak toplumundaki askeri liderlerin sosyal batyrları (kahraman) grubunun siyasi etkisi de büyük önem taşıyordu. Batyrlar sadece bir adamın unvanı değil, aynı zamanda askeri görevlerin yerine getirilmesinde yer alan insanların kişisel nitelikleridir. E.K. Meyendorf'a göre, Kazak toplumunda «*er zhürek*» olarak adil ve becerikliler, savaş sırasındaki atlılara ise «batyrlar» denilmiştir (Meyendorf, 1975: 276).

XVIII. yüzyılın ilk yarısında, batyrların otoritesi ve sosyal önemi artmıştır, bu da dış tehditten ve Kazakistan'ın sosyal örgütlenmesindeki askeri grupların artan rolünden kaynaklanmıştır. Savaşın Kazak topraklarındaki gerginlikleri azaldıkça, batyrların sosyal önemi azalmaya devam etmiştir. Bu askeri liderlerin kamu otoritesi ve siyasi etkisi, XIX. yüzyılın 20-40'larında Kişi ve Orta Zhüz topraklarında savaş gerginlikleri azaldıkça sosyal önemi de azalmaya başlamıştır. Kenesarı Sultan, kardeşi Nauryzbay Batyr (1822-1848), Ağybay, Buharbay, Iman ve diğer birçok batyrlar Kazaklar arasında güçlü bir otoriteye sahipti.

Batyrlar sadece savaşçılar, at kulağında oynayan *şabandoz* (atlılar) ve komutanlar değil, aynı zamanda göçebe toplumun en seçkin sosyal gruplarından biriydi. Bu bakımdan birçok devrim öncesi yazarın batyrlar arasında göçebelerin siyasi örgütlenmesinde önemli bir yer tutan Kazak Aksakallarıyla karşılaşabileceği konusunda uyarması tesadüf değildir. Böylece, XIX. yüzyılın başlarında batyrlar, G.I. Spasskiy'nin eserinde kaydettiği üç yüz kişilik grubun 67 atadan oluşan 25 yapı tarafından yönetildiği belirtilmiştir. Batyrların genel durumu, kişisel nitelikleriyle birlikte, savaştaki başarılarına, prestijli aile bağlarına ve zenginliklerine, savaş

esnasında yakaladıkları çıkarlarının büyüklüğüne ve çoğu Kazak gençliğinden oluşan gönüllü birliklerin sayısına bağlıydı. Bazı durumlarda batyrlar hükümdar hanlardan ve sultanlardan daha üstündü (Spasskiy, 1820: 5).

Kazak toplumunda feodalleşmeye yönelik eğilim derinleşmiş, feodal aristokrasinin ve şonjarların (zenginler) çıkarları giderek artmaya başlamıştır. Hanlarla birlikte iktidardaki Sultan grubu, aksakallar, biyeler, batyrlar gibi geleneksel şonjarların haklarını kısıtlayarak giderek görüşlerine başvurmayı azaltmışlardır. Çarlık makamları, bozkırlara destek olmaları, siyaseti sürdürmeleri nedeniyle ru-şonjarlarını iktidarından uzaklaştırmaya çalışmıştır. Bu durumda, çarlık hükümeti iki grup yönetici arasındaki mücadeleyi ustalıkla kullanmış ve iki grup arasındaki ilişkinin daha da kötüleşmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle, XVIII. yüzyılın ortalarında, siyasi kriz nedeniyle, Kişi Zhüz toprakları iki hanlığa bölünmüştür. Nuraly Han toplumuna giren Kazak kabileleri, Aral ve Syrdarya boyundaki Batyr hanlığına giren kış meralarını kullanma fırsatını kaybetmiştir. Bu soyların Kazakları, Hazar ovalarında bulunan yerleşim yerlerine batıya doğru hareket etmek zorunda kalmışlardır. Ancak Zhaiyk askeri kalesi buna engel olmuştur. 1775 yılında çarlık hükümeti yerel yönetimi yeniden düzenlemiş ve Orenburg eyaleti kaldırılmıştır. Kişi ve Orta Zhüz topraklarının bir kısmı Simbirsk ve Ufa Vali generallerinin bileşimine girmiştir (Fuks, 2008: 105).

Çarlık makamları Kazak sultanlarını güvenilir hale getirerek, onların yardımıyla Kazakların huzursuzluğunu önlemeye çalışmışlar. Onların adına, Nuraly Han ve sultanları çarlık makamlarına olan sadakatlerini kanıtlamak için çok uğraşmışlar. Çarlık makamları, bozkır aristokrasisiyle olan ittifakı hediye dağıtarak, aylık atama yaparak, rütbeleri atayarak güçlendirmeye çalışmıştır. M.P. Vyatkin'in belirttiği gibi: "Bunlar, nüfusun en aktif kısmının sömürge baskısına ve feodal şiddete karşı kendiliğinden protesto gösterilerinin farklı tezahürleriydi". Aynı zamanda, on dört yıldır çarlık rejiminin sömürge politikasına karşı Syrym batyr karşı çıkmıştır. Batyr geleneksel siyasi iktidar sistemini korumak için çarlık iktidarının eylemlerine ustaca karşı çıkmış, ancak güç eşitsizliğinden yenilgiğe uğramıştır. Orenburg Yönetimi aracılığıyla çarlık makamları, isyancıların hareketini birçok yönden etkisiz hale getirmeyi başarmıştır.

Çarlık otoritesinin bir başka politikası da, sultanları ve hükümdarları (üst düzey sultanların), il yöneticilerini kendilerine daha yakın tutmaları ve onları sadece halkın idari yönetiminde değil, aynı zamanda diğer ekonomik ve sosyal koşullarda da desteklemeleriydi. Onun arka planı, çarlık otoritesine daha kolay boyun eğdirmek için yapılan çalışmalarıydı. Onlara sultanların ve biylerin yargılanma görevlerini yerine getirmeleri emredilmekteydi. Davaların bir kısmı Sultanların ve hakimlerin katılımıyla Rus yönetiminin kararı ile gerçekleşmekteydi. Bunun temel dayanağı, çarlık hükümetinin Kazak topraklarındaki politikalarını daha da güçlendirmede tavizleriyle bir takım Sultanları teşvik etmesiydi. Özellikle arşiv belgelerinin kanıtladığı gibi, 8 Haziran 1860 yılında birkaç Kazak (Kırgız) Sultanı ödül almaya hak kazanmışlardır (Mashimbayev, 1994: 156).

Genel olarak, bağımsızlıktan bu yana Kazak topraklarının sömürgeleştirilmesi politikası, özellikle askeri ve manevi sömürgeleştirmenin seyri incelenmeye başlamıştır. Daha sonraki dönemlerdeki araştırmacılar çok geniş bir belge yelpazesini yükseltmiş ve çalışmalarında Çarlık Rusya'daki yetkililerin Kazak halkının vaftizini ve ruslaşmasını – tek bir devletin yaratılışını gizlediklerini keşfetmişlerdir. Bununla birlikte, Kazak halkının şiddetli mücadelesine rağmen, Kazak halkının vaftiz sürecinin gerçekleşmesine rağmen, Kazak halkının Vaftizinin tam olarak gerçekleşmediği gerçeği, araştırma verileri tarihselografik analiz sırasında ortaya çıkmıştır. Bu, Kazak halkının asırlık manevi değerinin istikrarına tanıklık etmektedir. Kazak halkı geleneklere karşı direncini, derin köklere sahip olduklarını açıklarken, bazı araştırmacılar XIX. yüzyılda Kazak halkının bu direncini dinden büyük ölçüde etkilenerek İslam'a olan saf bağlılıktan kaynaklandığını belirtmektedir. Genel olarak, ekonomik, politik ve sosyal koşullara bağlı olarak çeşitli değişiklikler gerçekleştiği ve her bölgede farklı şekillerde çarlık politikasına karşı savaşların ortaya çıktığı ve adaptasyon mekanizmasının da farklı şekillerde gerçekleştirildiği söylenebilir.

2.2. Geçici Hükümet

XX. yüzyılın başları Kazakistan için en önemli tarihi dönemlerden biridir. Bu tarihsel dönemde, siyasi olaylar, Kazakistan'da kamusal siyasi düşüncenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Çarlık hükümetinin politikasındaki boşluklar ve iç sosyo-

ekonomik zorluklar, yeni bir siyasi sistemin kurulmasına yol açmıştır. Yeni bir siyasi sistemin kurulması, 1917 Şubat Devrimi ile yakından bağlantılıdır. Devlet Başkanı Nursultan Abishuly Nazarbayev "Tarih Dalgası" adlı eserinde "... Şubat Devrimi sonucunda monarşinin düşmesi Kazakistan'daki siyasi durumu temelden değiştirdi. Kazak halkı bu tarihi olayı memnuniyetle karşılamış ve siyasi yaşama aktif olarak katılmıştır" demiştir (Nazarbayev, 2003: 33). Sözü edilen tarihi olay, ülke yaşamının farklı bir seyir izlemesi için gerekli koşulları oluşturmuş ve yeni ulusal aydın dalgasının toplumsal ve siyasal faaliyetleri daha hareketli hale gelmiştir. Ancak ülkemiz bağımsızlığını kazanmadan önce bu olayların aslı gizlenmiş, milletin tarihi ile ilgili temel meseleler bulanıklık kazanmıştır.

1917 Şubat Devrimi sonucunda ortaya çıkan Geçici Hükümet'in Rusya İmparatorluğu tarihindeki rolü, özellikle de bünyesinde sömürge bağımlılığı altındaki milletler, Rusya'nın merkezi ve yerel kurumlarının konumu, millet konusunda yeni güç ve belirli faaliyetler özel bir bilimsel analize tabi tutulmamıştır. Bolşevik partisinin Kazakistan gibi yabancı bölgelerde 1917'nin sonlarında iktidara gelmesinin nedenini, bu konuyu köklü ve kapsamlı bir şekilde analiz etmeden derinlemesine anlamak mümkün değildir (T. Mekebayev & Kumganbayev, 2017: 74).

Şubat devriminden sonraki dönem, ulusal kurtuluş hareketinin Kazak toprakları da dahil olmak üzere tüm imparatorlukta yeni bir düzeye yükseldiği dönemdi. Bunun açık kanıtı, Kazak toplumunun en acil meselelerini tartışan ilçe, bölge ve genel Kazak kongreleri, ulusal faaliyetin bir tezahürü olan Kazak komitelerinin oluşturulması, Alaş partisinin örgütlenmesi, Alaş'ın özerkliğini ilan eden hükümet ve diğer tarihi olaylardır.

Yüzyıllardır medeni hakları ayaklar altına alınan, sömürgeci siyasetin zorbalığıyla devlet yönetiminden dışlanan Kazak halkının temsilcileri, yeni yönetim sistemine müdahale etmeye başlamışlardır. Geçici hükümette, toprak ve gıda komitelerinde, eğitim, sağlık ve diğer sistemlerde komiserlik yapan Kazak aydınları, halkın kendi kendini yönetebileceğini ve ulusal sorunlarını kendi kendine çözebileceğini göstermeye çalışmışlardır. Kazakistan'da geçici devlet dairelerinin kurulması ve faaliyetleri ile ilgili ilk yazılı eserler Kazak aydınları tarafından kaleme

alınmıştır (Zhaysanbayev, 1917: 56). Kazak dilindeki yayınlarla hayatlarında meydana gelen değişikliklerle ilgili görüşlerini dile getirmiş ve yeni yetkililerin faaliyetlerine aktif olarak katılmışlardır.

Yetkililer ve sosyo-politik örgütler. Şubat Devrimi sadece ülkedeki siyasi sistemi değiştirmekle kalmamış, Cumhuriyetçi yapıya geçiş için koşullar yaratmış ve aynı zamanda hem imparatorluğun merkezinde hem de geniş alanlara yayılan ulusal kolonilerin bölgelerinde tüm siyasi güçlerin, toplumsal örgütlerin aktivizmine, kitleleşmesine ve eylemine katkıda bulunmuştur. Bunun sonucunda ülkede medeni bir anlaşmaya varmak için bazı fırsatlar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, Kazakistan'daki yerel otoriteler meselesi karmaşık ve uzun bir süreç almıştır. Yerel yönetimlerin kurulma zamanı da yerel farklılıklara bağlı olmuştur. Bu özellik bir kez daha belirli bir ilçenin nüfusunun, bir bütün olarak bölgenin, halkın sözlü birliğinin kalesine, eğitilmiş, akıllı vatandaşların (ülkeyi yönetmeye uygun) egemenliğine sahip siyasi faaliyetleriyle ilişkilendirilebilir. O zamanlar, Kazakistan'ın Semey bölgesi, Syrdarya bölgesinin aksine, Kazakların hükümet organlarının ve diğer siyasi sosyal örgütlerin kurulmasında katılımı aktif olarak yer almıştır. Genel olarak M. Shokay Türkistan'daki siyasi durumu değerlendirerek nedenini ortaya koymuştur: "Devrim, bize özgürlük ve ulusal faaliyete giden yolu açmış gibi görünüyordu. Fakat yıllarca karanlıkta oturmuş, kralın sömürge politikasının çuvalında gafil avlanan bir adam gibi, devrimin getirdiği özgürlüğün ışığına çıktığımızda hemen bir çıkış yolu bulamadık. Bilincimizin karanlığı gözlerimizi daha da sardı ve büyüdükçe büyüdü. Çaresizlikten, bir grubumuz Rus devrimci demokrasisini takip etmeye başladı... ikinci grubumuz, çoğumuz, dua ile siyasi başarıya ulaşacağımıza inandı... Elbette ikisi de hataydı" (Shokay, 1992: 45). Ortak bir görüşe ulaşamamanın, birlikte savaşmamanın bir sonucu olarak, Türkistan'daki özgürlük mücadelesini olumsuz yönde etkileyen birçok parti, farklı organizasyonlar kurulmuştur.

Şubat devrimi, Rus İmparatorluğu'nun tüm siyasi sisteminin tipik bir krizinin doğal bir sonucuydu. Çarlık düzeninin çöküşü ülkede niteliksel olarak yeni bir siyasi sistem yaratma fırsatları yaratmıştır. İmparatorlukta uzun süredir devam eden "birleşik ve bölünmez Rusya" fikri ve ona dayanan kamu politikası bölünmeye başlamıştır.

Şubat zaferinden sonra, pek çok açıdan birbirine zıt çıkarları savunan yeni sınıf, sosyal, ulusal ve parti güçleri siyasi mücadele arenasına girmeye başlamıştır (Nurpeysov, 1995: 134).

1917'de çeşitli siyasi gruplar Kazakistan'da oluşan siyasi boşluğu doldurmaya çalışmıştır. Bunun nedeni, Geçici Hükümetin, kelimenin tam anlamıyla hükümetin meşru bir ikametgahı olamayacağı ve mevcut iktidarı Kurucu Meclise bırakmayacağıdır. Bu bağlamda, yerel yönetimler de büyük zorluklarla çözülmüştür. Hem merkezde hem de yerel bölgelerde, yetkililerin bileşimi sürekli değişmekteydi, bunun için çeşitli örgütler ve yapılar, siyasi partiler karşılıklı mücadeleyi hızlandırmış durumdaydı (T. K. Mekebayev, 2015: 61).

Mart 1917'de Geçici Hükümet, hükümet ile bakanlıklar arasında yeni yasalar hazırlayan bir Yasama Meclis (Yasal Toplantı) oluşturmuş ve 25 Mayıs'ta seçim taslaklarını hazırlamak için Özel Toplantı kurmuştur. Kurucu Meclis için yasa çıkararak, tanınmış avukat F.F. Kokoshkin'i başkan olarak seçmiştir. Sonbaharda Geçici Hükümet, anayasa taslağı hazırlamak için yasama meclisinin özel bir komisyonunu oluşturmuş ve başkanlığına Profesör N.I. Lazerevsky'yi atamıştır. Mayıs 1917'de hükümet 4 yeni bakanlık kurmuştur: çalışma, gıda, devlet kontrolü, posta ve telgraf. Ağustos ayında buna Diyanet Bakanlığı da eklenmiştir. Bu şekilde devlet aygıtı ilkbahar ve yaz aylarında yenilenmiştir. Bu aygıt Ekonomik Konsey ve Genel Ekonomi Komitesi, Savunma Komitesi, Tüm Rusya Kitap Odası, Milis İşleri Genel Müdürlüğü, Askeri Bakanlık Komitesi ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü'nü içermiştir. Ağustos ayında Geçici Hükümet, "siyasi çalışmanın ordu ve donanma hayatındaki önemini dikkate alarak" askeri bakanlık yapısındaki çalışan sayısını üçe katlamıştır (Senin, 1993: 109). Zamanla, her adımda insanlar şehir komiserleri, milis komiserleri ve diğer ulusal grup komiserleriyle karşılaşmaya maruz kalmıştır.

Kazakistan'daki Geçici Hükümet politikasının uygulamaları şunlara dayanmaktaydı: Kazak komiserleri, Kazak komiteleri, Müslüman Komitesi ve diğer kamu temelli kuruluşlar. Bu örgütler arasında Geçici Hükümetin milli desteği olan Kazak devletleri ve Müslüman komiteleri ile Uygur-Dungen (Taranshi-Dungen), Kırgız bölge komiteleri (Prizhevalsk ve Pishpek bölgeleri, Zhetysu bölgesinin bir

parçasıydı) de vardı. Bazı Sovyet araştırmacıları, bu örgütleri yalıtılmış bir ulusal varlık, Geçici Hükümetin kör piyonları olarak nitelendirmişlerdir. Örneğın, Mart 1917'den itibaren yörelerde yükselmeye başlayan Kazak komiteleri, Geçici Hükümete azami desteğı sağlamıştır. Ancak Kazak komitelerinin temsilcileri, Geçici Hükümetin yerel organları olan bölgesel ve ilçe yürütme komitelerine üye olmuş ve ulusal çıkarları savunmuşlardır. Bunun nedeni, ulusal politikasının Kazak kongreleri tarafından onaylanması ve yön vermesidir.

Semey bölgesel Delegeler Konseyi'ne Kazak komitesinin temsilcileri olan H. Gabbasov, A. Yermekov, B. Sarsenovlar katılmış ve Kazaklar arasında çözülmemiş sorunları gündeme getirerek çözüm bulmaya çalışmışlardır. Örneğın, Alaş'ın bağımsızlığı konusu, tahıl toplamak için gönderilen Kazak çocuklara ödeme yapılması, ülkede ilçe komiserlikleri kurmak için Kazak komiserlerin gönderilmesi konuları da gündeme getirilmiştir.

Sömürge aygıtının yetkilileri ile ulusal aydınların temsilcileri arasında da yanlış anlaşılmalr ve anlaşmazlıklar vardı, bu tür durumlar Oral, Kostanay, Karkaralı ve diğeri ayrı şehirlerde meydana gelmiştir (Nurpeysov, 1995: 134).

Komiserler ve yürütme kurulları, Kazak komitelerinin birbiri ardına gelen taleplerini değerlendirmiş, ama zamanında çözüm bulmamışlar, sıraya koymuşlar ve çözseler bile meseleyi kendilerine uygun şekilde çözmüşler. Ancak yerel halk, taleplerini bu halk temelinde oluşturulan kurumlar aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmışlar. Zhetysu, Syrdarya Kazak Komiteleri, özellikle arazi sorunu olmak üzere yerel halkın günlük yaşamı hakkında şikayetlerle dolup taşmaktaydı (Mahaeva, 1995: 10).

1916'dan sonra Zhetysu'da kurulan uluslar arasındaki düşmanlığı mümkün olduğunca yönlendirmek ve uzlaştırmak, yerel halkın Kazak Komitesi ve Müslüman Komitesi gibi bir kamu kuruluşunun iyi anlaşıldığı karşılıklı işbirliğine ve anlaşmaya yol açmak Geçici Hükümet kurumları için en önemli görevlerden biri olmuştur. Türkistan'ın Geçici Hükümet Komitesi, 25 Nisan 1917 tarihli bir toplantıda, isyanın ağır sonuçlarını ortadan kaldırmak için gerekli tedbirleri de gözden geçirerek ve

Zhetysu bölgesindeki uluslar arası gerilimlerin ciddi olaylara yol açtığını tartışmıştır. Bu bağlamda, yerel halkı iyi tanıyan Türkistan Komitesinin 2. üyesi M. Tynyshbayev ve O. Shkhapsky Zhetysu'ya gönderilmiştir (Bokeyhanov, 1994: 48).

1917'de Zhetysu Kazak ordusu 45000 kişiden ve 681000 desiyatin araziden oluşmaktaydı. Komite, Geçici Hükümeti desteklemiş ve odacıklı yürütme yetkisine sahip bir parlamenter cumhuriyeti savunmuştur (Abdirov, 1994: 156). Kazaklar arasındaki siyasi farklılaşma çok yavaş gelişmiş, çalışan Kazakların çoğu subay-Kazak yöneticilerin etkisi altında kalmıştır.

Geçici hükümet organları, Kazak Komitesi ve onların genel haklarıyla ilgilenmiştir. Uzun yıllar kolonyal soygun ve şiddet koşullarında yetişen Rus azınlığın zihninde, yerel halk üzerinde ulusal üstünlük fikri ve yerli halktan ihtiyacınız olan her şeyin alınabileceği inancı tanıtılmış ve bu durum adet hukuku düzeyine ulaşmıştır (Safarov, 1921: 10). Aslında, Geçici Hükümetin yerel idaresinde, örneğin yeniden yerleşim kurumlarında, çarlık hükümeti altında sömürge politikasının piyonu olan epeyce memur vardı. Yeni hükümet altında bile, eski "yerel halk pahasına çözüm" tutumlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

Hükümetten herhangi bir baskı hissetmeyen askerler, Pişpek ilçesine bağlı Georgievke köyünde de tek başlarına arama yaparak ülke mallarını yağmalamışlar, paralarını çalmış ve bir gecede çok sayıda kişiyi öldürmüşlerdir. Zhetysu'daki kanlı olaylarla bağlantılı olarak, bölgesel Kazak komitesi başkanı I. Zhainakov olmak üzere Kazak aydınları, katillerin cezalandırılmasını talep ederek, bölge ve Türkistan komitelerinde soruşturmalar yapmışlardır. Zhetysu'daki durum nedeniyle, Ekim 1917'de Pişpek'te 4 Müslüman örgüt: Pişpek Bölgesi Kırgız-Kazak Komitesi, "Şuro-i-İslam" Müslüman Komitesi, "Eginshi" Birliği üyeleri ve "Buhara" Birliği, toplantı yaparak geçici hükümetin yerel makamlarının tüm uyarı tedbirlerine rağmen Rus vatandaşlarının şiddet eylemlerinin durmadığını vurgulamışlardır. Köylüler de geçen yıl dökülen kanın intikamını almak için silahlı bir çete oluşturduklarını ve asi eylemlerin alanını genişlettiklerini açıkça ilan etmişlerdir. Hükümet organlarının ve ulusal örgütlerin şiddete karşı mücadele edememesinin askeri rütbelerin çelişkili eylemlerinden kaynaklandığını göstermiştir (Zhursinbayev, 2019).

Birleşik Kamu Kuruluşları Konseyi, Türkistan Komitesi O. Shkapsky ve askeri komiser İvanov'dan yardım istemiş ve onları bölgedeki Müslümanlar için sorumluluk almaya davet etmiştir. Geçici hükümetin yerel makamlar, ulusal, Müslüman örgütler, diğer sosyal ve siyasi derneklerle güçlerini birleştirmenin bir yolunu bulma girişimleri, merkezi hükümetten destek bulamamıştır. Örneğin Türkistan bölgesi komiserleri M. Tynyshpaev ve O. Shkapsky'nin köy komitesi üyelerinden geçici bir mahkeme kurarak Rus çetesinin bastırılmasını hızlandırmak için yaptığı iki resmi teklife Adalet Bakanlığı yanıt vermemiştir.

Kazaklar arasındaki sorunları bölgesel ölçekte ele almak için Semey'de bölgesel bir Kazak mahkemesi kurulmuştur. Yerel bölgelerde Kazak mahkemeleri kurulma girişimi, bağımsızlık arzusundan kaynaklanmış ve Kazak sorununun çözümü uzun zaman alarak tamamen cevapsız kalmıştır.

Ancak ülkeler arasındaki bazı sorunlar, Geçici Hükümet Yürütme Komitesi ve ulusal yapıların ortak çabalarıyla çözümler bulmuştur. Urzhar ilçe yürütme komitesi, tüm bölgelerden 2 delege ve Urzhar bölgesel Kazak komitesinden temsilcilerin katılımıyla at hırsızlığı sorununu çözmek için önerileri değerlendirerek birkaç dava başlatmıştır. Urzhar Birleşik Müslümanları Komitesi başkanı Salik Amanzholov, bir avukat olduğu ve iyi bir halk pratiği bilgisine sahip olduğu için bu gibi sorunları çözmede başarıya ulaşmıştır (Kozybakova, 2022: 100).

Zamanla, Geçici Hükümet kademeli olarak siyasi gücünü kaybetmeye başlamıştır. Yürütme yetkisinin olmaması nedeniyle, Delegation Kurulu, Asayiş Komisyonu, Meclisler Kurulu ve çeşitli kamu kuruluşlarını içeren diğer yapılar, yerel yönetimin gücünü kullanmaya çalışmıştır. Tüm kurum temsilcilerinin bir araya geldiği ortamda yerel konulara ilişkin çeşitli davalar görüşülmüş ve ilgili kararlar alınmıştır. Ancak Kazak halkı için hayati önem taşıyan toprak, özerklik, dil ve diğer konular kurucu meclise bırakılmıştır.

Geçici Hükümet, Kazakistan'daki yerel yönetimler ve Kazak komiteleri, Müslüman komiteleri ve diğer kuruluşlar arasındaki ilişki karşılıklı uyum ve çelişkilerle doluydu. Bu tür iki yönlü iletişimin nedeni, birincisi, tüm bu örgütlerin

Geçici Hükümeti destekleyip güçlendirmesi ve ikincisi, yerel sorunların, daha doğrusu ulusal sorunların çözümünde birçok çelişki ve anlaşmazlığın olması ve uzlaşmanın zor olmasıdır. Yerel yönetimlerdeki Geçici Hükümet güçleri komiser Kaidalov ve Voyshivillo iktidarı elinde tutmak isterken, yerel halktan oluşan ulusal kamu temelli örgütler kendi sorunlarını bağımsız olarak çözmeye çalışmışlardır. Halk, böyle bir çatışmadan doğan hayati meselelerin hep Kurucu Meclisin değerlendirmesine bırakılmasından, zamanla, Kazak ulusal sorunlarının ancak özerklik sağlandığında çözülebileceğini anlamaktaydı.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. Sovyet Döneminde Kazakistan Tarihi

Ekim devrimi ve Kazakistan'da Sovyet iktidarının kurulması. 24-25 Ekim gecesi 1917'de Petrograd'da Geçici Hükümetin gücünü deviren silahlı bir ayaklanma sonucunda V.I. Lenin (Ulyanov) liderliğindeki Bolşevikler partisi ülkede iktidara gelmiştir. II. Sovyetler Birliği Tüm Rusya Kongresi, iki önemli kararnameyi kabul etmiştir: "Barış Kararnamesi" ve arazinin özel mülkiyetini iptal eden "Arazi Kararnamesi". Bütün arazi yerel Konseylerin emrine teslim edilmiştir (Abikenova, 2018: 139).

1917'deki devrimler, Rus toplumunun hayatına büyük değişiklikler getirmiştir, "ulusal politika" ve "devlet inşası" kavramlarına yeni bir anlam kattığı bilinmektedir. Sovyet iktidarının ilk günlerinde kabul edilen Rusya halklarının Hakları Bildirgesi (2 Kasım 1917) Sovyet devletinin politikasının tüm halkların eşitliği ve ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı, ulusal ve ulusal dini kısıtlamaların kaldırılması, ulusal azınlıkların serbest gelişimi gibi temel ilkelerini onaylamıştır. Bu hükümler, eski İmparatorluğun ulusal sınırlarına danışmanlık sürecinin temelini oluşturmuştur. Tanınmış Kazak bilim adamı akademisyen S. Zimanov'un görüşüne göre, "ülkenin kendi kaderini tayin etme hakkı, Lenin tarafından Batı'nın siyasi ve demokratik cephaneliğinden alınmış ve Rusya'nın koşullarına bağlı olarak Bolşevik bir şekilde modernize edilmiş, tüm sınırlılık ve deformasyonla, uluslararasılaşmanın ve toplumun ve ülkenin birliğini sağlamanın en önemli faktörlerinden biri haline gelmiştir" (Eleuov, 1961: 278). Kazakistan'da Sovyet iktidarının kurulması, ekonomi, kültür, sağlık koruma, eğitim alanındaki reformları, hükümet ve yönetim organlarının kurulması, kolluk kuvvetleri, yargı sistemi ve hukukun oluşumu ile birlikte, kendi ulusal devletini kurma fırsatı da verilmiştir.

Bugün, ulusal cumhuriyetlerde Sovyet iktidarının oluşumu, özellikle ulusal cumhuriyetlerde Bolşevikler tarafından yürütülen devlet aygıtının kökleşmesinin incelenmesi ilgi çekici konulardan biridir. Sovyet tarih yazımı, Kazak SSC'deki devlet yönetim sisteminin kök salma politikasının üç aşamasını belirlemiştir. İlk aşamada, Cumhuriyetin kurulmasından 1926 yılına kadar, Merkez Yürütme Komitesi ve İcra

komiteleri altında özel komisyonlar, her kurum için yerli halkın çalışanlarının belirli bir yüzdesinin oluşturulduğu özü olan "yüzde oranı" yöntemiyle gerçekleştirilen köklendirme gerçekleştirilmiştir.

Bununla birlikte, bazı modern araştırmacılara göre, yerel yönetim kadrosunun oluşturulmasına ilişkin köklendirme hakkındaki bilgiler yanlıştır. S. S. Kaziev'in haklı olarak belirttiği gibi, köklendirme politikası sadece ulusal personelin oluşturulmasını değil, aynı zamanda resmi kayıt tutma, eğitimin geliştirilmesine yönelik itibarlı ulusların dillerinin uyarılmasını da içermekteydi ve sonuç olarak ülkenin tüm halklarını yeni bir niteliksel düzeyde bütünleştiren Sovyet ulusal politikasının nihai hedeflerinin gerçekleştirilmesine katkıda bulunmaktaydı (Kaziev, 2008: 91). Bolşevikler için ulusal sınırların desteklenmesi iktidar mücadelesinin vazgeçilmez bir şartıydı. Bu bağlamda Bolşevikler, ulusal azınlıklara kendi kaderini tayin etmekten ziyade ulusal kültürlerin ve dilin gelişimi konusunda "cazip öneriler" sunmaktaydı

2 Kasım 1917'de, bağımsız devletlerin ayrılmasına ve oluşumuna kadar ulusların kendi kaderini tayin etme hakkını ilan eden "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi" yayınlanmıştır. Sovyet Cumhuriyeti hükümeti ve HKK'nin başkanı (Halk Komiserleri Konseyi) – V.I. Lenin olmuştur.

Kazakistan'daki Sovyet gücü Ekim 1917'den Mart 1918'e kadar kurulmuştur. Öncelikle demiryolları boyunca bulunan şehirlerde kurulmaya başlamıştır. Sovyet iktidarının kurulduğu Kazakistan topraklarındaki ilk şehir Perovsk şehriydi (30 Ekim 1917). 1 Kasım 1917'de Sovyetlerin yetkisi Taşkent'te, Kasım 1917'de Aulie-Ata ve Chernayev'de kurulmuştur. 15-22 Kasım 1917'de Taşkent'te düzenlenen Demokratik Örgütler ve Sovyetler Bölge Kongresi, 14 kişiden oluşan Türkistan Bölgesi Halk Komiserleri Konseyi adına yeni bir bölgesel güç tahsis etmiştir. Konseye Müslüman nüfusun hiçbir temsilcisi katılmamıştır.

Aralık 1918'de Sovyet hükümeti Kostanay'da, Ocak 1918'de - Orenburg ve Aktobe'de, 1918'in başlarında - Irgyz ve Torgay ilçelerinde kurulmuştur.

Batı Sibiryaya Geçici Devrimci Komitesi, Akmola bozkırlarında ve Priirtışya şehirlerinde Sovyetlerin iktidarının kurulmasına katkıda bulunmuştur. Ocak ayının

sonunda 1918'de Kızıl Muhafızlar birliğinin desteğiyle Pavlodar İşçi ve Asker Milletvekilleri Konseyi iktidarı eline almıştır. 16-17 Şubat 1918 gecesi Sovyet hükümeti Semipalatinsk'te ilan edilmiştir. Ocak 1918'de karmaşık bir ortamda Sovyet hükümeti Sözlü olarak kurulmuştur. Bukeyevskaya Ordusu'nda Sovyet hükümeti 2 Aralık 1917'de kurulmuştur. 2 ve 3 Mart 1918 gecesi, işçilerin ve cephe askerlerinin silahlı isyanı sırasında Sovyet hükümeti Vernom şehrini yenmiştir. Mart 1918'de Sovyet hükümeti Zhetysu bölgesi boyunca kurulmaya başlamıştır. Alaş Orda hükümeti, Ataman Dutov liderliğindeki Kazak subay kolordusu, Eserler ve Menşevikler Sovyet iktidarına karşı birleşmişlerdir (Kabytova, 2007: 201).

Bolşeviklerin ilk etkinlikleri. 1918 yazının başlarında, köylü konseyleri birçok Kazak mahallesinde işlev görmekteydi. Sabotajla mücadele etmek için Tüm Rusya Acil Durum Komisyonu (TRADK), 1918'de Kazakistan ve Orta Asya topraklarında Türkistan Kontrol Kurulu kurulmuştur.

1918 yılının Mart-Nisan aylarında, Orenburg kentindeki Sovyetlerin ilk Torgay Bölge Kongresi gerçekleşmiştir. Kızıl Ordu'nun bölümlerini, yerel yönetimleri kurmaya karar vermiş, arazi ve gıda konuları ele alınmıştır (Serikuly, 2018: 72).

Kazak Milletvekilleri Konseyleri Akmola İlçe Kongresi Mart 1918'de Alaş Orda'nın özerkliğini reddeden bir kararı kabul etmiştir. 1918'de Torgay Bölgesel Konsey Kongresi'nin kararı ile Alaş Orda hükümetinin merkezi organı olan Kazak gazetesi kapatılmıştır. Nisan 1918'de Taşkent'te, Türkistan'ın Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak ilan eden Türkistan Bölgesi Konseyleri V. Acil Kongresi gerçekleştirilmiştir (Kemalbekov, 2019: 12). Kazakistan'dan gelen Türkistan özerkliğinin bir parçası Syrdarya ve Zhetysu bölgelerini içermekteydi. Birçok bölgesel konseyde Kazak ve Rus nüfusu arasındaki ilişkilerin çözümü için komiteler oluşturulmuştur. Rus-Kazak ilişkilerinin yerleşimi için Komiser yardımcısı, Vernen Konseyi tarafından Zhetysu'da Tokash Bokin seçilmiştir. Sonra 1918'de uluslar arası ve dinler arası çatışma sırasında vefat etmiştir. Zhetysu'da ulusal ilişkiler Bölge Komiseri Yardımcısı Abdullah Gülbakiev (1897-1938), Kazak, Uygur ve Rus işçiler arasındaki ilişkilerin

kurulmasında önemli bir rol oynayan toplantılar gerçekleştirmiştir (Alibek, 2009: 180).

Sovyet hükümetinin önemli faaliyetlerinden biri Kırgız (Kazak) Özerk Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin eğitimine yönelik hazırlık çalışmalarıydı. Bunun için Millet İşleri Komiserliği'nde Kazak Bölümü kurulmuştur. Kırgız (Kazak) Özerk Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin eğitimine yönelik hazırlık çalışmaları, başlayan İç savaş ve askeri müdahaleyle kesintiye uğramıştır (Kozybayev, 2006: 220=225).

Sosyo-ekonomik politika. 1918'de Kazakistan'da ilk devlet çiftlikleri ve toplu çiftlikler kurulmaya başlanmıştır. 1918 yılının Nisan ayında, V.I. Lenin tavsiyesi üzerine tarım komünlerini "İlk Rus Toprak İşçileri-Komünistler Derneği" ve "Solnechnaya" i organize eden 200 Petrogradlı işçi ailesi, Semey bölgesine gelmiştir. Zhetysu bölgesinde, 1918'de R. Marechek'in inisiyatifiyle "Yeni Dönem" komünü kurulmuştur.

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Halk Komiserleri Konseyi'nin 17 Mayıs 1918 tarihli kararı ile "Türkistan'daki Sulama Çalışmalarına 50 Milyon Ruble Tahsis Etme Kararı" kabul edilmiştir. Yoksul köylülere çarlık görevlilerine, kapitalistlere ve kazaklara ait 3,5 milyon düzine toprak geri verilmiştir.

Ekonomi politikası alanında büyük sanayilerin, bankaların ve ulaşımın kamulaştırılması hızla gerçekleştirilmiştir. 1918 ilkbaharında, Karaganda ve Ekibastuz kömür madenlerinin, Embin petrol sahalarının ve Spassky Bakır eritme tesisinin kamulaştırılmasına ilişkin kararnameler çıkarılmıştır. Kazakistan'da sadece 300'den fazla büyük sanayi kuruluşu kamulaştırılmıştır. Sovyet hükümeti, Kazakistan'daki sanayiye, yani Oral-Embriyo Petrol bölgesini yeniden canlandırmak için ilk adımları atmıştır (Sharonova, 2007: 85).

Sovyet iktidarının ekonomik politikası alanında önde gelen yer ticaret değişimiydi. 1918 baharında, Semey ve Akmola bölgelerinde toptan ve perakende ticaret talep edilmiş, işlevleri gıda komitesine devredilmiştir.

1918'de, illerde ve ilçelerde okuryazarlığı ortadan kaldırmak amacıyla halk eğitimi komiserleri ve departmanları kurulmuştur. Akmolı Halk Eğitimi Bölümü S. Seyfullin tarafından yönetilmiştir. Bukeev Bölgesi Halk Eğitimi Komiseri S. Mendeshev idi. 1918'de kendi dillerinde okullarda ücretsiz eğitim sunulmuştur.

Ekim Devrimi'nin zaferiyle birlikte, başta ulusal-devlet inşası olmak üzere ulusal meseleler daha keskin bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Esasen çarlık otokrasi politikasına devam ederek, Kazakistan'daki Geçici hükümet ulusal ve tarım meselelerini çözmeye çalışmamıştır. Kazak gazetesinde A. Bokeyhanov bu sebeple Kadet Partisinden çekildiklerini kamuoyuna duyurmuştur. Konuşmasında özellikle üç noktayı vurgulamıştır: "Kadet Partisi arazinin özel mülkiyete devredilmesinden sorumludur. Arazinin bizim şartlarımızda özel ellere aktarılması, bir süre sonra Başkurdistan'da olduğu gibi, arazilerin komşu köylüye geçeceği ve Kazakların yoksullara dönüşeceği gerçeğine yol açacaktır. Kadet Partisi ulusal özerkliğe karşıdır. Alaş'ın bayrağını yükselterek ulusal bir özerklik kurmaya çalışıyoruz... Kadet Partisi dinin devletten ayrılmasına karşı çıkıyor ve ben ise dinin devletten ayrılmasını destekliyorum. Bu üç pozisyondaki anlaşmazlıklar... Açıkça ortaya çıktılar. Bu yüzden Kadet Partisinden ayrılmaya ve Alaş partisini düzenlemeye karar verdim." (Alzhapparov, 2019).

Bu koşullar altında, Kazak liberal hareketinin liderleri, hızla değişen durum ve siyasi güçlerin kutuplaşmasının hızlandırılmış süreci göz önüne alındığında, tüm ülkeler arası kongrenin düzenlenmesini hızlandırmaya karar vermişlerdir.

Kazakistan'ın hemen hemen tüm bölgelerinden temsilcilerin katıldığı ilk Ulusal Kazak kongresi, 21-26 Temmuz 1917 tarihlerinde Orenburg'da gerçekleşmiştir. Gündemde 14 soru ele alınmıştır: Kamu yönetimi sistemi; Kazak bölgelerinin özerkliği; Toprak (yer) meselesi; Halk polislerinin organizasyonu; Yerel yönetimler (*Zemstvo*); Halk eğitimi; Mahkeme; Manevi ve dini konular; Kadın meselesi; Kurucu Meclisin toplanması ve Kazak bölgelerindeki seçimle hazırlık; Tüm Rusya Müslüman Kongresi; Kazak siyasi partisinin oluşumu; Zhetysu bölgesindeki olaylar; Kazakların Kiev'deki Tüm Rusya Federal Konseyi'ne ve Petrograd'daki Halk Eğitimi Komisyonu'nun çalışmalarına katılımları gibi meseleler. Delegeler, ulusal özerklik

sorununa, arazi sorununun çözümüne, Kurucu Meclise hazırlık ve Kazak siyasi partisinin eğitimine büyük önem vermişlerdir (Gapsalamov, 2013: 189).

A. Baytursynov ve M. Dulatov bağımsız, özerk bir Kazak devletinin kurulmasını savunmaktaydı. A. Bokeyhanov, Kazak ulusal-bölgesel özerkliğini "demokratik, federal ve parlamenter Rusya Cumhuriyeti" şeklinde tercih etmekteydi. Kongre kararında "Kazak bölgelerinin bölgesel-ulusal özerklik kazanması gerekiyor" denilmiştir.

Kongrenin çalışmasındaki merkezi nokta arazi meselesiydi. Bu konudaki kongre kararının temel hükümleri, Kazak toplumunun topraklarının ele geçirilmesinin sona ermesi; el konulan tüm topraklar ve göçmen bürolarının dağıtılmamış arazileri Kazak topluluklarına geleneksel kullanıma geri verilmesi; bozkırlara göç, sansür girişine dayanarak durdurulması, vb. meselelerle ilişkili olmuştur.

Kongre, Kurucu Meclise hazırlık konusunu dile getirmiş, milletvekili aday listesine Kazakistan'ın tüm bölgelerinin yanı sıra Buhara, Fergana ve Hiva'nın Kazak topluluklarının temsilcileri de dahil olmak üzere 81 kişi katılmıştır. Bunların arasında Kazak gazetesinin liderleri, Kazak ulusal liberal hareketinin liderleri A. Bokeyhanov, A. Baytursynuly, A. Ermekov, X. Gabbasov (Semey), J. Dosmuhamedov, H. Dosmukhamedov (Batı Kazakistan), M. Tynyshpayev (Semirechye), M. Çokayev, S.J. Asfendiyarov (Türkistan bölgesi). Adaylar arasında Rus bilim adamı G. Potanin ve politikacı V. Chaikin de vardı (Rsymbetova, 2017: 42).

Kazak aydınlarının görüşleri güçlü bir şekilde Kongrenin kararlarını etkilemiş ve "Kazak" gazetesi etrafında birleşmiştir. Bu sayede Müslüman din adamlarının Kazak nüfusuna etki etme olasılıkları azalmıştır: büro mahkemeleri ortadan kaldırılmıştır, bunların yerine yasal yapılar getirilmesi gerektiği görüşülmüştür; kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmaları ve eğitimin zorunlu hale gelmesi, sivil yetkililere itaat etmesi gerektiği görüşleri ileri sürülmüştür.

Aynı zamanda kongrenin kararları Orenburg'da Akmola, Semey, Torgay, Oral bölgeleri ve Trans-Hazar bölgesinin Kazak bölgelerinin yönetimi için bağımsız bir müftülüğün kurulmasını öngörmekteydi (Nurtazenov, 2017: 76-90).

İlk Ulusal Kazak Kongresinde Kazak ulusal siyasi partisi Alaş kurulmuştur. Kararında: "Kazak partisi eğitiminin gerekli olduğunu kabul ederek Kongre, Tüm Rusya Müslüman Konseyi'ndeki Kazak Temsilcilerine bu partinin programını geliştirmelerini emrediyor ve siyasi programın temeli Demokratik Federal Parlamenter Cumhuriyet'in şartının kabul edilmesi gerekiyor" denilmiştir. Alaş partisinin liderleri Alihan Bokeyhanov, Ahmet Baytursynuly ve Kazak aydınlarının burjuva demokratik yönünün yani liberal bayilik ve küçük burjuva demokrasi partisinin temsilcileriydi.

Yaz sonunda ve 1917 yılı sonbaharı başlarında, ülkede kitlelerin yaygın bir şekilde çoğalması başlamış, bu da Bolşeviklerin Sovyetlerde nüfuzunun artmasının bir sonucu olarak, Rus örgütlerini temsil eden ulusal bileşimine göre ortaya çıkmıştır.

Kornilovschintsa'nın yenilgisi, karşı devrimin güçlerini düzensizleştirmiş ve zayıflatmıştır, Bolşeviklerin otoritesini yükseltmiştir. Ülke genelinde Sovyetlerin bolşevikleşmesi başlamıştır. Bu bağlamda Bolşevik Partisi bir kez daha slogan yayınlamıştır: «Bütün güç Konseylere!». Temmuz 1917 olaylarından sonra geçici olarak kaldırılan bu slogan, o zaman ise silahlı isyana ve Geçici hükümetin devrilmesine, proletaryanın diktatörlüğünün kurulmasına yönelik bir çağrı anlamına gelmekteydi (Amanzholova, 2004: 115).

24 Ekim (6 Kasım) 1917'de Petrograd'da silahlı bir isyan meydana gelmiştir. Ertesi gün isyankar işçiler, askerler ve denizciler başkentin en önemli tesislerini ele geçirmişlerdir. 25 Ekim sabahı (7 Kasım), Askeri Devrimci Komite Geçici Hükümetin görevden alındığını açıklamıştır.

Geçici Hükümetin destekçilerinin önemli güçlere sahip olduğu Torgay, Oral, Semey ve kısmen Zhetysu bölgelerinde durum biraz farklıydı. Pek çok alanda, özellikle bölgesel merkezlerde ve ilçe şehirlerinde, Sovyet hükümeti, yerel garnizonların Kızıl Muhafız birlikleri ve Bolşevik askerleri tarafından, Geçici hükümetin ve müttefiklerinin yerel organlarının kuvvetlerine karşı silahlı ayaklanma ve direnişin bastırılmasıyla kurulmuştur.

Ekim 1917'nin sonundan Mart 1918'e kadar Sovyet hükümeti esas olarak Kazakistan'ın şehirlerinde ve diğer büyük yerleşim yerlerinde kurulmuştur.

Kazakistan'ın köylerinde ve ilçelerinde, Sovyet iktidarının kurulması süreci iç savaşın başlangıcına kadar devam etmiştir. Buna en aktif katılım A.T. Dzhangildin, S.S. eyfullin, K. Sutyushev, A. Asylbekov, B. Serikbayev, A. Maykutov, I. Dubinin, K.A. Shugayev, Y.V. Ushanov, S.M. Tsvilling, A. Imanov, T. Ryskulov, P.M. Vinogradov, T. Bokin, L.P. Emelev, T. Utepov, A. Rozbakiev ve diğerleri göstermiştir (Saparali, 2020: 80).

Sovyet iktidarının kurulmasıyla birlikte endüstriyel tesislerde (Spassky fabrikasında, Karaganda madenlerinde, Uspensk madeninde, Embensk petrol endüstrilerinde vb.) kontrol uygulanmış, bir dizi sanayi kuruluşu ve bankası kamulaştırılmıştır. Sovyetler Birliği'nin II. Tüm Rusya Kongresinde kabul edilen Toprak Kararnamesinin hayata geçirilmesi için ilk adımlar atılmıştır. V.I. Lenin tarafından desteklenen Petrograd işçileri Doğu Kazakistan'da "İlk Rus Komünist Kazıcılar Derneği", "İkinci Rus Komünist Kazıcılar Derneği" ve "Solnechnaya" gibi üç komünleri organize etmişlerdir (Martin & Suvorova, 2002: 55).

Sovyet makamlarının, Sovyetlerin bölgesel ve ilçe kongrelerinin kararlarında, yerel koşullar ve köylülerin inisiyatifleri dikkate alınarak Arazi Kararnamesi tamamlanmış ve geliştirilmiştir.

Ekim Devrimi'nin zaferiyle birlikte, başta ulusal-devlet inşası olmak üzere ulusal meseleler daha keskin bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Sovyet iktidarının ulusal politikasının temel ilkeleri, Sovyet hükümetinin iki önemli belgesinde — Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi (2 Kasım 1917) ve Sovyet hükümetinin "Rusya ve Doğu'nun Tüm Çalışan Müslümanlarına" bildirgesinde (20 Kasım 1917) ilan edilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin Ocak 1918'de kabul edilen III. Tüm Rusya Kongresinde, Lenin tarafından yazılan "Emekçi ve Sömürülen Halkın Hakları Bildirgesi"nde, Komünist Parti'nin Sovyet cumhuriyetlerinin devlet düzeninin bir biçimi olarak Sovyet Federasyonu'na ilişkin ilkeli tutumunun yoğun ifadesini bulmuştur. Bildiride, "Sovyet Rus Cumhuriyeti, Sovyet ulusal Cumhuriyetleri federasyonu gibi özgür milletler birliği temelinde kurulmuştur" denilmiştir.

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından, ülkenin doğusundaki yeni özerk cumhuriyetlerin kurulmasına hazırlık çalışmaları başlamıştır. Bolşevik örgütler, Kazakistan ve Türkistan Konseyleri, Sovyetler Birliği ve Tüm Ülkeler arası kongrelerin toplanmasına hazırlıklar başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin Tüm Dışişleri Kongresi'nin toplanmasına yönelik hazırlık çalışmaları, Sovyet iktidarının güçlendirilmesi süreciyle eşzamanlı olarak gerçekleştirilmiştir . Aslında bu, onu güçlendirme mücadelesinin aynı zamanda Sovyet devletinin oluşumu için bir mücadele olduğu anlamına gelmekteydi. Bu tür olaylarla, Ekim Devrimi'ni ve Sovyet temelinde Kazak devletinin oluşumu fikrini kabul etmeyen Alaş Ulusal Partisi ve liderleri bu tür olaylarla aynı fikirde olmamışlardır (Lysenko, 2018: 59).

Ekim Devriminden çok önce, Kazak Liberal-Demokrat hareketinin liderleri Kazakistan'ın sosyo-ekonomik ve politik gelişimine yönelik programatik görüşlerini geniş ölçüde açıklamıştır. Petrograd'daki devrimden hemen sonra 21 Kasım'daki Kazak gazetesinde Alihan Bokeyhanov, Ahmet Baytursynuly, Mirzhakip Dulatov, Eldes Gumarov, Esengali Turmuhamedov, Gabdulahmit Jundibayev ve Gazimbek Birimjanov tarafından derlenen Alaş Partisi programının taslağını yayınlamışlardır. Programın taslağı on maddeden oluşmuştur. Bunlardan en önemlileri aşağıda sıralanmıştır:

"I. Devlet düzenlemesi. Rusya demokratik bir Federal Cumhuriyet olmalıdır... Bağımsız olarak Federal bir Cumhuriyetin bir parçası olan her devlet, federasyonun diğer üye devletleriyle birlik içinde hareket etmelidir...

II. Yerel özgürlük. Kazakların özerkliği, yaşadıkları bölgelerden oluşur ve Rusya Federasyonu Cumhuriyeti'nin bir parçasını oluşturur... Alaş Partisi adaletin yandaşıdır, bizim için fakirler dosttur, başkasının emeğiyle yaşayan biri düşmandır...

III. Temel hak. Rusya Cumhuriyeti'nde herkes din, köken, cinsiyet ayrımcılığı olmaksızın eşittir. Rusya Cumhuriyeti'nde eşitlik, bireyin dokunulmazlığı, konuşma özgürlüğü, baskı, sendikalar vardır...

IV. Din. Din devletten ayrılır. Bütün dinler eşittir... Kazaklar kendi müftülerine sahip olmalıdır...

V. Güç ve Yargı. İktidar ve yargı, her milletin özelliklerine göre inşa edilmelidir. Biy ve hakim, yerel halkın dilini bilmelidir... Kazakların çoğunluğa sahip olduğu bölgelerde, mahkemenin dili Kazakçadır.

VI. Halkın korunması. Halkı korumak için bir ordu olmalı...Kazaklar atlı polisler şeklinde askerlik yapmalıdır.

VII. Vergi. Vergi tahsilatı, zenginlik ve mal servetinin derecesine göre gerçekleşmelidir; zenginler daha fazlasını öder, fakirler daha az.

VIII. İşçiler. İşçiler kendilerini yasalarla korumalıdır... Alaş Partisi bu konuda bir grup sosyal Demokrat olan Menşevik programını desteklemektedir.

IX. Bilim ve aydınlanmanın gelişimi. Eğitim herkes için erişilebilir olmalıdır. Tüm eğitim kurumlarında eğitim ücretsiz verilmelidir. İlkokullarda öğretim kendi dillerinde yapılmalıdır. Kazaklar kendi dillerinde orta öğretim kurumlarına, üniversitelere sahip olmalıdır. Eğitim kurumları özerk olmalı, yetkililer eğitime müdahale etmemelidir...

X. Arazi meselesi. Arazi yasasının hazırlanmasında, Kurucu Meclis'te öncelikle yerli halkın toprak mülkiyeti esas alınmalıdır; Daha önce göçmenler tarafından alınan yerler Kazaklara iade edilmelidir." Program, Alaş Partisi'ne Kurucu Meclis seçimlerinde büyük başarı sağlamış ve 5-12 Aralık 1917 tarihleri arasında Orenburg'da düzenlenen İkinci Dışişleri Bakanlığı kongresinde Kazak halkının çeşitli yörelerinden temsilcilerini bir araya getirmiştir. Genel Başkan Bahtkere Kulmanov ve yardımcıları Alihan Bokeyhanov, Asimhan Kenesarin, Halel Dosmuhamedov ve Ömer Karaşayev'in başkanlık ettiği kongre, hızla değişen bir siyasi ortamda partinin taktiklerinin çeşitli yönlerini tartışırken, Kazak özerkliğinin ve hükümetinin oluşumu ile ilgili konulara dikkat çekmiştir. Kongre, Kazak özerkliğinin Bukeevskaya Ordası, Oral, Torgay, Akmola, Semey bölgelerini, Zakaspiy (Transhazar) bölgesini ve Kazakların yaşadığı Altay vilayetini içermesi gerektiğine karar vermiştir. Kongre delegeleri, Geçici Hükümetin devrilmesinden sonra her geçen gün bozkırdaki şehirlerde ve köylerde anarşinin arttığını ve Kazakların varlığını tehdit ettiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle, kurtuluş amacıyla geçici Halk Konseyi adına sağlam bir

iktidar kurmaya karar verilmiş, ona Alaş Orda (Alaş Özerk Hükümeti) adı verilmiş ve Alaş Orda'ya Kazak nüfusu üzerindeki tüm yürütme yetkisini derhal ellerine alması emredilmiştir (Zhangaliev, 2017: 101).

Sovyet iktidarının kurulması döneminde Alaş partisinin yeni yetkililerle olan ilişkisi temaslardan taviz vermeye geçmemiştir. Yerel Konseylerde iktidarın Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin radikal unsurlarının elinde olduğu bazı şehirlerde — Petropavlovsk, Perovsk (şimdi Kızıl Orda), Aulie Ata (şimdi Jambyl), Alaş aktivistleri sadece Semey, Vernyi (Almatı) ve diğer bazı yerlerde kırılğan, kısa ömürlü bir işbirliği kurmayı başardıkları için baskıya maruz kalmışlardır. Semey Bölge Konseyi'ne yerel Alaş Orda liderlerinden biri olan X. Gabbasov, İlçe Yerel Yönetim (*Zemstvo*) başkanı olarak Kazbagorov, ilçe konseyine Alaş aktivistleri B. Sarsenov ve I. Alimbekov atanmıştır. Aynı zamanda taraflar birbirlerine güvenmemişlerdir, çünkü herkes kendi siyasi fikirlerini gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Sovyetler, güç yapılarına katılan Alaş partisinin liderleri ve aktivistleri aracılığıyla Kazak halkı arasındaki nüfuzu güçlendirmek istemiştir ve Alaş'ın liderleri, Sovyet iktidarını resmi olarak destekleyerek, Konseylerdeki temsilcileri aracılığıyla yeni iktidarı içeriden "bulanıklaştırma" politikası uygulamayı hedeflemiştir (Nurpeisov & Zhusup, 2022: 101).

Üç Zhuz partisinin Bolşeviklerin önderliğindeki Sovyet yönetimi ile ilişkileri farklı gelişmiştir. Üç Zhuz lideri Kolbay Togusov'un ve yoldaşlarının siyasi görüşleri ve pratik eylemleri 1917 sonbaharından 1918'in başına kadar önemli değişiklikler geçirmiştir. Üç Zhuz partisi başlangıçta sosyalist-devrimci parti'yle ittifak çizgisini desteklediyse, Ocak 1918'den itibaren Sovyet iktidarını organize etme ve güçlendirme çalışmalarına aktif olarak katılmıştır. 1918'in başından sonra, Üç Zhuz partisi, Alaş Ordalılara karşı mücadelelerinde nesnel olarak Bolşeviklerin müttefikleri olmuştur. Bu zorluklara rağmen Alaş Orda hükümeti, Kazakların tarafsızlığından ve Bolşevik liderliğindeki Sovyetlerin zayıflığından yararlanarak birkaç ay boyunca (Aralık 1917 - Mart 1918) alanlarda idari bir yapı oluşturmak için adımlar atmış, polis birlikleri kurmaya başlamıştır. Ancak ülkede başlayan iç savaş, Kazakistan'da muhalif güçlerin kutuplaşma sürecinin hızlandığı yeni bir askeri-politik durum yaratmıştır.

2.2. Sovyetler Birliği ve Kazak Toplumunu

Modern Kazak toplumunun etnik ve sosyal yapısı, ülkenin Sovyet öncesi, Sovyet ve egemen gelişim dönemlerinde meydana gelen siyasi, sosyo-ekonomik, manevi-kültürel ve demografik süreçlerin kesişmesinin ve karşılıklı olarak iç içe geçmesinin sonucunda meydana gelmiştir. Avrasya kıtasının merkezinde, doğu ve batı medeniyetlerinin kesiştiği noktada, Kazak toprakları tarihsel olarak "birçok ulusun kültürel ve manevi değerlerini sentezleyen jeopolitik bir eritme potası" olarak bilinmektedir. A. Alekseyenko, Kazakistan'ın etnososyal yapısının oluşumunda Sovyetler Birliği koşullarında farklı etnik içeriğe sahip 3 dönem ayırt edilebileceğini belirtmiştir (Tablo 1) (Alekseyenko, 2015: 165).

Zaman periyodu	Karakteristik
1. dönem: yirminci yüzyılın 20–50. yılları ("genişlemeci")	Ağırlıklı olarak Avrupa etnik kökenlerinden dolayı gruplar (öncelikle Ruslar) SSCB'nin devlet politikasının özellikleri nüfus artışına yol açmıştır.
2. dönem: 1959'dan 1989'a kadar ("aralık")	Avrupa gruplarının büyüme eğiliminin korunmasıyla karakterize edilirken, Asya etnik gruplarının büyüme oranı ve cumhuriyet nüfusundaki Kazakların özgül ağırlığı da önemli ölçüde artmıştır.
3. dönem: 1989'dan günümüze kadar ("egemen")	Kazak nüfusunda hızlı bir artış ve kentsel nüfusun bir parçası olarak "önemsiz" etnik grupların azalması, Sovyet döneminin etnodemografik eşitsizliklerinin kademeli olarak yumuşatılması görülmüştür.

Tablo 1. Sovyetler Birliği koşullarında Kazak toplumunun etnososyal yapısının oluşum dönemlerinin karakterizasyonu

Kazak toplumunun gelişiminin analizine bakarsak, bölgesel sınırların tekrar tekrar gözden geçirilmesi, geniş çaplı göçler, sınır dışı edilmeler ve baskının belirgin ulusal nitelikte olması, Sovyet iktidarı yetmiş yıl boyunca cumhuriyet nüfusunun etnik

olarak çok renkli hale gelmesine yol açtığını göstermektedir. Kazakistan'ın Sovyet döneminde etnososyal yapısının oluşum sürecinin dikkate alınmasında iki belirleyici faktör vardır. İçsel, Sovyet iktidarının genel politika yönlerini kapsamaktadır ve dışsal, etnik kökenlerin benzersiz özelliklerini (gelenekler, hoşgörü derecesi, başkasının kültürel etkisinin kabul edilmesi) varsayan politikalardan yola çıkarak tanımlanmaktadır (Mazhitova, 2015: 74).

Buna karşılık, dış belirleyiciye, sosyo-ekonomik faktörler (kollektivizasyon, sanayileşme) ve bunların sonuçları (göç, kentleşme, eğitim sistemindeki değişiklikler, sağlık hizmetleri, kültür vb.), dış politika faktörleri (Büyük Yurtseverlik Savaşı ve ulusal sürgünler) ve etnik faktörler etki yaptığı bilinen bir gerçektir.

Sosyoekonomik faktörler. Kazakistan'ın nüfusunun 1926-1940 yılları arasında endüstriyel gelişimi nedeniyle ilk önemli etnososyal ve demografik değişiklikler meydana gelmiştir. Bu ve sonraki zaman dilimlerinde (60'lı yıllara kadar olan etnososyal yapı) Kazak toplumunun etnososyal yapısı, iki ana çok yönlü sürecin etkisi altında hızla değişmiştir (Suleimen, 2017: 49):

1) Kültür dışı nüfusun gönüllü (endüstriyel inşaat) ve zorunlu (özel nüfuslar, sürgünler) cumhuriyete göçlerden kaynaklanan mekanik artışı;

2) Yerli nüfusun kollektivizasyonun olumsuz sonuçlarının bir sonucu olarak azalması (müreffeh ve orta köylü çiftliklerin sökülmesi, baskı) ve sanayileşme (göçebe çiftliklerin şiddetli sedentarizasyonu).

Kazak etnik kökeninin geleneksel yapısına ilk önemli darbe, Bay (zengin) çiftliklerinin ortadan kaldırılması, çiftlikleri bozan köylülere ve sosyalist yeniden düzenlemenin diğer "düşmanlarına" yönelik baskılardan kaynaklanmıştır. Daha sonra, şiddetli sedentarizasyonun sonuçlarına dikkat ederse, göçebelerin ve yarı göçebelerin pastoralistlerinin yerleşime çevrilmesi ve köylerin daha da zorlanmış "güç" kollektivizasyonunun sonuçları da Kazak toplumunun geleneksel yapısına etkilerini göstermiştir (Kozina, 2021: 64).

Tarımsal ürünlerin düşük hacimleri, tahıl ürünlerinin düşük verimi ve yabancılaştırılmış hayvancılığın kitlesel durumu ile birleştiğinde, Kazak SSC’de korkunç bir açlığa ve zorla "göçlere" yol açmıştır. 1 milyondan fazla insan Kazakistan'ın dışına göç etmiştir, bunlardan 616 bin insan geri dönülmez bir şekilde Kazak topraklarını terk etmiştir.

Sonuç olarak, Sovyet döneminin ilk on yılında, kendi topraklarında Kazakların ulusal payı değişime uğramıştır: 1926'dan 1939'a kadar olan dönemde Rusların özgül ağırlığı %21'den %40'a yükselirken, cumhuriyetteki kazaklar %59'dan %38'e düşmüştür (Rysbekova, 2020: 19).

Yirminci yüzyılın 30'larında başlayan Kazakistan'ın göç genişlemesi, sonraki yıllarda daha da gelişmiştir. Dolayısıyla, Kazak SSC'nin toplam nüfusunda (göç artışından dolayı) olumlu dinamikler olmasına rağmen, 1959 nüfus sayımına göre Kazakların özgül ağırlığı sadece %30'du.

Kazakistan'a en büyük emek göçü, 60'lı yıllarda bakir toprakların geliştirilmesi ile ilişkilidir ve zamanla büyük sanayi tesislerinin inşasıyla çakışmıştır. Nüfus sayımına göre göç sonucunda Rus nüfusu %62, Tatarlar %79, Uygurlar %69 oranında artarken, Kazaklar (1939'dan 1959'a kadar) sadece %20 oranında artmıştır. Yerli nüfusun durumu sadece 60'lı yıllarda değişmeye başlamıştır. Bu zamandan başlayarak ve önümüzdeki birkaç on yıl içinde Kazak SSC'inde yaşayan bireysel etnik grupların sayısındaki dinamiklerde iki ana eğilim ana rol oynamıştır:

1) 60'lı yıllardan itibaren Kazak etnik kökeninin olumlu demografik dinamikleri ortaya çıkmıştır (esas olarak kırsal kesimde doğurganlığın artması nedeniyle);

2) Göç nedeniyle payı artmaya devam eden temel etnik olmayan milliyetlerin (özellikle Ruslar ve Tatarlar) doğal büyüme oranlarında bir düşüş olmuştur (Suleimen, 2017: 49).

Demografi süreçleri, Kazak SSC nüfusunun artan kentleşmesinden doğrudan etkilenmiştir. Yerli nüfus, sanayileşme hızlandıkça ve Kazak ailelerinin geleneksel

yerleşim bölgelerinde endüstriyel tesislerin inşası hızlandıkça kentleşme süreci de son derece dengesiz olduğu belirtilebilir. Nüfus sayımlarının kanıtladığı gibi, Kazakların çoğu Sovyet dönemi boyunca köylüler olarak kalmıştır. Böylece, 1939-1959 yılları arasındaki en büyük sanayi ve tarımsal göçün bir sonucu olarak, Cumhuriyetin kentsel nüfusunun özgül ağırlığı sendika geneline yaklaşarak %48 iken, kent nüfusu arasındaki Kazakların özgül ağırlığı sadece %16,9'du (Alsufyev, 2010: 429).

Kazakların çoğunun kırsal kesimde yoğunlaşması nedeniyle (okuryazarlığın ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetlerin şehirlerde olduğundan daha az yoğun olduğu yerlerde), Kazak nüfusunun okuryazarlık düzeyi genel olarak Rusların, Ukraynların ve ağırlıklı olarak şehirlerde yaşayan diğer milletlerden gelen okuryazarlık düzeyinin gerisinde kalmıştır. Böylece, 1939 nüfus sayımına göre, Kazaklar arasında okuryazarlık yüzdesi erkekler arasında %71,2, kadınlar arasında %51,5 iken, Ruslar arasında sırasıyla %93,7 ve %74,4 idi. Kazak öğretmenlerinin eksikliği ve Kazak dilinin kullanımının giderek daralması önemli etki göstermiştir. Bununla birlikte, durum kademeli olarak düzelmeye başlamış ve 1989 nüfus sayımına göre, 15 yaş ve üstü 1000 kişi başına eğitimsiz 62 Kazak ve yaklaşık olarak aynı sayıda Rus (60 kişi) gelmiştir (Mark, 2020: 100).

Sovyet döneminde, genel olarak yerli nüfusun insidansının azaltılması alanında olumlu değişiklikler sağlanmıştır. Sovyet sağlık sisteminin tanıtımı, yirminci yüzyılın 20'li yıllarının sonuna kadar cumhuriyette bir bütün olarak kitlesel salgın hastalıklarının ortadan kaldırılmasını başarmıştır. Antibiyotiklerin tıbbi uygulamaya daha fazla sokulması, birçok eksojen faktörün kontrol altına alınmasına izin vermiş ve bu da yerli nüfusun eksojen faktörlerden ölümlerinin azalmasını da etkilemiştir.

Ulusal Kazak kültürünün gelişmesinde çelişkili eğilimler vardı. Sovyet dönemindeki devrimlerden sonra Kazak toplumu bir yazı stiline sahip olmuş, nüfusun okuryazarlıkla problemleri ortadan kaldırılmış, ulusal eğitim ve bilim sistemi kurulmuştur. Buna karşın, göçmenlerin güçlü etnokültürel baskısı, Kazakistan'ın ulusal kültürünün büyük ölçüde özgünlüğünü yitirmesine, etnik köklerinden kopmasına ve kısmen Rus-Sovyet kültürüne "asimile olmasına" yol açmıştır.

Dış politika faktörleri. Büyük Yurtseverlik Savaşı'na Kazakistan birleşik bir ülkenin parçası olarak katılarak asker göndermiştir. 1 Ocak 1943'te SSCB Silahlı Kuvvetleri'nde yaklaşık 150 bin Kazak, 1 Ocak 1945'te 90 bin Kazak görev yapmıştır. Savaşta öldürülen, yaralardan ve hastalıklardan ölen, esaret altında olan ve Kazakistan'da kayıp olanların sayısı 601,011 idi. Bu, askerin neredeyse yarısının savaş alanlarından geri dönmediği anlamına gelmektedir. Ülkenin batı bölgelerinden tahliye edilenlere ek olarak, savaş yıllarında bazı milletler (Almanlar, Kuzey Kafkasya ve Kalmıkya halkları, Kırım Tatarları, Bulgarlar, Yunanlılar vb.) Kazakistan'a sınır dışı edilmiştir. Kazakistan, SSCB'nin dev bir gulagina (GULAG) benziyordu - cumhuriyette beşte biri başka bir nüfustandı. Bu müdahalelerin bir sonucu olarak, savaş yıllarında sivil olmayan nüfusun büyüme oranı çok yüksekti.

Etnik-ulusal faktörler. Sovyet iktidarının gelmesiyle birlikte, Merkez ve ulusal cumhuriyetler arasında, ulusların tarihi kaderlerinin ortaklığına ve uzun süreli ekonomik ve sosyokültürel bağların varlığına dayanarak çeşitli etnik grupları bir araya getiren bir Konsey Ülkesi yaratma fikrine dayanan özel bir ulusal politika modeli kurulmuştur.

1937 yılındaki Kazak SSC Anayasasına göre, cumhuriyet yasal olarak egemen bir devlet olarak görülmekteydi. Resmi belgelerde, özellikle yerli halkın yerel isimlendirmesinin oluşturulmasında, üniversitelere kabul edildiğinde faydaların sağlanmasında, okullarda ulusal dillerin öğrenilmesinde ve yerel halkların kültürünün geliştirilmesinde ifade edilen, devlet düzeyinde yerel halkların kimliğinin desteklenmesi ilan edilmiştir. Ancak gerçekte durum çok daha karmaşıktı: ulusal çıkarlar göz ardı edilmiştir, halkın kendi kaderini tayin etme hakkı tanınmamıştır, herhangi bir ulusal meselenin ifadesi milliyetçiliğin tezahürü olarak görülmüştür. Aslında, tüm ülke düzeyinde, yerli halkın eşsiz gelenek ve göreneklerinin "Sovyet genelinde" yer değiştirmesi gerçekleşmiştir (Suleimen, 2017: 49).

Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 1947 yılı Kararnamesinin kabul edilmesi, Kazak halkının manevi ve bilimsel mirasının Ekim 1917'ye kadar incelenmesini yasaklayan önemli bir olumsuz faktördü.

N. Kruşçev'in yönetimi döneminde etno-ulusal politika alanında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. «Sovyet halkı» adında yeni bir topluluk oluşturmak için yetkililerin ulusal okulların kapatılması, ulusal dillerin kullanım alanlarının azaltılması ve şovenist propagandanın eşlik ettiği Ruslaştırma sürecini teşvik etmeye başlamıştır. Örneğin, Kazaklar, Baltık ya da Zakafkasya halklarının aksine, ülkeyi yönlendirmek için uzun zamandır örnek bir millet olduklarını, ulusal iddialarda bulunmadıklarını ve Sovyet çapında ulusal politikaların uygulanmasını engellemediklerini belirtmek gerekmektedir. Ancak, 80'lerde cumhuriyetteki etnopolitik durum farklı yönde değişmiştir. Buna göre, sözde "Zheltoksan okygası" olarak bilinen, 1986 yılının Aralık ayında demokratik bir halk ayaklanması ve bunun nedeni bölgesel bir Kazak liderinin Rus görevlisine dönüşmeleri ortaya çıkmıştır (Sherbak, Bolyachevesch, & Platonova, 2016: 100).

Çok uluslu devlet modelinin gerçek hayata geçirilmesi, ancak 1990'da Devlet Egemenliği Bildirgesi'nin ilan edilmesi ve 1991'de Kazakistan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığına İlişkin Anayasa Yasası'nın kabul edilmesiyle başlamıştır; Kazakistan çok uluslu ve aynı zamanda ulusal parite edilmiş bir devlet statüsünü almıştır.

Modern araştırmacılara göre, eski zamanlardan beri Kazaklar için hoşgörü, hümanizm ve hoşgörüyeye dayanan sözde "nomadic sosyokültürel tarz" karakteristiktir (Yakusheva, 2015: 22).

Hem ağır doğal hem de sosyal ortamlarda yaşayan bölgesel olarak birbirinden farklı Kazak göçebe toplulukları, misafirperverliğin ve açıklığın tezahürüne özgüdür. N.A. Nazarbayev: "Kazak halkının genetik özellikleri, ruhun açıklığı ve nezaketi, yardımseverliği, sahip olduklarını ihtiyaç duyanlarla paylaşmasıdır. Hiç kimseye karşı ve hiçbir zaman hoşnutsuzluk ya da üstünlük duygusu hissetmedi, göstermedi, hiçbir zaman uluslar arası çatışmaların kaynağı olmadı" diye ifade etmiştir. Böyle bir özelliğin, başkalarının etnik değerlerinin hoşgörülü algısının temelini oluşturduğuna inanılmaktadır. Kazak topluluğunun geleneksel temelleri tarafından ortaya konan yüksek doğurganlık oranları sayesinde, Kazaklar Sovyet döneminin korkunç denemelerindeki yüksek ölüm oranlarına rağmen kendilerini etnik köken olarak

tutmayı başardılar. Böylece, Kazak toplumunun Sovyet dönemi boyunca etnososyal yapısı önemli değişiklikler geçirmiştir.

Esas olarak, cumhuriyetteki gönüllü ve zorunlu göçler, Büyük Yurtseverlik Savaşı sırasında büyük kayıpların yanı sıra sosyoekonomik ("Holoschekin" ve savaş sonrası açlık) ve politik (baskı, anti-ulusal şirketler) nedenlerden kaynaklanan yüksek ölümlerin bir sonucu olarak yerli nüfusun önemli ölçüde azalması görülmüştür. Bu olumsuz süreçler, yerli etnik grupların sayısındaki doğrudan düşüşe ek olarak, geleneksel Kazak kültürünün azalmasına ve ulusal dilin alanının daralmasına yol açmıştır.

Bununla birlikte, nesillerin sürekliliği, çok çocuklu aileler ve dindarlığı gibi benzersiz zihinsel özellikler sayesinde, Kazaklar Sovyet döneminin radikal değişimleri ve diğer etnik grupların en güçlü etkisi karşısında benzersiz sosyokültürel özelliklerini korumayı başarmışlardır.

2.3. Eğitim Alanında Sovyet Mevzuatı ve Alaş Aydınları'nın Mücadeleleri

Cumhurbaşkanı K.K. Tokayev'in "Bağımsızlık her şeyden daha pahalıdır" başlıklı makalesinde şöyle denilmiştir: "Totaliter dönemde ulusal değerleri, dili, zihniyeti ve dini neredeyse kaybediyorduk, ancak gelecek neslin ulusun korunmasında yeni zorluklara hazır olması gerekmektedir." (Tokayev, 2021: 55). Ülkenin bağımsızlığını kazanmasından bu yana otuz iki yıl içinde yerli bilimde bir takım değişiklikler olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, geleceği doğru bir şekilde tahmin etmek için geçmişten dersler alarak, ülkemizin geçmişi yeni bakış açılarından yeniden gözden geçirilmeye başlamaktadır. Bugünün bakış açısından yeniden düşünülmesi gereken bu konulardan biri, Sovyet hükümetinin Kazak halkının manevi dünyasını aydınlanma fikrinin tanıtımıyla ruslaştırma politikası da dahil olmak üzere, Anavatan tarihinin en önemli sayfalarından biri olan Sovyet döneminin tarihidir.

Bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren başlayan Kazak halkının ulusal bilincinin uyanış sorunu bugün bile önemini yitirmemiştir. Devletin ilk cumhurbaşkanı N.A. Nazarbayev'in dediği gibi "Modernleşme ülkenin ulusal-manevi köklerini besleyemezse, kaybolmaya başlar." (Nazarbayev, 2017: 76). Çarlık hükümetinin

aydınlanma politikasını örten sömürge hükümeti, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kazak halkını yüzyıllar boyunca İslam'ın etkisi altında kurulan gelenek ve eğitim sistemini büyük krizlere sokmuştur. Yirminci yüzyılın başlarında ise Sovyet hükümetinin bu konudaki çalışmaları Kazak gelenek ve eğitimin doğrudan yıkımına yol açmıştır.

26 Ocak 1919'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra halk arasında okuryazarlığın ortadan kaldırılması amacıyla "Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti halkları arasında okuryazarlığın ortadan kaldırılmasına ilişkin" bir kararname kabul edilmiştir. Cumhuriyetin 8 ila 50 yaşları arasındaki, okuyamayan ve yazamayan tüm vatandaşları, ana dillerini veya rusça öğrenmek için gönüllü olmuşlardır. Kazak topraklarında okuryazar olmayanların sayısının göstergesi nüfus sayımı verilerine yansıtılmıştır. Örneğin, Kazakistan'daki 1897 yılındaki nüfus sayımına göre okuryazar bilenlerin sayısı %7,8 olmuştur. O zamanlar Kazakça yazmayı bilmeyen, iyi konuşamayan, Kazak kelimesini bile zor yazan mollalar da okuryazar bilenler olarak kabul edilmiştir. 1920 yılının nüfus sayımına göre Kazakistan'daki okuryazarlık %19.4'e ulaşmıştır, yani 1897 yılından 1920 yılına kadar olan dönemde, yani 23 yılda nüfusun okuryazarlığı sadece %6.6 artmıştır. T. Zhurgenov'un "Kazakistan'daki okuryazarlığın ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalara ilişkin" yazısına göre 1936 yılında nüfusun okuryazarlığı %61 artmıştır (Zhurgenov, 1936: 23). 1927 yılının Kasım ayında, Ulusal Devlet Parti Konferansı'nda F. Holoschekin'in raporunda Kazak nüfusunun %97'sinin okuryazar olmadığı ve bu okuryazar olmayanlara Latince yazmayı daha kolay öğretilbileceği ve Arapça yazmayı bilen bu %3'ünün kitlelerin kültürel gelişimini engellediği belirtilmiştir (Omarbekov, 2001: 404).

Sovyet iktidarı döneminde Kazak dilinin oluşumuna Alaş Aydınları temsilcilerinin yayınladığı basın mensupları, okuryazarlıkla ilgili eğitim kılavuzları, metodolojik talimatların katkısı büyük olduğu bilinmektedir. A. Baytursynulu'yla birlikte Kazak Aydınlarını Kazakça ders kitaplarının derlenmesi ve tercüme edilmesi için bir araya getiren toplantıya A. Bokeyhanov, S. Saduakasov, B. Sarsenov, H. Bolganbayev, E. Omarov, J. Aymaitov gibi seçkin vatandaşlar katılmıştır ve bu

toplantıda ders kitaplarının yazılmasına karar verilmiştir. A. Baytursynulu, eğitimin ilk aşamasına çok dikkat çekerek ilkolun önemli olduğunu vurgulamıştır, "İlkokul" başlıklı makalesinde, kırsal okulların durumu, okul programlarının eksikliği, eğitim sistemi, öğretmenlerin eksikliğinden bahsedilmiştir.

Sovyet iktidarı zamanlarında Kazak topraklarında açılan Rus okullarının kazak halkına çok yararı olmadığı söylenebilir. Rus okulunda müfredatın varlığına rağmen, tüm okul çocuklarının ilkokul eğitiminden sonra devam edemeyeceği bilinmiş bir durum haline gelmiştir (Syzykova, 1990: 52). Bununla birlikte, Arap yazısının Kazak diline tasarlanmış versiyonu, öğretmenler de dahil olmak üzere Kazak halkı tarafından desteklenmiştir. Bu reform yeni bir Kazak alfabesinin oluşturulmasına izin vermiştir. 1912 yılından beri "Yeni Yazım (Жаңа Емле)" olarak adlandırılan yeni bir yazı stili kullanıma girmiştir. "Yeni Yazım" kapsamında, 1913 yılından itibaren öğrenciler Müslüman medreselerinde ve Kazak-Rus okullarında eğitim almaya başlamışlar, 1915 yılında yaklaşık 15 kitap yayınlanmıştır. Arapça harflere dayanan Kazak yazısı, 12 Haziran 1924 yılında Orenburg'daki Kırgızça bilen Kazakların ilk kongresinde tartışılmıştır ve aşağıdaki altı soru gündeme getirilmiştir:

1. Yazım kuralları;
2. Alfabe ve grafik problemi;
3. Kazakça kelimeler;
4. Sözlü edebiyat toplama etkinlikleri;
5. Eğitim ve bilim kitaplarının çoğaltılmasına yönelik etkinlikler;
6. İlkokul programı.

A. Baytursynulu'nun sunduğu Arapça harflere dayanan Kazak yazısı, Kazak halkının kültürüne, nüfusun aydınlanmasına, basın çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Bu yazı diğer halklar tarafından memnuniyetle karşılanarak Özbekler ve Tatarlar da yazılarını yenilemeye başlamışlardır (Syzykova, 1990: 25).

Kazak eğitimcileriyle birlikte Rus bilim adamları da çalışmalarını halk arasında yaygınlaştırarak eğitime katkıda bulunmuştur. Bunlardan biri, A. Vasiliev'in "Bukvar (Букварь)" ders kitabı, Kazaklara Rusçayı öğretmeyi amaçlayan ders kitaplarından biriydi. Ders kitabı, Rusça'daki harflerin Kazakça telaffuzuyla karşılaştırılarak, her harfe ayrı ayrı özel dikkat göstermiştir (Vasiliev, 1912: 54).

Genel olarak nüfusun okuryazarlığına, eğitimin ve kültürün gelişimine gazete ve dergiler büyük katkıda bulunmuştur. Kazak ulusal basının oluşumu, 1921 yılında 11-18 Haziranda Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Kazak Bölge Komitesi'nin ilk Kazakistan Bölgesel Konferansı'ndan sonra yürürlüğe girmiştir. Bu konferansta ülkedeki okuma-yazma bilmemenin ortadan kaldırılması, Kazakların siyasi ve genel okuryazarlığının artırılması, halkın özünü ve Sovyet iktidarının tedbirlerini açıklığa kavuşturmak için propaganda departmanının çalışmalarının canlandırılması konusu gündeme getirilmiştir. Ayrıca bunları gerçekleştirebilmek için ana aracın basın olduğu vurgulanmıştır. Konferansta Kazakça çıkan gazetelere özel ilgi gösterilmesi ve ayrıca rütbesinin yükseltilmesi talep edilmiştir (Smagulova, 2011: 432). Örneğin, Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1920 yılında kurulmasından sonra Kazakça yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı artmaya başlamıştır. 1920-1925 yıllarında yaklaşık 15 gazete ve dergi yayınlanmıştır. Basın sayfaları aracılığıyla nüfus, siyasi makaleler, hükümet ve siyahların propagandası ve kararları hakkında giderek daha fazla bilgi sahibi olunmaya başlanmıştır.

Latin alfabesine geçiş Sovyet iktidarının fikri olduğu için, Latin harfine geçişin destekçilerinin sayısı giderek artmaya başlamıştır. Yani, Sovyet hükümetinin yeni bir alfabeyi tanıtarak Ruslaşmaya başka bir yol açtığı söylenebilir. Bilindiği üzere, İnguş, Kabardey, Karaçay, Adıge, Çeçen halkları yazılarını 1925 yılında Latince'ye çevirmeye karar vermişlerdir. 1926 yılının Mart ayında düzenlenecek olan Tüm Birlik Türkler Kongresi gündeminde Türk halklarının yazılarının Latince harfine çevrilmesi konusu gündeme getirilmiştir. Bu mücadele 1924-1927 yılları arasında devam etmiştir. Halk tarafından itiraz görülse de, Türk halklarının ruslaşmasının planlı bir politika yönü olduğu görülmüş ve 1936-1941 yıllarında "Yeni Alfabe" Rusça grafiklere çevrilmiştir (Mahat, 2007: 192). Kazak edebiyatını toplayan V.V. Radlov, akademi

alfabesini yayınlamıştır. Devrimden sonra toplam 44 yeni edebiyat ve 1926 yılının başlarında toplam 442 kitap basılmıştır.

Mekemtas Myrzahmetuly araştırmasında, Latin yazılarına geçiş için nüfus arasında yoğun itiraz olduğunu göstermektedir. Ahmet Baytursyunulu'nun önderliğindeki Kazak aydınları bu politika altında Latince'ye geçişte Rus sembolünün Ruslaştırma amacıyla yerini alacağını çok iyi biliyorlardı. A. Baytursynulu'nun Arapça yazının Kazak dilinin ses niteliğine göre yeniden şekillendirilmesinden sonra dünyanın en gelişmiş yazılı işareti haline gelmesine rağmen, Sovyet hükümetinin Latin alfabesine geçiş planı nihayetinde başarmıştır. Bunun nedeni, Latin alfabesine itiraz gösterenlerin kolluk kuvvetlerinin doğrudan müdahale ettiği siyasi suçlamalarla karşı karşıya kalmasındaydı. Aynı zamanda, "Yeni Alfabeğe Geçiş konusunda Halk Komiserleri Konseyi'nde Yürütme Komisyonu" örgütü, Latin dilinin muhaliflerinin yasal takibini açıkça yürütmeye başlamıştır (Myrzakhmetuly, 2010: 400).

Sömürgeci Rus İmparatorluğu'nun bu "uğursuz" devlet fikrine devam ederek, Sovyet döneminin egemenliğini elinde tutan I.V. Stalin, küçük Ulusların birleşik bir Sovyet millete dönüştürülmesini ve yüzyıllardır Türk halklarına bağlı olan Arapça yazının Rus yazısına dönüştürülmesine doğrudan talimat verdiği profesör M. Vsevolodova'nın "Hakikat" gazetesinde (06.03.1989) yayınlanan makalesinde açıkça ortaya konmuştur. Bu trajedinin doğrudan gerçekleşmesinin Stalin'in emriyle olduğu, Holoschekin'in Komiteye yazdığı resmi mektubun da buna kanıt olduğu bir gerçektir (Myrzakhmetuly, 2010: 400). Bu talimatların ardından 1927 yılında Kazakistan Halk Komiserleri Konseyi'nde Yeni Alfabenin Merkezi Konseyi kurulmuştur. 19 Aralık 1928 yılında "Yeni Kazak Harflerinin Tanıtımı" üzerine karar verilmiştir, bu karar 1 Ekim 1929 yılından 1 Ekim 1931 yılına kadar gerçekleştirilmiştir. 1931-1932 öğretim yılında, tüm eğitim kurumlarında ana dil öğretimi sadece yeni harfle gerçekleştirilmiştir. 25 Temmuz 1929 yılında "Yeni Kazak Yazımının Onaylanması" üzerine başka bir karar daha verilmiştir. Arap yazısına hakim olmanın teknik zorluğunu ve dini alt metnini doğru bir şekilde iletememe konusundaki başarısızlığı bir kez daha vurgulanmıştır (Omarbekov, 2001: 404).

13 Aralık 1939 yılında Yeni Kazak Alfabetesi Komitesinin "Yeni Alfabege Geçişin Hazırlanmasına İlişkin" kararından sonra, Kazak yazısının Latince'den Rus alfabetesine dayalı olarak tercüme edilmesine yönelik çalışmalar başlamıştır. 2 Kasım 1940 yılında Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyi'nin "Latin Alfabetesine Dayalı Kazak Yazısının Rus Alfabetesine dayalı Yeni Alfabege Çevrilmesine İlişkin" kararı onaylanmıştır (Mahat, 2007: 192). Dolayısıyla Latince'ye geçişe itiraz eden Alaş Aydınları temsilcilerinin söylediklerinin boşuna olmadığı ortaya çıkmıştır. Halkın iradesi bahanesiyle Latince'den Rus harfine geçişin Sovyet iktidarının ana konumu olduğu çabucak anlaşılmıştır. Yani, çarlık otoritesinin belirlediği amaç, Sovyet hükümeti tarafından hızla çözüm bulmuştur.

Okullara yönelik eğitim kitaplarının hızlı bir şekilde basılması, ilkokullara yönelik eğitim kitaplarının basılması görevi Kazak SSC Halk Komiserliği'ne verilmiştir. 15 Mart'a kadar SSCB Bilimler Akademisi'nin Kazak şubesine Kazakça Yazım Sözlüğünün basılması görevi verilmiştir. Cumhuriyet, bölgeve ilçe gazetelerinin editörlerine, Kazak yazısının yeni alfabege çevrilmesi için hazırlıkların ilerlemesini kesintisiz olarak kaydetmeleri talimatı verilmiştir. 30 Kasım 1940 tarihli Devlet Meclisi'nin 838 "a" sayılı kararına göre, Kazak gazetelerinin ve dergilerinin, ders kitaplarının 1 Ekim 1941 yılından itibaren yeni alfabege çevrilmesine ilişkin bir kararname kabul edilmiştir.

D. Mahat, Kazakistan'da Sovyet yönetiminin yürüttüğü dil politikasının oluşumunu ve tarihsel belgelere dayanan seyrini inceledikten sonra, Sovyet hükümetinin 1926-1929 yıllarında Rusça'yı aktif olarak devlet dili olarak tanıtmaya başladığını, bunun bir parçası olan halkların eğitime dayanarak aktif olarak başladığını, yerli halkların Rusça'yı öğrenmeye daha fazla dikkat etmeleri gerektiğini, hatta diğer disiplinlerin saatlerini azaltmaları gerektiğini ve bunun yerine Rus dili saatlerini artırmaya yönelik bir teklif sunmuştur. Bu, Türkçe konuşan halkların yazısının Arapça yazıdan Latince'ye çevrilmesinde, sömürgecilik politikasının yattığını göstermektedir. Kazakistan'ın Arapça harften Latince'ye geçişinin nüfusun okuryazarlık dönemi olduğunu söylemiştir (Mahat, 2007: 192).

1938-1940 yılları arasında kabul edilen kararlar Kazakistan'ın dil politikasında değişikliklere yol açmıştır. 24 Ocak 1938'de kabul edilen SP Merkez Komitesi (b)'nin "Ulusal Okulların Yeniden Düzenlenmesine İlişkin" kararı, Rus dilinin devlet düzeyinde kullanılmasına yönelik bir adım olmuştur. 5 Nisan 1938'de Merkez Yürütme Komitesi ve SSCB Halk Komiserleri Konseyi kararında:

"Birincisi, çok uluslu Anavatanımız – SSCB'de, Rusça bilmek ekonomik ve kültürel açıdan büyüme ve gelişmeye olanak verir ve SSCB halklarının ilişkileri için güçlü bir araçtır.

İkincisi, Rusça bilen çalışanlar bilim ve teknoloji alanının daha da geliştirilmesine katkıda bulunacaktır.

Üçüncüsü, Rusça bilmek Kazak işçilerinin İşçi-Köylü Kızıl Ordu ve Deniz Kuvvetleri saflarında askeri görevlerini iyi yerine getirmelerine izin verecektir" denilmiştir. Sovyet okullarında Rus dilinin öğretilmesine özel dikkat gösterilerek periyodik yayınlarda tanıtılmıştır. Ulusal okulların Rus dili öğretmenleri için yeniden eğitim kursları vermeye başlanmıştır (Mahat, 2007: 192). Kazak halkı arasında Rus harflerinin hızlı bir şekilde ustalaşabilmesi için, o sırada yayınlanan "Yeni Okul" dergisi Kazak okulları için gerekli programları yayınlamış ve Avrupalı yazarların eserleri Kazakça'ya çevrilmiştir.

Kazak okullarında Rusça öğretmek amacıyla yaz aylarında kısa süreli bir eğitim kursları düzenlenmiştir. Orada 3156 öğretmenin %78,6 oranı kurslara katıldığı bilinmektedir. 1938-1939 öğretim yılı için Rusça diline yönelik müfredatlar hazırlanmıştır. 461000 kopyadan oluşan 8 ders kitabı basılmıştır. Tüm Rus olmayan okullara eğitim yardımı sağlanmıştır. Tüm okullarda Rus dilinin öğretilmesine ilişkin 11 metodolojik kitap yayınlanıp dağıtılmıştır. Dil gelişimi için 40 renkli çizim basılmıştır. Eğitimdeki öğretmenlerin kalitesini iyileştirmek ve deneyimlerini birbirleriyle paylaşmak için destek ve gözetim ihtiyaçları tartışılan konular arasında olmuştur. Bunun gibi mücadelelere rağmen, Rusça yeterliliğinin daha düşük bir seviyede olduğu bilinmektedir. Kazak okullarında Rus dilinin düşük düzeyde öğretilmesinin bir diğer nedeni, eğitimsiz ve yanlış Rusça konuşan öğretmenlerin ders

vermesinden kaynaklanmıştır. Kazak okullarında rusça ders kitapları ve eğitim defterleri yeterli şekilde sağlanmamıştır. Bu tür eksiklikler 13 Mart 1938'de kabul edilen "Ulusal Cumhuriyetlerin ve Bölgelerin Okullarında Rus Dilinin Zorunlu Öğrenimine İlişkin" kararına uymamıştır. Buna ek olarak, 4. sınıftan mezun olan bir öğrenci rusça basit kelimeleri okuyabilmeli ve yazabilmelidir; ortaokuldan mezun olan bir öğrenci düşüncesini Rusça olarak akıcı bir şekilde sözlü ve yazılı olarak ifade etmeli ve Rus edebiyatını okuyup anmalıdır; 10. sınıftan mezun olan bir öğrenci, Rus dilinin yasalarını ve temel haklarını bilmeli, bilimsel literatürü özgürce okuyabilmeli ve anlayabilmelidir gibi kararlar çıkarılmıştır (KROMM 3). Bu tür pozisyonları öne sürerek, nüfusun okuryazarlık bahanesiyle Rusça öğrenmeye zorlandığını söyleyebiliriz.

Böylece, yirminci yüzyılın başlarında Sovyet hükümeti tarafından yürütülen aydınlanma politikasının Kazak toplumu üzerinde büyük bir etkisi olduğu gözlemlenebilir. Bununla birlikte, şu anda Sovyet iktidarındaki değişimin dil politikası üzerinde güçlü bir etkisi olduğu da bellidir. Örneğin, Latin alfabesine dayanan yazı stilinin sadece 1929'dan 1940'a kadar kullanıldığı ve daha sonra Kiril alfabesiyle değiştirildiği bilinmektedir. Bağımsızlığın kazanılması ve egemen bir ülke haline gelmemize rağmen, Rusça ulusal bilincimize girmiş ve bugüne kadar hala Rusça'yı kendi dillerinden daha iyi konuşan insanlar çoktur. Bu elbette üzücü bir durumdur. Bununla birlikte, 12 Nisan 2017 tarihinde devletimizin ilk başkanı olan N.A. Nazarbayev'in "Geleceğe Bakış: Toplumsal Bilincin Modernizasyonu" başlıklı makalesinde Latin alfabesine geçiş ihtiyacını belirttiği bilinmektedir. Diğer Türk ülkelerinin deneyimlerinden yola çıkarak, daha önce kullandığımız alfabeye geri dönmek, ulusal bilincimizi zincirlerden kurtarmak ve ruhsal yeniden doğuşun yolunu açmak için böyle bir adım atmanın uygun olduğunu düşünülmektedir.

2.4. Müslüman Eğitim Kurumlarına Yönelik Sovyet Politikası

Sovyet hükümetinin ilk adımlarından biri olarak V.I. Lenin, halk eğitim sisteminin reformunu yeniden şekillendirdi. Aydınlanma Halk Komiserliği tarafından işletilen Devlet Komisyonu tarafından 11 Kasım 1917'de yayınlanan bir dilekçe, ülkedeki okuryazarlığa ve cehalete karşı mücadele etmek amacıyla kısa sürede

tutanaklarında, din adamlarının okulların ve öğretim faaliyetlerinin geliştirilmesinden muaf tutulmasının ele alındığı belirtilmektedir. Bu kararlar bağlantılı olarak, otorite tarafından verilen kararda, okullarda yönetici olarak görev yapan ve öğretmenlik görevini üstlenen tüm din adamlarını kovdukları ve onların yerine başka öğretmenleri işe aldıkları belirtilmiştir (Sapargali, 1990: 256).

4 Nisan 1918'de kabul edilen Semey Bölgesi Konseyi'nin kararı, tüm kurumlara bağlı sivil eğitim kurumlarında dini disiplinlerin öğretilmesinin askıya alındığını ve öğrencilerin ebeveynlerinin isteklerine uygun olarak ve karşılıklı rıza temelinde dini öğretmeye özel bireylerin davet edebileceklerini belirtmektedir (Nurgaliyeva, 2005: 157).

Dinin devletten ve okulun dinden ayrılma meselesinin pratik olarak gerçekleştirilmesi, Sovyet hükümetinin planladığı kadar sorunsuz yürütülemedi. Halk Aydınlanma Komiserliği, kararnameyi uygulamak için tüm yerel halk eğitim bölümlerinin okul duvarları içinde dini törenler gerçekleştirmesini ve dini çalışmalara izin vermemesini zorunlu kılsa da, İslam Araştırmaları Kararnamesi'nin çalışmaları çoğu zaman yerine getirilememiştir. 28 Nisan 1922 tarihli Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Aydınlanma Komiserliği'nin yazılı kararında, ülkenin okullarında inanç öğretiminin kararnamenin kurallarını ihlal ederek gerçekleştirildiği ve kuralları ihlal eden öğretmenlerin adalete teslim edildiği belirtilmektedir (Abdulkadyrov, Golubyatnikov, & Kukushkina, 1965: 564).

Ocak 1923'te düzenlenen Tüm Birlik Yürütme Komiserliği (TBYK) Başkanlığı toplantısının gündeminde, bir takım diğer konularla birlikte, kararnamenin 11 maddesindeki Türkistan bölgesindeki Müslüman okullarda din öğretimi konusu ele alınmıştır. Bu belgede "çok gizli" olarak işaretlenmiş olan bu belgede, Türkistan Merkezi Yürütme Komitesi'nin Sovyet okullarına dini çalışmalar yapma önerisi tartışılmış ve reddedilmiştir (Protokol, No.1 1923). Genel olarak İslam dini öğretisinin öğretilmesine ilişkin kararnamenin gerekliliklerinin uygulanması sorunu, Sovyet yönetiminin ilk yıllarında gündemden çıkmamıştır ve bunu gerçekleştirmekte zorluklar çekmiştir. 2 Ocak 1923'te düzenlenen Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi'nde (RK(b)PMK) Dinin devletten ayrılmasının uygulanmasına

ilişkin komisyon toplantısında, Müslüman çocuklara dini öğretilerin öğretilmesi konusu ele alınmıştır. Ancak Komisyon, kesin bir karar vermeden, bu konudaki tartışmayı, Millet İşleri için Halk Komiserliği (MİHK) Broydo ve Siyasi Devlet İdaresi (SDİ) tarafından Peters'i davet ederek, onlarla birlikte olacak bir sonraki toplantıya kadar ertelemeye karar vermiştir.

Bu komisyonun 20 Mart 1923 tarihli oturumuna başkan Smedovich, üyeleri Panov, Menzhlensky, Krasikov ve sekreter Tuchkov katılmıştır. Bu toplantıda, Müslüman okuma konusundaki planlanan rapor yine tartışılmamıştır ve 3 Nisan'da yapılacak komisyon toplantısına bırakılmıştır (Protokol, No.16 1923).

3 Nisan 1923 tarihli komisyon toplantısında, gündemde ele alınan üç konuda birinde Karahan ve Peters'in raporları dinlenmiştir: "2.2. Hiçbir durumda okullarda genel olarak Kuran öğretilmesine ve dini öğretilmeye izin verilmemelidir..." kararı kabul edilmiştir.

1923 yılının Şubat sayısında yayınlanan Kostanay bölgesinin Bozkır Şafak gazetesinde, İl Milli Eğitim Bakanlığı'nın şehirde dini öğretileri destekleyen iki özel Müslüman okulunu kapattıkları ve dersleri yürüten öğretmenlerin yargılandığı belirtilmiştir (Sapargali, 1990: 256).

Yetkililerin Müslüman dini öğretilme ilgili kararları başarısız olduktan sonra, bu konuyu Haziran 1923'te Ufa'da yapılması planlanan Müslüman Din Adamları Kongresi'nde bir dizi soruyla birlikte tartışmak amaçlanmıştır. Bu nedenle, 15 Mayıs 1923 tarihli komisyon toplantısında Broydo tarafından önerilen kongrenin çalışma programı kabul edilmiştir. Programa göre, "Müslüman dini öğretiminin öğretilmesi alanında, okullardaki öğretiminin yasaklanması ve özel evlerde ve camilerde öğretimin yapılmasına izin verilmesi" mümkün olmuştur (Protokol, No.21 1923).

Kongreye katılan yetkililerin temsilcilerine, dinin öğretilmesine ilişkin aşağıdaki ek talimatlar verilmiştir: "Kongrede dini öğretiyi öğretmeye karar vermeye gerek yoktur, bu konuda seçilmiş Manevi yönetim ve Sovyet hükümeti kendi aralarında mutabakata varılmalıdır" (Protokol, No.23 1923).

17 Temmuz 1923'te düzenlenen komisyon toplantısında, öğrencilere Müslüman dini öğretilerini öğretme konusu yeniden gündeme getirilmiştir. Ancak, Halk Aydınlanma Komiserliği Komisyon üyesinin raporu duyulmadığından, bu konuyla ilgili tartışmalar komisyonun bir sonraki toplantısına kadar ertelenmiştir (Protokol, No.30 1923).

21 Ağustos 1923 tarihinde düzenlenen komisyon toplantısının gündeminde Müslüman okuma konusu ele alınmıştır. Komisyon Başkanı Smidovich ve üyeleri Menzhinsky, Narimanov, Krasikov, Peters ve Sekreter Tuchkov'un katıldığı oturumda, Müslüman okuma konusunda "Sovyet okulunun aşamasını tamamlayan öğrencilerin camilerde dini öğretileri öğretmelerine izin vermek" konusunda karar verilmiştir. Konuyla ilgili olarak, Smidovich, Peters ve aydınlanma temsilcilerine bir hafta içinde proje hazırlamaları ve Komisyona temsil etmeleri talimatı verilmiştir (Protokol, No.34 1923).

Smidovich tarafından hazırlanan Tüm Birlik Yürütme Komiserliği (TBYK) projesinde değişiklikler yapılarak 13 Eylül tarihli Komisyon toplantısında kabul edilmiştir.

Ekim Devrimi'nden önce Kazak köylerindeki çocuklar mollalar tarafından eğitim görmekteydi. O zamanlar molladan başka okuryazar bilen insanların yokluğundan onların itibarı yüksekti. Molladan ders almak için ebeveynler para ödüyorlardı ya da mollanın çiftliğinde çalışarak ders paralarını ödüyorlardı. Çocuğunu mollaya okula verirken Kazaklar genellikle "çocuğumun kemikleri benim, etin senin" deyimine dayanarak bırakıyorlardı. Başka bir deyişle, molla, hangi yöntemi uygularsa kullansın ve cezalandırırsa yapsın, asıl mesele, çocuğa yazmayı, dini öğretmesidir. Ekim Devrimi'ne kadar Kazak topraklarındaki medreselerin ve okulların sayısı şu şekildeydi: 1896 yılında Akmola bölgesinde 13 medrese ve okul vardı, öğrenci sayısı 547'ydi, 1898 yılında 11 medrese ve okul vardı, 425 öğrenci vardı; 1884 yılında Semey bölgesinde 10 medrese ve okul vardı, 1895 yılında 17, öğrenci sayısı sırasıyla 615 ve 900'di. Medreselerin ve okulların sayısına göre, Oral ve Syrdarya bölgeleri ilk sırada yer almışlardır. Oral bölgesinde 1896'da 206 okul ve medrese, 1897 yılında 198 okul ve medrese çalışırken, 1892 yılında Syrdarya bölgesinde 1535, 1895 yılında ise

2443 medrese ve okula ulaşmıştır. Belirtilen dönemde bu okullarda öğrenci sayısı 27082'den 28898'e yükselmiştir. Zhetysu bölgesinde 1891 yılında 64 medresede 12510 öğrenci eğitim görmüştür ve 1897 yılında 88 okul ve medresede 12835 çocuk eğitim gördüğü belirtilmiştir (Nurgaliyeva, 2005: 157).

Kazak topraklarında iki tür okul vardı. Bunlardan biri cami tarafından işletilen okullardır, diğeri ise "göçebe" okullardır. Kazaklar arasında okulun "göçebe" biçimi çok yaygınlaşmıştır. Örneğin, yirminci yüzyılın başlarında, Zhetysu bölgesinde 247 "göçebe" okul vardı ve camiler tarafından işletilen sadece 34 tane okul vardı (Nurgaliyeva, 2005: 157).

Medreseler çoğunlukla camilerin bulunduğu büyük yerleşim yerlerinde bulunduğundan, şehirlerde okuyan öğrenciler yatılı olarak kalmışlardır. Medrese binası bazen müslümanlar veya "hayırseverlerin" yardımları üzerine inşa edilmiştir. Kuzey ve batıdaki şehirlerde cami binaları büyük ölçüde Tatar işadamlarının parasına inşa edilmiştir. Bu bağlamda, Akmola, Kokshetau, Petropavlovsk, Semey ve Oral'daki camilerin görünümü Edil bölgesindeki şehirlerin camilerine benzer şekilde inşa edilmiştir. Kazak topraklarının güney bölgesi şehirlerindeki camiler Orta Asya tarzında inşa edilmiştir. Medresede genel eğitim 20-30 yaşa kadar sürdürülmüştür. Bu süre zarfında, öğrencinin alt, orta ve üst olmak üzere üç eğitim seviyesinden geçmesi gerekmektedir. Medresede öğretilen dersler arasında Arapça, mantık, retorik, Müslüman dogmatik, felsefe ve hukuk olmuştur. Ayrıca Doğu edebiyatı ve şiir öğretimine çok dikkat edilmiştir (Nurgaliyeva, 2005: 157).

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında, Rus İmparatorluğu'nun Müslüman halkları arasında yeni tip okulları yaygınlaşmıştır. Kazakistanda Kazaly, Perovsk, Vernyi, Semey, Akmola, Aktobe, Kostanay, Oral ve diğer şehirlerde bu tür okullar da açılmıştır. İslam öğretilerinin yanı sıra, bu okullarda insanlık için ortak felsefe bilgileri de verilmiştir. Çarlık makamları Müslüman okulları kapatmamışlardır, ancak yeni açılan okullarda Rusça öğretimini uygulamaya koymuşlardır.

22 Nisan 1924'te Komisyon, Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesinin (RK(b)PMK) islam dini öğretisinin öğretilmesine izin verme kararına dayanarak, Tüm Birlik Devlet Siyasi Yönetimine yerel bölgeler için gizli bir karar alınması gerektiğini emretmiştir. 9 Haziran 1924 tarihli Tüm Birlik Yürütme Komiserliği oturumunda İslam Dini Okuma Özel Komisyonu'nun raporu dinlenmiştir ve şu karara varılmıştır: "Çarlık makamının Türk halklarının diline, okullarına ve kültürüne ilişkin olarak taciz politikası ve yasaklanması sonucunda, onlar diğer halklara kıyasla ekonomik ve kültürel gelişimin gerisinde kalmaktadır. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti hükümeti uluslar arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırmaya karar verdi:

a) Halk komiserleri adına, okulların sayısını ve Türk halkları için diğer siyasi-eğitim kurumları sayısını arttırmak, ana dillerinde eğitim vermek; Türk halkları için Sovyet eğitim sistemi planını geliştirmek, genç nesillere uygun eğitimin sağlanmasına izin vermek; bu planın daha kısa sürede uygulanması ve yerel halkın desteği ile kullanılması için önlemler almak;

b) Dinin devletten ve okulun dinden ayrılmasına ilişkin kararnameye dayanarak, işçileri ve Halk Aydınlanma Komitesi tarafından Sovyet okullarında dini öğretimin öğretilmesini önlenmesi için gerekli önlemleri almak;

c) Türk halklarının günlük yaşam özelliklerini dikkate alarak camilerde Müslüman dini öğretime: 1) tek bir çalışma okulunda 1. derecenin tamamlandığını ve tamamlandığını resmi olarak belgeleyen kişilere. 2) 14 yaşına ulaşmış ve resmi doğum belgesine sahip kişilere izin vermek.

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümetinin yukarıdaki kararnamesi uyarınca, Halk Aydınlanma Komiserliği başkan yardımcısı Yakovlev'in ve İşçileri Halk Komiserliğinin başkan yardımcısı Boldyrev'in imzaladığı "çok gizli" olarak işaretlenmiş bir talimat yayınlanmıştır. Talimatın içeriği, Tüm Birlik Yürütme Komiserliği Başkanlığının 9/VI-24 ve 28/VII-24 tarihli kararnamesinin (protokol 18) uygulanmasına yönelik olarak, Müslüman dininin öğretilmesine ilişkin talimatların

İçişleri Halk Komiserliği ve Halk Aydınlanma Komiserliğine anlatılması gerekmektedir:

1. Dinin devletten ve okulun dinden ayrılması kararnamesine göre, aralarında Müslüman dinine inanan Türk ve diğer Doğu halklarının okulları da dahil olmak üzere Sovyet okulunda din öğretilmesine izin verilmemelidir.

2. Doğu halklarının bazı gruplarının kültürel geriliği göz önüne alındığında, İslam dininin öğretilmesine izin vermek, ancak Sovyet okulları hariç, sadece camilerde, 9/VI-24 ve 28/VII-24 tarihli Tüm Birlik Yürütme Komiserliği Başkanlığının kararına uygun kişilere öğretilmesine izin vermek mümkündür.

3. İçişleri Halk Komiserliği ve Halk Aydınlanma Komiserliği yerel makamlarına aşağıdaki denetleme görevlerini üstlenmeleri gerekmektedir:

- a) Camilerde din eğitimi şeklinde genel eğitim konularını öğretmemek;
- b) Din eğitimi sadece okul derslerinden boş zamanlarda verilsin;
- c) Din eğitiminin öğretildiği binalar, eğitim kurumlarına yönelik sağlık şartlarına uygun olması gerekmektedir;

4. İslam dini eğitim izni, sadece ilçe, il ve il yürütme komiserleri ve idari makamlar aracılığıyla verilecektir;

5. İçişleri Halk Komiserliği'nin idari makamları, din öğretenleri açıkça kaydetmekle yükümlüdür.

6. Bu Talimatların yerine getirilmesinde İçişleri Halk Komiserliği ve Halk Aydınlanma Komiserliği yerel makamları yükümlüdür.

Bu karara göre, Tüm Birlik Yürütme Komiserliği tarafından yönetilen Milliyetler İşleri Bölümü'nün kararı ile, Müslüman dinine inanan Türk olmayan uluslara islam dini öğretilmesine izin verilmiştir. 1924-1926 yılları arasında Müslüman okulların sayısındaki artış, Müslümanlar hareketin bir bütün olarak

aktivleşmesi, Sovyet makamları tarafından din karşıtı propaganda çalışmalarının uygulanması önemli zorluklar yaratmıştır.

27-29 Nisan 1926 yılında Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesinin (RK(b)PMK) tarafından kabul edilen ve daha sonra Merkez Komitesi Dine Karşı Mücadele Komisyonu tarafından onaylanan "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) milletleri arasında din karşıtı propagandaya ilişkin" tezlerinde, Müslüman örgütlere özel dikkat gösterilmiştir ve Müslüman dini okullardan kaynaklanan tehlikelerin altı çizilerek belirtilmiştir.

1926 yılının ikinci yarısında din adamlarının faaliyetlerini anlatan Devlet Siyasi Yönetimi'nin verdiği bilgiye göre, Kazakistan'ın Jam-Bokey ilçesinin Jekun köy Konseyi'nde, zenginlerin, aksakalların ve mollaların inisiyatifiyle yasadışı olarak Kur'an-ı Kerim eğitim okulu'nun açıldığı ve 30 çocuğun eğitim gördüğü, kendi masrafları ile kayıtlı çocukların ebeveynlerinin mollaya aylık 30 ruble ödedikleri belirtilmiştir. Oral, Syrdarya, Akmola guberniyalarında yasal ve yasadışı türden dini okullar faaliyet göstermekle kalmamış, aynı zamanda sayılarında da bir artış görülmüştür. Syrdarya bölgesinin Hüsmen köyünde, yerel halkın bir kısmı çocuklarını Sovyet okullarından alıp cami tarafından işletilen okullara verdikleri de gözlemlenmiştir.

Batı araştırmacıları, Sovyet hükümetinin 20'li yılların ortalarındaki İslam'a yönelik politikalarını, Asya ülkelerini dünya devrimine dahil etmek amacıyla tasarlanmış bir reklam olarak görmektedirler. Bu bağlamda, Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Kazak Bölge Komitesi'nin 1926 tarihli "Din karşıtı propaganda çalışmalarına ilişkin" kararı, dinin sınıfsal özünü ortaya çıkarmış ve Müslüman dini hareketinin sosyo-din karşıtı niteliğini vurgulamıştır. Karar uyarınca Kazakistan'daki muhtasibat kurumlarının kapatılmasına ve yeniden düzenlenmesine izin verilmemesi önerilmiştir. Yetkililer, rahiplerin faaliyetlerini sıkı bir şekilde kontrol etmişler, dini meclislerin, kongrelerin, camilerin inşası sadece yetkililerin izniyle gerçekleştirilmiştir. Yerel yönetimler, merkezi devlet kurumlarına dini yaşamla ilgili bilgi akışı sağlamışlardır. Böylece, Sovyet iktidarının İslam'a ve Müslümanlara

yönelik politikası, "sosyalist", "dini olmayan bir toplumun inşası" yolunda dine karşı ortak bir mücadele çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

Bolşevik iktidarın ilk yıllarında, İslam'a karşı politika, açık bir direniş biçiminde değil, temkinli, dolaylı bir biçimde uygulansa da, kısa zamanda İslam karşıtı bir saldırıya dönüşmüştür. Kazak topraklarında, dinin devletten ve okulun dinden ayrılma kararlarının hükümlerinin uygulanmasına ilişkin kabahatler cezalandırılmıştır. Dini hareketin yoğunlaşması nedeniyle din karşıtı şiddet eylemleri de yoğunlaşarak, dini okullar, camiler-medreseler kitlesel olarak kapatılmıştır. 20'li yılların ikinci yarısından itibaren Müslüman din adamlarının gerici faaliyetleri açığa çıkarılarak, «Müslümanların Sovyet iktidarına karşı doğası" sonucuna varılmıştır. Sovyet makamlarının İslam'a yönelik saldırısı da Müslüman eğitim kurumlarının politikalarını etkilemiştir.

2.5. II. Dünya Savaş Yılları ve Sonrası Dini Durum

Eski Sovyet tarihinde, dinin yeni bir anlayışa, yeni bir topluma, yeni bir ideolojiye ve yeni bir neslin oluşumuna giden yolda yok edilmesi gerektiğine dair ateist görüşler hakimdi. Bolşevikler için toplumda dine yer yoktu. Sovyet toplumunun kurulmasına giden yolda tüm parti-sovyet yapıları bir araya gelmiştir. Kültürel ve aydınlatıcı, öğüt-nasihet çalışmaları yapılmıştır. Özel kurumlar, din adamlarının ve din adamlarının tüm faaliyetlerini sıkı bir şekilde kontrol etmişler ve sırayla kitlesel zulme maruz kalmışlardır. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı sırasında siyasi nedenlerden dolayı, devletin dine karşı tutumu farklı bir şekilde değişmiştir.

Savaştan önceki dini durum. 1917'deki iki devrim, Müslümanlar da dahil olmak üzere diğer sosyal gruplara din ve ibadet konularında gerçek bir özgürlük verildiğini ikna edici bir şekilde belirtmiştir. Sovyet iktidarının dine ilişkin ilkesi, dinin reddedilmesi, dinsizliğin devletin ideolojisi olarak kabul edilmesiydi. Ancak, gücünü arttırmak ve Kazaklardan oluşan beyaz Muhafızlara karşı kanlı mücadelenin muzaffer bir şekilde tamamlanması amacıyla Müslümanlara yumuşaklık göstermişler ve vicdan özgürlüğü konusunda çeşitli vaatler vermişlerdir. Komünist liderler V.I. Lenin ve I.V. Stalin 1917 yılının sonunda, tüm Rusya ve Doğu'nun Müslümanlarına hitap etmiştir.

İbadet yerlerini açma, dinini ve geleneklerini koruma, ulusal ve kültürel örgütlerini yönetme özgürlükleri kazanaklarına dair söz vermişlerdir. Çarlık Rusya'da ele geçirilen Osmanlı Kuran'ın bir kopyası, Kazan ve Orenburg'da ele geçirilen camiler Müslümanlara iade edilmiştir (İslamiyet, 1963: 63).

Yeni kurulan Milletler Halk Komiserliği Başkanı I.V. Stalin, "İç Rusya ve Sibirya Müslümanları işleri için merkez Komiserliği" kurmuştur (Monteil, 1992: 101). Türkiye ve İran, Doğu Müslümanların konseylerine Sovyet hükümetinin yardımıyla kaçmayı başardıklarını hatırlatarak Müslümanların dini duygularına değinen kelimeler kullanmışlardır. Mekke, Medine ve Nej gibi kutsal şehirlerin İngilizler tarafından fethedildiğini, bu yerlerde "Müslümanların kanının döküldüğünü" ve Müslüman din adamlarının kötüye kullanıldığını iddia ederek dini duyguların heyecanından yararlanmaya çalışmışlardır. Bütün bu ifadelere ve Müslümanlara verilen haklara rağmen, daha sonra iktidarlarını güçlendiren Bolşevikler bu sözleri unutmuşlardır. Bolşevikler İslam'ı kullanmak için binlerce hile kullandıkları bilinmektedir (Bala, 1958: 3).

1924'te Şeriat kurumu kaldırılmıştır. 1928 yılına kadar tüm dini okul-medreseler ve daha sonra dini vakıflar (dini veya hayır amaçlı olarak devredilen arazi mülkiyeti) kapatılmıştır. İslam'a karşı kitlesel saldırı 1928'de başlamış ve kitlesel din karşıtı öğüt-nasihât da yapılmıştır. Bu İslam karşıtı saldırı sonucunda neredeyse tüm camiler kapatılmıştır. Müslüman din adamları da muazzam bir baskıya maruz kalmışlar, zulüm görmüşlerdir (Quelquejay & Bennigsen, 1988: 40).

Böylece İslam'da sergilenen yumuşaklık, Basmaç hareketinin (Orta Asya'nın yerli halklarının Bolşeviklere karşı dini ve askeri-politik hareketi) yenilgisinden sonra değişmiştir. 1925 yılı, Tanrısızlar Birliği'nin hareketi başlamıştır. Bu hareketin amacı Sovyetler Birliği'ni tüm dini inançlardan kurtarmak olmuştur. Dini "halkın afyonu" olarak tanımlayan K. Marx'ın iddiası yanlış yorumlanmış ve devlet topraklarında ibadet yerlerine saldırılar başlamıştır (Taheri, 1991: 174).

Daha sonra din karşıtı bir örgüt olarak dinsiz savaşçıların Birliği ve din karşıtı yayınlar, yayınevleri, gazeteler, dergiler yayınlanmaya başlamıştır. Bu basın çalışması,

Sovyet cumhuriyetlerinin merkezi başkentlerine biraz sonra da yayılmıştır (Yaman, 2012: 360). İslam ve Müslümanlar çok ciddi saldırıya uğramış ve ciddi şekilde yaralanmıştır. Bazı hesaplara göre, 1929-1939 yıllarında Sovyetler Birliği'nde kapatılan camilerin sayısı 26.000'e ulaşmıştır. Şeyhler, imamlar, din adamları gibi bütün dini faaliyetlerde bulunan insanlar zulüm gördükleri, sınır dışı edildikleri, bazıları öldürüldükleri bilinmektedir. Hac yerleri, ünlü türbeler ele geçirilmiş, haclar yasaklanmış, İslami ibadet, gelenekler (namaz, oruç, zekat ve dini bayramlar) yapmak son derece tehlikeli hale gelmiştir (İslamiyet, 1963: 63).

Savaş yıllarında dini politikada bir değişiklik. 1928-1938 yılları arasındaki zor durumdan sonra, İkinci Dünya Savaşı dönemine giren çarlık hükümeti, Müslüman halklara karşı tutumunu kökten değiştirmeye ihtiyaç duyduğunu hissetmiştir. Kızıl Ordu'daki Müslümanlar cesurca savaşmışlar, ancak 1941 ve 1942 yıllarında Alman birliklerinin işgal ettiği Kırım ve Kuzey Kafkasya'nın topraklarında Sovyet düzenine karşı açıkça harekete geçmişlerdir. Bu hareketler komünizm karşıtı, Rus karşıtı bir karaktere sahipti. Kızıl Ordu tarafından bu toprakların serbest bırakılmasından kısa bir süre sonra, Kırım Tatarları, Karaçaylılar, Balkarlılar, İnguşlar ve Çeçenlerden oluşan bir milyondan fazla insan "ihamet" ile suçlanmıştır ve Orta Asya ve Sibirya'ya sınır dışı edilmiştir. Bu nedenle konseyler Müslümanları tatmin etmek için bir takım önlemler almıştır (Quelquejay & Bennigsen, 1997: 33).

6 Haziran 1941'de, Wehrmacht Yüksek liderliği altındaki propaganda bölümü, SSCB'ye karşı propaganda çalışmalarında kullanılması gereken temel fikirleri tanımlamıştır. Almanya'nın bu düşmanına uygun olarak Sovyetler Birliği halkları değil, Yahudi-Bolşevik Sovyet hükümeti ve dünya devrimi için çabalayan Komünist parti vardı; Alman birliklerinin ülkeye düşman olarak değil, insanları Sovyet iktidarından kurtarmak amacıyla geldiği bildirilmiştir. Propaganda çalışmaları, Sovyetler Birliği'nin parçalanmasına ve ayrı devletlere ayrılmasına katkıda bulunmak amacıyla yapılmıştır. 1941-1944 yıllarında işgal altındaki Sovyet topraklarında SSCB halklarının dillerinde yayınlanan 600'den fazla gazete ve dergi ortaya çıkmıştır (Sadykova, 2015: 35).

1941 yılının Temmuz ayında, işgal altındaki Sovyet topraklarında A. Hitler'in emriyle Kilis karşıtı eylemlerde bulunmak yasaklanmıştır. Bu bağlamda, Besarabya, Bukovina, Batı Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın fethedilen topraklarında kiliseye katılmalarına izin verilmiştir, dini yaşam geri gelmiştir. Alman ordusu hem Kırım'da hem de Kuzey Kafkasya'da bu tür dini liberal politikaları kullanmıştır. Kırım'da camiler halka iade edilmiş ve din adamları A. Hitler için dua etmeye çağırılmıştır. Alman işgali sırasında Kuzey Kafkasya'da yayınlanan beş gazeteden biri olan "Gazavat"ın epigrafı "Başımızda Allah, yanımızda A. Hitler" idi. Muhaliflerin bu eylemleri Sovyet otoritesini dine karşı politikalarını yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır (Mukhtarova, 2007: 128).

1941'de Wehrmacht yönetiminin propaganda cephesinde karmaşık görevleri yerine getirmesi gerekmektedir. Bir yandan işgal, açlık, kitlesel cezalara dayanan sömürge politikalarını maskeleye çalışmışlar, diğer yandan işgal altındaki toprakların nüfusunu işbirliği yapmaya teşvik etmek zorunda kalmışlardır. Buna ek olarak, aktif propafanda çalışmaları yoluyla Sovyet Ordusunun savaşçıları düşmanın yanına dahil etmek öngörülmüştür. "Kurtuluş" fikri, anti-semitizm, anti-Bolşevizm olarak ifade edilmiştir, onları bireysel halklar arasında, özellikle de Ruslar arasında bir araya getirme yöntemi kullanılmıştır (Sadykova, 2015: 35).

İngiliz, Japon ve Alman emirleri, Müslümanlara doğru ilginin önemini I.V. Stalin'den daha iyi anlamışlardır. 1941-1942 yıllarında Sovyet basınında vatanseverlik çağrıları ortaya çıkmaya başladığında, Winston Churchill de İngilizleri uyarmıştır: "Ne olursa olsun, Müslümanlarla olan ilişkimizi kesintiye uğratmamalıyız". ABD, Kuzey Afrika'daki Nazi karşıtı cihadı desteklemiştir. Alman işgalciler kendilerini Müslümanlara özgürlük sahibi olarak da tanımlamışlardır (Tasar, 2017: 378).

Batı Müttefik devletleri de A. Hitler'e karşı I.V. Stalin'e yardım etmek için Sovyet yetkilileri, halkın din özgürlüğüne kavuşmasını talep etmiştir. Daha önce Almanların işgal ettiği topraklarda kapatılan kilise, camilerin açılmasına izin verdikten sonra halkın desteğinden yararlanmış ve onları kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Böylece I.V. Stalin 1942'de din adamlarıyla birkaç toplantı yapmıştır. Bunların arasında, Ufa'da bulunan Müslümanlar Merkez Manevi İdaresi'nin (MMMI) müftüsü

Abdurrahman Rasulev de vardı. Sovyetler Birliği'nde dini örgütlerden resmi olarak sadece bu Ufa Dini Yönetim Merkezi kalmıştır (Erşahin, 2007: 156).

Dini örgütlerin kurulması. Anavatanın korunmasını ortak bir neden olarak gören dini toplulukların temsilcileri, inananlara hitap etmişlerdir. 22 Haziran 1941'de Metropolitan Sergius, Ortodoks Kilisesi'nin temsilcilerine yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "Binlerce Ortodoks askeri, Vatan adına ruhlarını ve düşmana karşı savaşta farklı zamanlarda inançlarını feda ettiler. Onlar zaferi düşünmüyorlardı, Anavatanlarının refahını düşünüyorlardı. Mesih Kilisesi, tüm Ortodoksları Anavatanımızın sınırlarını korumaya çağırıyor. Zafer Tanrı'dandır." Müslüman Yönetimi Müftüsü Abdurahman Rasulev 18 Temmuz 1941'de dini yönetime tabi tüm Müslümanlara yaptığı konuşmada, Anavatanı düşmandan korumak ve arka cepheye ve cepheye yardım etmek için bir araya gelme ihtiyacını ilan etmiştir (Sadykova, 2015: 35).

Tüm din adamlarının temsilcileri, halkı Sovyet iktidarını desteklemek için Alman işgalcilere karşı vatansever görevlerini yerine getirmeye çağırılmışlardır. İşgal altındaki Sovyet devletinin topraklarında, Almanlar Rus Ortodoks Kilisesi'nin ve tapınakların yeni inşalarını da engellememiştir. Aksine, Hıristiyan din adamlarının Moskova patriğinden ayrılma arzusunu ve bağımsız dini örgütlerin kurulmasını (Baltık ülkeleri, Ukrayna ve Beyaz Rusya'da) desteklemiştir. Uluslararası durum I.V. Stalin'i Ortodoks Kilisesi'ne de özgürlük vermeye teşvik etmiştir. Böylece 1943 yılının sonunda Hıristiyan din adamları I.V. Stalin ile bir araya gelmiştir. I.V. Stalin din adamlarının önerilerini kabul etmiş ve yetkililerden destek aldığını söylemiştir. Devleti ve dini birbirine bağlayan özel bir devlet kurumu, Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi oluşturulmuş ve başkan olarak G.G. Karpov atanmıştır. Ortodoks Kilisesi yeniden inşa edilmiştir (Odintsov, 1994: 102).

Savaş yıllarında dini yaşam yeniden canlandırılmış, dini binalar restore edilmiştir. 1944'te ülkede yaklaşık 200 tapınak vardı. Bunların çoğu Ukrayna topraklarında bulunmaktaydı. Rus Ortodoks Kilisesi'nin Kiev-Pechorsk Lavrası, 1920-30 yılları arasında Hıristiyan azizlerin ele geçirilen cesetleri ve dini törenleri gerçekleştirmek için gerekli ekipman müzelerden tapınaklara iade edilmiştir.

Manastırlar faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Evanjelik Hıristiyanlar ve Vaftizciler ayrı bir merkez açma şansına sahipti (Sadykova, 2015: 35).

Sovyetler İslam'a karşı geçici yumuşak politikalar uygulamaya başlamıştır. Din adamları, Sovyet topraklarını kurtarmak için Müslümanları birliğe çağırmıştır. Örneğin, Ekim 1943'te tüm Müslümanlara hitap ederek düzenlenen Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Din Adamları Kongresi, Sovyet topraklarını kurtarmak, A. Hitler'in ordusuna karşı savaşmak ve düşmanın yenilgisine dua etmek için birleşmeye çağırılmıştır. Sovyetler Birliği'nde din karşıtı yumuşaklığın bu döneminde resmi İslam dört dini kurum tarafından yönetilmiştir (Quelquejay & Bennigsen, 1997: 33).

Böylece Sovyetler Birliği'nde dört müftülük kurulmuştur. Bunlar:

1. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Manevi Yönetimi (OAKMMY): Sünni, Hanefi. Merkezi Taşkent, 20 Ekim 1943'te kurulmuştur. Kazakistan'ın tüm Orta Asya devletleri ve Müslümanları bu kuruma bağlı olmuştur.

2. Rusya'nın Avrupa kısmının ve Sibirya Müslümanlarının Manevi Yönetimi (RASMMY): Sünni, Hanefi, Merkezi: Ufa (Başkurdistan). 1783'te Catherine II tarafından kurulmuştur. Bu manevi yönetim Tataristan, Başkurdistan, Litvanya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Rusya ve Sibirya'nın Avrupa kesimindeki Müslümanlara tabi olmuştur.

3. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Müslümanlarının Manevi Yönetimi (KKDMMY): Sünni, Şafiit (Dağıstan'da) ve Hanefi (Kuzey Kafkasya'da). Merkezi Bunnaksk (1974'ten sonra Makhachkala) 1944 yılında kurulmuştur. Dini yönetime, Abhazya ve Güney Osetya hariç Kuzey Kafkasya'nın tüm cumhuriyetleri ve özerk bölgeleri, ayrıca Stavropol ve Krasnodar toprakları da girmiştir.

4. Uzak Kafkasya'daki Şii Müslümanların ve Sünni Müslümanların Sovyet Ruhani Yönetimi: Şii-Caferi ve Sünni-Hanefi karışık, merkez: Bakü (Azerbaycan). Mayıs 1944'te kurulmuştur. Bu karışık dini yönetime, Sovyetler Birliği'nin tüm İmamlarının Şiileri ve Uzak Kafkasya bölgesi (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) girmektedir. Müslüman dini yönetimlerin ortak bir merkezi olmamıştır. Müslüman

halkları ("panislamist" veya "pantürkist") birleştirmek için çeşitli girişimlerden korkan Moskova, Müslümanların kültürel, dini ve politik birleşmesini engellemeye çalışmıştır (Quelquejay & Bennigsen, 1988: 40).

Orta Asya ve Kazakistan'ın Müslümanları Manevi İdaresi, 15-20 Ekim 1943'te Orta Asya Müslümanlarının ilk kongresinde Taşkent'te kurulmuştur. Kurultay'da Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın müttefik ülkelerinden 160 temsilci toplanmıştır. Kazakistan'ın temsilcileri Semey imamı A. Şemsutdinov tarafından yönetilmiştir. Aynı kurultayda A. Şemsutdinov Kazakistan'ın ilk Kazisi olarak atanmıştır. Beş cumhuriyette OAKMMY'un ortak müftüsü İshon Babahan Abdülmecithan seçilmiştir. OAKMMY'un tüzüğü onaylanmıştır. OAKMMY'a bağlı Kazakistan'ın Kaziya'sı, müftünün emriyle Taşkent'teki merkezin kararı üzerine çalışmaya başlamıştır. İş planı, yönleri, temel görevleri onaylanmıştır. Taşkent'ten her bölgenin, ilçenin, caminin hatibinin imamı atanmıştır (Omaruly, 2013: 58).

Muradhoja Salihi naib müftü, Ziyaddinhan Babahanov sekreter olarak atanmıştır. Ayrıca Özbekistan'dan Ziyaddinhan Babakanov, Kırgızistan'dan Alimkhanor Şakirhodj, Tacikistan'dan Salihhodj Babakalan ve Türkmenistan'dan Şeyh İshhan Kazialar olarak seçilmiştir (Erşahin, 2007: 156).

Sovyetler Birliği Müslümanlarının dört dini yönetiminden en önemlileri Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Manevi Yönetimidir. Eyaletteki Müslümanların çoğunluğunun bulunduğu bölge, beş müttefik cumhuriyetten (Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan) oluşmaktaydı (Vakhabov, 1979: 26). Sovyet hükümetinin önderliğinde kurulan bu dini yönetimler, İslam'a uyum sağlamak, daha doğrusu İslam'ı Sovyet hukukunun kontrolü altına almak için eyleme geçirilmiştir (Braker, 1984: 65).

Savaş yıllarında, Sovyet iktidarının dine karşı siyasetinde yumuşaklık olmasına rağmen, ana devlet yönü değişmeden kalmıştır. Dine karşı mücadele devam etmiştir. Cezalandırıcı önlemler yavaşlamasına rağmen durdurulmamıştır. 1939-1940 yılları arasında her yıl 1100 kişi idam edilirken, 1943'ten bu yana din adamlarının cezaları

düşürülmüştür. Fakat kiliseye yapılan zulümler daha durmamıştır (Sadykova, 2015: 35).

Dini örgütlerin zafere katkısı. Ekim 1943'te Taşkent'teki Kurultay'da, OAKMMY'nin, Sovyetler Birliği'nin tüm halklarıyla birlikte Müslümanları Anavatanları, özgürlük ve refah için, din ve hak için, onur ve haysiyet için savaşmaya çağırması kararı da verilmiştir. Sovyet devleti, Müslümanların din adamlarına ve vatansever tutumlarına saygı duymuştur. 1944'te Kuzey Kafkasya Müslümanları kongresinden sonra din adamlarının temsilcileri I.V. Stalin'e yazdığı mektupta şöyle denilmiştir: "Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerinde ve bölgelerinde olduğu gibi, Kuzey Kafkasya Müslümanlarının Manevi Yönetimi, Vatanseverlik Savaşı'nın ilk gününden itibaren, Müslümanlara Anavatanların korunmasının kutsal görevleri olduğunu açıkça ortaya koymuştur."

Savaş yıllarında camilerde cepheye, askerlerin ailelerine para, kıyafet, yiyecek toplama yapılmıştır. Müslümanlar diğer hayır kurumlarına yardımda bulunmuşlardır. Savaş yıllarında Müslüman örgütlerin faaliyeti de artmıştır. OAKMMY, Büyük Oruç sırasında müminlerden sadaka toplamış ve 1945'te Müslümanlara bu bağışta bulunan fetvaya tanıklık etmiştir. Bu yardım toplama çalışmalarına birçok Müslüman din adamı aktif olarak katıldığı da bilinmektedir. Bu çalışmalar 1947'ye kadar devam etmiştir. Ayrıca toplanan fonları, kıyafetleri ve yiyecekleri savaşta ölen askerlerin ailelerine dağıtmakla da uğraşmıştır. 1944 yılından sonra Müslümanların hac yapmalarına izin verilmiştir. Camilerin sayısı artmaya başlamış ve bütün bunlar, İslam'ın Orta Asya'daki Müslümanların hayatlarındaki rolünün yenilenmesine yol açmıştır. Sevdiklerini kaybedenlerin, sıkıntı içinde olanların dinde teselli bulduğu gösterilmiştir (Saidbaev, 1984).

Savaş yıllarında Kazakistan Müslümanları da vatanseverliklerini göstermişler. 1945 yılının başlarında Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Kongresinde alınan karara uygun olarak Kazakistan'ın Kazia'sı G. Şemsutdinov'un tüm Müslümanlara yaptığı konuşmasında, Müslümanları Sovyet halkının edebiyatını, kültürünü, tarihi eserlerini yok eden Alman işgalcilere karşı mücadeleyi güçlendirmeye, Alman işgalcilerin şehirlerde, köylerde Müslüman Kardeşlere yaptıkları zulümü açıklamaya

ve işgalcilere karşı savaşılan ordunun zaferi için dua etmeye çağrıda bulunmuş ve Kızıl Ordu'ya zafer dilemiştir (TGARK, 1).

1944-1945 yıllarında Kazi G. Şemsutdinov aracılığıyla Kazakistan Müslümanları da Anavatan Koruma Fonu'na para toplamışlardır. 1944'te Kazakistan'dan bu fona aktarılan para miktarı 1 035 320 ruble olmuştur. Kazakistan'da yetkililer ülkedeki Moldovalılara savaşta ölenlerin aileleri için para toplama görevi vermiştir.

Savaş sırasında Müslüman vatanseverlik güçlenmiş ve dini yaşam yeniden gelişmeye başlamıştır. Bunu, devleti desteklemek amacıyla Müslüman bölgelerden savaş sırasında ve sonrasında çok sayıda yapılan bağışlardan görmekteyiz. Örneğin, Kırgızistan'da OAKMMY'ne kayıtlı camilerden toplanan toplam fon miktarı 1944 yılında ve 1945 yılının ilk yarısında askeri aileler için 683 584 ruble olarak gerçekleşmiştir. Ekim 1945'ten Nisan 1946'ya kadar, Frunza'daki 4-5 kayıtlı camiden 135 182 ruble ve 12 610 kilogram tahıl toplanmıştır. Fonda toplanan yardımın fakirlere dağıtılmasından sorumlu olan bu devlet organı, toplanan yiyecekleri ordudaki kurbanların ailelerine dağıtmıştır.

Aynı amaçla, Celalabad ve Kok Yangak'taki iki camiden 5 200 ruble, Oş kentindeki Müslümanlardan 18 000 ruble ve 600 kilogram ekmek toplanmıştır. En ilginç olanı, OAKMMY'ne itaat etmeyen, yani kayıt yaptırmayan camilerin de hayır kurumlarına katkıda bulunmaları olmuştur. Camiler, yurtsever faaliyet göstermede parasal yardım sağlamakla sınırlı kalmamış, ayrıca Müslümanlardan mahsulün artırılması amacıyla gönüllü bir grup insan çıkmıştır. Örneğin, Oş bölgesinde, Müslüman yaşlılar ve imamlar tarlada çalışmaya çıktıklarında 150 ton pamuk ve Celalabad'da 180 yaşlı Müslüman, 10 hektarlık tarladan pamuk topladıkları rapor edilmiştir (Tasar, 2017: 378).

Mitropolit Aleksey, Ocak ve Mayıs 1943'te I.V. Stalin'e gönderilen operasyonel mektuplarda Kızıl Ordu'nun ihtiyaçları için toplanan fonları bildirmiştir. 17 Mayıs'ta I.V. Stalin acil bir mektup göndermiştir. 1944'te Kızıl Ordu'ya "Dmitry Donskoy" tank sütunu, din adamları ve inananlar tarafından toplanan fonlar üzerine

inşa edilen "Alexander Nevsky" filosu teslim edilmiştir, yetimlerin ve askerlerin ailelerine yardım etmek amacıyla Rus çapında bir bağış toplama düzenlenmiştir.

1945 yılının ilkbaharına gelindiğinde, ataerkillik 300 milyondan fazla ruble toplamıştır. 1944 yılında SSCB'nin din adamları, inananları vatansever ve hayırsever amaçlarla (savunma fonu, Kızıl ordu mensuplarına hediyeler, yaralı askerlere, çocuklara, kurumlara, savaş engellilerine, cephe askerlerinin ailelerine yardım) 15 274 863 ruble ve 4 486 187 ruble tutarında gıda toplamışlardır. Kazakistan'ın 1944-45 yılları arasında yer alan mandibular örgütler Kızıl Ordu 1 830 000 ruble toplamıştır. Petropavl'daki tüm Kutsal Mezarlık Ortodoks Kilisesi, silah satın almak için 260 bin ruble para ve 50 bin ruble tahvil (menkul kıymetler) teslim etmiştir (Sadykova, 2015: 35).

Kırgızistan'ın Tokmuk kentindeki bir cami, 20 savaş katılımcısına ve ailesine 30 put (500 kilogram) mısır vermiştir. Kırgız SSC Yüksek Konseyi 1947'de 1941-1945 savaşı sırasında iki İslami din adamını "kahramanlık" için ödüllendirilmiştir. Bu örneklerde Müslümanların Sovyet vatanseverliğini görmekteyiz. Böylece, benzeri görülmemiş bir ölçüde, İslam dini ve Sovyet hükümeti birbirine yaklaşmış ve birbirlerini desteklemeye başlamıştır (Tasar, 2017: 378).

Pavlodar bölgesinde Kulmagambetov, molla Targabakov ve imam Mamirov'a gönderen I.V. Stalin'in telgrafında şöyle yazılmıştır: "Kızıl Ordu Vakfı'na 71 478 ruble toplayan Pavlodar bölgesinin müslümanlarına selamlarım ve şükranlarım (TGARK, 4)."

Sovyetlerin savaşta zaferinden sonra, Kazakistan'ın Kazia başkanı G. Shamsutdinov, Kari A. Aminov ve Almatı mutavaliat (molla ve caminin sekreterleri) S. Usenov, Kazak SSC Halk Komiserleri Konseyi Başkanı N. Ondasynov tarafından I.V. Stalin'e Zafer Günü için bir tebrik mektubu yazmışlardır (Artykbaev & Pirmanov, 2008: 356).

1943-1944 yıllarındaki reformlarla bağlantılı olarak, devlet partisi yerel bürokratlara herhangi bir rehberlik göstermemiştir. Sonuç olarak, yerel bürokratlar dine baskı yapmayı bırakmışlar, çünkü dikkatleri diğer tarafa odaklanmıştır. Sonuç

olarak, Müslümanlar daha önce yerel yetkililerin direnişi olmadan kapatılan veya ele geçirilen camileri kullanmaya başlamışlardır. Sovyet makamları, İslam'a özgürlük vererek Sovyet vatanseverliğini güçlendirmek için önemli bir dava açmıştır. Savaş koşullarında askerlerin İslam'a olan arzusu daha arttığı görülmüştür (Sadykova, 2015: 35).

Yani, savaşta yenilgi tehdidi arttığında I.V. Stalin ve komşuları halkın vatansever duygularını umutsuzca desteklemiştir. Savaş yıllarında, Kazakların ulusal ruhunu yükseltmek için kahramanlık destanları çıkarılmış, savaşçılara mektuplarda Kazak hanlarının isimlerinden bahsedilmeye başlanmıştır. Tüm edebi eserler ya da sanatsal prodüksiyonlar ulusal ve vatansever değerleri tanıtmak için gözden geçirilmiş, ulusal kurtuluş isyanı ve kahramanlarının tarihi incelenmeye başlanmıştır (Artykbaev & Pirmanov, 2008: 356).

Sovyet iktidarının ilk on yılında İslam'a karşı siyasi nedenlerden ötürü Müslümanlara nazikçe davranmışlar ve aynı zamanda din karşıtı örgütler de kurullmaya başlamıştır. Böylece 1930'larda büyük bir din karşıtı baskı, saldırı meydana gelmiştir. Din adamları sınır dışı edilmiş, tapınaklar çeşitli amaçlar için kapatılmış veya ele geçirilmiştir. Yeni bir Sovyet toplumu yaratma yolunda, Sovyet insanı, parti-Sovyet yapıları birlikte çalışmıştır. Din karşıtı propaganda ve baskılar çok artmıştır.

Ancak Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'ne saldırısı ülkedeki dinin konumunu önemli ölçüde değiştirmiştir. Almanlar, dinlere işgal altındaki Sovyetler Birliği topraklarında hedeflerine ulaşmak için bir miktar hareket özgürlüğü vermişler ve mevcut durumdan yararlanarak Sovyet karşıtı propaganda yapmışlardır. Bu bağlamda, Sovyetler sırayla dine yönelik politikalarını değiştirmek zorunda kalmışlardır. Savaş sadece savaş alanında değil, ideolojik alanlara da etkilerini göstermiştir.

Sovyet liderliği, bu savaşta din adamlarının, genel olarak inananların, Doğu Müslüman halkların desteğini almaları için onlara din özgürlüğü vermiştir. Rus Ortodoks Kilisesi yeniden inşa edilmiştir. İttifak boyunca dört Müslüman dini

yönetimi kurulmuştur. Din adamları ise inananları kitlesel düşmana karşı savaşmaya, cepheye katkıda bulunmaya çağırmışlardır. Türkistan Müslüman halkları işgalcilere karşı yorulmadan savaşmışlar. Doğu Müslüman halklarının zafere katkısı muazzam büyük olmuştur. Din adamları I.V. Stalin'i zaferden dolayı kutlamış, I.V. Stalin ise yardımları için müslümanlara teşekkür etmiştir. Böylece devlet ve islam büyük ölçüde birbirine yaklaşmıştır. Fakat daha sonraki olayların gösterdiği gibi, bu yakınsamanın hayatı kısa sürmüştür.

2.6. Sovyet Hükümetinin Din Politikasında "Sıcaklık"

İkinci Dünya Savaşı SSCB'de din politikasında değişiklikler getirmiş ve bu dönem Sovyet hükümeti ile Müslüman din adamları arasındaki "sıcaklık" politikasının geri dönüşünü göstermiştir. Aslında bu politikanın arkasında Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında İslam faktörünün kullanılması vardı (Aktaulova, 2016: 54). Büyük Vatanseverlik Savaşı'nın başlangıcında dine karşı tutum değişmeye başlamıştır. Merkeze biraz uzakta yer alan Kazakistan'a dine karşı mücadele geç geldiği gibi, dini kuruluşların canlanması ve çalışmalarının başlaması da gecikmiştir. Çünkü savaşın ilk yıllarında Kazakistan'da insanların dinle bağları nedeniyle zulme uğramaları devam etmekteydi.

Savaşın ilk günlerinden itibaren, SSCB liderleri, toplumu zafere giden yolda harekete geçirmenin ana kaynağının dini faktör olduğunu hissetmiş ve buna göre, en azından resmi olarak, dini politikayı değiştirmek gerektiğini açıkça anlamışlardır (Koroleva & Korolev, 2019).

SSCB'de din üzerindeki baskının azalmasının birkaç nedeni vardır. Birincisi, Nazi Almanyası işgal altındaki bölgelerde kapatılan kiliseleri tekrar açmış, dini yayınlar dağıtarak dini örgütlerin çalışmalarını canlandırmıştır. Devlet ile din arasındaki ilişkinin düzenlendiğini, din özgürlüğünü ve ulusal dini akımların gelişmesini sağladığını kanıtlanmıştır. İşgalci faşistlerin varsayımına göre bu eylemlerle Bolşeviklerin SSCB'deki otoritesi düşecek, çeşitli mezheplerin temsilcileri arasında isyan başlayacak ve haklarına sahip çıkan halk olarak ilk ayaklananlardan biri

Müslümanlar olacaktı. Ancak, SSCB halkının savaşa ortak katılımı bu düşünceyi tersine çıkarmıştır (Dzhunusbaeva, 2014: 69).

İkincisi, dine karşı tutumdaki değişikliğin nedenlerinden biri, SSCB'nin dış politikasıyla bağlantılıydı. 1943 Tahran Konferansı'nda İngiltere ve Fransa'yı ikinci bir cephe açmaya ikna etmek için SSCB'de din özgürlüğünü yeniden tesis etmesi gerekmektedir. İ.V. Stalin, demokratik devletlerde birçok sorunun çözümünün kamuoyuna bağlı olduğunu çok iyi anlamıştır. Çok zaman geçmeden de müttefiklerin talepleri karşılanmıştır (Dzhunusbaeva, 2014: 69; Zhamanbayeva, 2010: 39).

Üçüncüsü, SSCB'de dine karşı tutumların yumuşamasının ana nedeni de iç faktörlerden kaynaklanmıştır. Savaş yıllarında, halkı faşizme karşı birleştirmesi adına kiliselerin normal şekilde çalışabilmesi için koşullar yaratılmıştır. Ülkeyi tehditlerden korumak için, insanların dünya görüşü ne olursa olsun din, ortak düşmana karşı güçleri birleştirmenin ana araçlarından biri haline gelmesi gerekmiştir. Dini örgütlerin vatansever tavrı savaşın ilk günlerinde de gözlemlenmiştir. Moskova Metropoliti Sergey ve Rus Ortodoks Kilisesi'nden (ROK) Kolomna, Ortodoks Hıristiyanlara Anavatan'a olan kutsal görevlerini yerine getirme çağrısında bulunmuştur (Dzhunusbaeva, 2014: 69).

Temel olarak, dinin kamusal hayata ve siyasete müdahalesi Sovyet yasalarına aykırıydı. Ancak kilisenin düşmana karşı savaşma çağrıları ülkenin savunmasına yardımcı olduğu ve iç siyasetle birleştirildiği için Metropolit Sergey'in eylemleri yasaklanmamıştır. Bilakis onun telkinleri devlet matbaalarında basılıp çoğaltılmış ve uçaklarla düşmanın arkasına atılmıştır (Pospelovskiy, 2000: 209).

Savaş yıllarında Ortodoks Hıristiyanlar dışındaki dini kuruluşlar tarafından vatanseverlik çağrıları yapılmıştır. Örneğin, SSCB Merkezi Dini Yönetimi tüm Müslümanlara: "SSCB Müslümanları Merkezi Dini Yönetimi, tüm Müslümanları vatanlarını savunmaya, Kızıl Ordu'nun zaferi ve oğulları için camilerde dua etmeye çağırıyor... Ülkeni sev, çünkü bu Müslümanın görevidir" çağrısında bulunmuştur (Saidbaev, 1978: 60). Mayıs 1942'de Ufa'da SSCB'nin Sibiry ve Avrupa kısmındaki Müslümanların Acil Durum Din İdaresi Konseyi toplandı ve Sovyetler Birliği'ndeki

tüm Müslümanlara, Sovyetler Birliği'ni savunmak için hayatlarını bağışlamaları çağrısında bulunulmuştur. Bu çağrılar tüm camilerde ve dini toplantılarda okunmuştur. Alınan tedbirler, iktidar politikasının 1943'ten itibaren Rus Ortodoks Kilisesi'ne, daha sonra İslam'a ve diğer dinlere "yumuşatılmasına" yol açmıştır (Nurtazina, 2008: 36).

Sonuç olarak, 1943-1944 yıllarında Taşkent merkezli Orta Asya ve Kazakistan (Orta Asya Müslüman Dini Derneği - SADUM), önce merkezi Buynak, sonra Mahaçkala şehri olan Kuzey Kafkas ve Dağıstan, Bakü merkezli Transkafkasya Müslümanları İdareleri kurulmuştur. SSCB'de profesyonel rahipler yetiştiren Müslüman bir yüksek eğitim kurumu olan Buhara'daki Mir Arab Medresesi Orta Asya Müslüman Dini Derneğine aitti (Mustafina, 2013: 36).

1941-1945 Kazakistan ve Orta Asya ülkelerinde İslam'ın canlanması dikkat çekiciydi. Ekim 1941'de Orta Asya Müslümanlarının önde gelen dini liderlerinden Eshon Babakhan, "ceza davasının durdurulması" nedeniyle hapisten çıkmıştır.

15-20 Ekim 1943'te Taşkent'te Orta Asya ve Kazakistan'ın ilk kongresi yapılmıştır. Toplantıda Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi'nin kurulmasına karar verilmiş ve başkanlığına Eshon Babakhan seçilmiştir. 1945'in sonunda Sovyet Müslümanları Hac için Mekke ve Medine'ye gitme fırsatı kazanmışlardır.

Savaş yıllarında Sovyet halkının manevi birleşmesinde dini kuruluşların rolü dikkate alınarak, ele geçirilen camiler iade edilmeye başlanmıştır. Örneğin, 1944 yılında 1937 yılı Petropavlovsk'ta kapanan mescit süresiz olarak Müslümanlara kullanılmaya verilmiştir. 1945 yılında Almatı Müslümanlarının talebi üzerine, yatakhaneye (yurt) dönüştürülen eski Çalakazak Camii'nin açılması için resmi izin verilmiştir. 1946 yılında Yerel halkın talebi üzerine Aktobe Bölge Yürütme Kurulu'nun izniyle Şalkar'da bir cami açılmıştır (Mustafina, 2013: 36).

1945'in başından itibaren SSCB'den hacca gitmesine izin verilmiştir. İlk hacı grubuna Müftü Eshon Babakhanov önderlik etmiştir. O zamandan beri her yıl Kazakistan'dan üç kişi hacca gidiyordu. Hacca gidenler de imam ve cami idaresinin mensuplarıydılar (Nurtazina, 2008: 36).

Hıristiyan müjdeciler ve Baptistler bu yönde aktif olarak çalışanlar arasındaydı. Savaşın zor dönemlerinde, Hıristiyan Evanjelistler ve Baptistler, farklılıklarını unutmaya ve zafer gününü yaklaştırmak için savaşarak ülkenin düşmandan kurtarılmasında aktif rol almaya çağrıda bulunmuştur. Mayıs 1942'de, Baptistlerin ve Hıristiyan müjdecilerin temsilcileri, inananlara bir çağrı oluşturmuş ve dağıtmaya başlamışlardır.

Dini kuruluşlar yurtsever çağrılarla sınırlı kalmamıştır. Cami ve kiliselerde cephe için para, giyecek ve yiyecek toplanmış, devlet tahvili ve piyango biletleri satılmıştır. Bu etkinliklere Kazakistan'ın tüm kiliseleri ve camileri katılım sağlamıştır. Kuzey Kazakistan bölgesinde faaliyet gösteren tek kilise, savaşın başından beri savunma fonuna para aktarmaktaydı. Bu nedenle, insanlar arasında dindarlığın artmasını hesaba katmak zorunda kalarak, Sovyet yetkilileri dinin birleştirici ve ilham verici rolünü kabul etmişlerdir.

Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte din ve müminlere yönelik zulüm yeniden başlamıştır. Barışçıl bir duruma geçişte, savaş yıllarında ortak düşmana karşı ideolojik mücadelede yardımcı olan dini alan gereksiz hale gelmiştir. Devletin ateist politikası gücünü yeniden kazanmaya başlamıştır. Din, parti ve devlet güvenlik kurumları tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmekteydi. Kazak SSC Bakanlar Kurulu bünyesinde bir Din İşleri Yetkili Konseyi kurulmuştur. 1947 yılında Kazak SSC İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü bünyesinde Dinler Tarihi ve Ateizm Anabilim Dalı kurulmuştur. Bu doğrultuda diğer kurumlar altında sektörler oluşturulmuştur. Kazakistan'da İslam dini, ciddi kısıtlamalar ve siyasi baskılar ve mali desteğin olmaması nedeniyle gelişme fırsatını kaybetmiştir (Aktaulova, 2016: 54).

Genel olarak, Sovyetler Birliği'nin 1941'de başlayan İslami mezheplere yönelik "sıcaklık" politikası uzun sürmemiş ve 1948'de başlayan din baskısı 1953'te yılı Stalin'in ölümüne kadar devam etmiştir.

1954 SBKP Merkez Komitesinin "Bilimsel-ateist propagandadaki büyük kusurlar ve bunları iyileştirmeye yönelik önlemler", "Ateist halk arasında bilimsel-ateist çalışma yürütmedeki hatalar" kararları kabul edilmiştir.

Bu dönemde dini literatürün ve dini inançlara ait eşyaların toplu olarak yok edilmesi vakaları yeniden gündeme getirilmiş, kutsal yerleri ziyaret etmek ve hac yapmak yasaklanmıştır. SSCB Yüksek Öğrenim Bakanlığı ve üniversitedeki felsefe fakültelerine, halk arasında bilimsel ateizmi teşvik edecek yüksek eğitimli filozoflar yetiştirme talimatı verilmiştir. Bu nedenle felsefe fakültelerinin müfredat ve programlarında uygun değişiklikler yapılmıştır. Bilim akademilerine, Sovyet Cumhuriyetleri topraklarındaki üniversitelerin felsefe fakültelerine ateizm konusunda araştırma projeleri hazırlama talimatı verilmiştir (Akiner, 1986: 462).

Kazak Kaziyatı'nın önemi. Kazak Kaziyatı, İslam'ın Kazakistan topraklarında yayılmasında büyük rol oynayan bir organizasyondur. Saduakas Gilmani (Saken Khalpe), 1952-1972 yılları arasında kazilik yapan, Orta Asya ve Kazakistan dini idaresi mensubu olan zamanımızın bir alimiydi. Seçkin bir sosyal ve dini şahsiyet, mütercim, hadis yazarı, şairdi. 1890 yılında Saryarka'nın Ereymentau bölgesinde doğmuş ve 1972'de vefat etmiştir. Küçük yaşlarından itibaren kendini dinî ilimlere adanmış ve yeteneği sayesinde din yolunu erken yaşta öğrenmiştir. Çocuklara öğretmenlik yapmış, medreselerde öğretmenlik ve köy camilerinde imamlık yapmıştır. Köyün ileri gelenlerine göre Gilmani din yolunda yorulmadan çalışmış ve halk tarafından saygı görmüştür.

Gilmani, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi sistemine girdikten sonra (OA KMDİ, 1943 - 1992), Kazak diline uyarlanmış Arapça yazı sistemini (Ahmet Baitursynuly alfabesi) kullanmaya başlamıştır. Aynı zamanda OA KMDİ'nin Kazakistan temsilcisi ve Almatı şehrinin imamlığını da yapmıştır (Gilmani, 2013: 387).

Hakim Omaruly, Saduakas Gilmani ile birlikte Kazakistan topraklarında din ve eğitim faaliyetlerinin geliştirilmesinde önemli rolü bulunan alimlerden biridir. Yüksek din eğitimi nedeniyle Kazakistan'ın Kaziyat'ının ilk kadısı olan Shamsutdinov Abdighaffar'ın önerisiyle 1948'de Semipalatinsk camisinin imamı seçilmiştir. Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Dini İdaresi (OAKMDİ) müftüsü Ziyaddin Babahanov, onun eğitimini, niteliklerini ve dürüstlüğünü fark ederek, Hakim-hazira'yı söz konusu idarenin daimi üyesi olarak atamıştır. Kazakistan'daki camilerin

çalışmalarını denetleyen denetim komitesinin başkanlığına Hazreti Hakim seçilmiştir. Bu iki görevi 26 yıl onurla sürdürmüştür (Dossanov, 2015: 133).

Hazreti Hakim kamu hizmetlerinde aktif olarak yer almıştır. Özellikle, küresel barışı koruma hareketine katılmasının değeri büyüktür. Kazak SSC hükümeti, doğu ülkelerinden delegelerin kabulü ve ayrılışı sırasında Semey'den Hakim'i Almatı'ya özel olarak davet etmiştir. Hindistan, Lübnan, Fransa vb. Kazakistan adına temsilci olarak birçok yabancı ülkeyi ziyaret etmiştir (Satershinov, 2015).

İkinci dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Sovyet hükümetinin dine karşı tutumu değişmeye başlamıştır. Din geçmiş bir çağ olarak tanımlanmış ve ateistlik görüşler hakimiyet kurmuştur. "Din afyondur" sloganıyla din karalamaya başlamıştır. Medya sayfaları genellikle dine karşı olumsuz ve kaba görüşlere yer veren makaleler yayınlamıştır. Dine karalama gündemden düşmeyecek acil bir konu durumuna gelmiştir. Kamuoyu bir savaş alanına dönüşmüştür. Hazreti Hakim ise medyada yayınlanan olumsuz görüş yazılarına olumsuzluğu bizzat kanıtlayan bir cevap yazısı yazmıştır. Ana dinimizin geleceğinden endişe duyan Hakim, kalem cephesinde ateistlerle tek başına savaşmıştır (Tuyakbaev, 2013: 262).

Tabii ki hakareten beraatin zor olduğu bilinmektedir. O zamanlar elbette İslam'ı meşru kılmak ve yaymak için Arapça eğitimli ilimlere sahip insanlara gereksinim duyulmaktaydı. Sovyet hükümetinin yönetimi sırasında ise kimse dini ayinlere gitmemişi ve hatta gençler dini çalışmalarını reddetmeye başlamışlardı. Orta Asya'da Buhara'daki "Mir Arab" medresesinden başka din eğitimi veren bir yer yoktu. Hazreti Hakim, o medresede devlet imtihan komisyonunun daimi üyesiydi. Arapça, Farsça ve eski Türk dillerini bildiği için eski kitaplardan bilgi toplamaya çalışmıştır. Çeşitli uluslararası konferanslara katılmış ve raporlar hazırlamıştır. Alim Hakim, 26 yıl boyunca Cuma, bayram namazı, Kadir Gecesi ve Mevlid günleri için verdiği hutbeleri ve dindarlar için çok gerekli görülen önemli araştırmaları kaleme almıştır (Dossanov, 2015: 300).

Hakim Omaruly'nin kızı Madina Omarova'nın RK "Gylym Ordais" Nadir Eserler Müzesi'ne bağışladığı kitaplar arasında Saduakas Gilmani'nin üç eseri korunmuştur (Kanun No. 4 Mayıs 2012):

1. "Risala-yi muhammediyya", Saduakas Gilmani tarafından Kazakçaya çevrilmiştir. Nadir Eserler Müzesi El Yazması, EB (Entry Book) 573, env. Fon #286 (Ana fon). Çeviri 1968 – 1971 yy. Gerçekleştirilmiştir. Kitabın cildi el yapımı, mavi renklidir.

2. "Kalila ve Dimna". Saduakas Gilmani tarafından Arapçadan Kazakçaya çevrilmiştir. Çeviri 1950 yılında yapılmıştır. Müzedeki eşya numarası KK 576, env. NK #289, s. 36-168. Müstensih: Gabdulhakim (Hakim) Omaruly.

3. "İslam hukuk tarihinde yüksek görüş". Arapça orijinalinin yazarı Muhammed ibn el-Hüseyin el-Khaljawi'dir. Saduakas Gilmani tarafından Kazakçaya çevrilmiştir. Müzedeki eşya numarası KK 579, env. NK #292, s. 1-20. Çalışmanın bölümleri: a) Bu zamanların siyasi tarihinin özeti; b) Muvahhidler zamanında VI. yüzyılda Endülüs ve Mağrip'te içtihadın yayılması. 1971'de Hakim Omaruly tarafından yeniden yazılmıştır (Gilmani, 2013: 387).

Özetle, XIX. ve XX. yüzyıl sonlarında Orta Asya ve Kazakistan topraklarındaki dinî durumu tarif edecek olursak, kazilerin faaliyetlerine ağırlık vermemiz gerektiği açıktır. İster Rus İmparatorluğu döneminde, ister Sovyet hükümeti döneminde, İslam'ı halk arasında yayma, doğru yola sevk etme, kontrol etme ve sistemleştirme işlevini yerine getiren dini mevki sahiplerinden biri, kaziler ve kazi okulları buna göre teşekkül etmiştir. Günümüzde kazi bulunmamakla birlikte, KMDY (Kazakistan Müslümanları Dini Yönetimi) 'nun Kazakistan'ın her bölgesindeki temsilciliklerinde dinin tanıtımına ve halkın dini okuryazarlığının gelişmesine etki eden imamlar tarafından hizmet verilmektedir.

1960'larda ve 1970'lerde ateist eserler arasında dini geleneklere karşı bir mücadele vardı. Kazak halkının milli geleneklerindeki "dini kalıntıları" ortadan kaldırmayı amaçlayan Sovyet politikası, milli din bilgisinin zayıflamasına neden olduysa da tamamen yok olmasına yol açamamıştır (Aktaulova, 2016: 54).

Tüm Sovyet yönetimi döneminde, Kazakların ve Kazakistan'daki diğer Müslüman halkların çoğunluğu kendilerini Müslüman olarak kabul etmişler, Müslüman anlaşmalarına uyarak dini bayramları kutlamışlardır. Dindar Müslümanlar arasında sıradan vatandaşların yanı sıra siyasi ve kültürel seçkinlerin temsilcileri de vardı. Kazak halkının yaşam biçiminde, bir insanın doğduğu andan yaşamının sonuna kadar olan yaşam sürecini kapsayan Müslüman ritüelleri ve gelenekleri oluşmuştur. Müslümanlıkta ezan okumak, erkek çocuğunu sünnet ettirmek, evlenmek, oruç tutmak, cenaze töreni yapmak vb. İslami inançlarla ilgili birçok gelenek yapılmaya devam etmiştir.

Orta Asya ve Kazakistan halklarının çoğu, Sovyet döneminin 70 yıllık totaliter sistemi, bilimsel komünizm ve katı ateizm ilkeleri tarafından eziyet görmelerine rağmen, ulusal kimliklerini, geleneklerini ve dini inançlarını korumuşlardır (Zholdasuly & Ilyasov, 2020: 84).

Kazakistan Müslümanları Dini Yönetimi - Kazakistan Müslümanlarına dini ve manevi rehberlik sağlayan bir cumhuriyet derneğidir.

Kazakistan Müslümanlarının modern dini yönetiminin temelleri XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında atılmıştır. 1906 Verniy'da Türkistan bölgesi Müslümanlarının I. kongresi yapılmış, yaklaşık 100 delege katılmıştır.

1943 yılında Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının ilk konferansı Taşkent'te düzenlenmiştir. Şeyh Abd al-Gaffar Shamsutdinov (1884 - 1953) Kazakistan heyetine başkanlık etmiştir. Vakıfta Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi kurulmuş, başkanlığına ve başmüftüsüne İşan Babakhan Abdulmajidhan (1856-1957) seçilmiştir. Kazakistan'da Kaziyat kurulmuş ve yargıç olarak Shamsutdinov atanmıştır. 1946 yılından itibaren Kazakistan'da Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları dini idaresinin temsilcisi ve Almatı imamı olarak görev yapmıştır.

1952'den 1972'ye kadar Saduakas Gilmani (1890 - 1972), 1972'den 1979'a kadar Zahiya Hacı Beisenbayuly (1932 - 1997) kazi idi. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının dini idaresi 1990 yılına kadar Taşkent'te bulunuyordu ve Sovyet

politikası gereği Kazakistan'ın dini ve manevi hayatına etki edemiyordu (www.muftyat.kz).

12 Ocak 1990'da yapılan ilk Kazakistan Müslümanları Kongresi'nde bağımsız Kazakistan Müslümanları Dini Yönetimi kuruldu. Kurulun ilk başkanı Baş Müftü Ratbek Nysanbaev'di. KMDY - Kazakistan Müslümanlarının çalışmalarını yöneten ve çalışmalarını yürüten Başmüftü başkanlığındaki yürütme organıdır. 2000 yılında son 3. Kongre'de Absettar Derbisali başkan ve başmüftü seçilmiştir.

19 Şubat 2013 tarihinde, Mayamerov Yerzhan Malgaziuly, Kazakistan Müslümanlarının VII Kongresi'nde Başmüftü olarak seçilmiştir.

8 Aralık 2017'de Serikbay Satybaldiuly Oraz, VIII. Kazakistan Müslümanları Kongresi'nde Başmüftü olarak seçilmiştir.

7 Şubat 2020 tarihinde başkent Nur-Sultan'da düzenlenen IX. Kazakistan Müslümanları Kongresi'nde Nauryzbai Taganuly Otpenov Başmüftü seçilmiştir.

KMDY, Akil Adamlar Meclisi, Mütevelli Heyeti, KMDY Başkanı, Daire ve Diyanet İşleri Başkanı, Şeriat ve Fetva, Cami İşleri, Halk, İletişim, Protokol, Hac, Propaganda, Bilim ve Eğitim, Genel ve Gençlik İşleri, Helal Ürünlerin Standardizasyonu, Basın ve İnternet, Kadın ve Kız Çocukları ile Vaka Yönetimi gibi bölüm ve sektörlerden oluşmaktadır.

Kurulun amaç ve görevi, İslam dinini tanıtmak ve yaymak, Hz. cumhuriyetin Müslüman cemaatinin bulunduğu bölgelerdeki temsili imamlar aracılığıyla dini teşkilatlarda şeriatın tam ve doğru uygulanmasını sağlamak, dini sorunları çözmek, cumhuriyette İslam'ı öğreten uzmanlar yetiştirmek ve ayrıca yabancı dini kuruluşlarla ilişkiler kurmak, dernekler, eğitim kurumları, dini literatür, ders kitapları vb. gerekli yayınların geliştirilmesini yönetmektir (www.muftyat.kz).

2.7. Kazakistan'da "Yeniden İnşa" Döneminde Dini Durum

XX. yüzyılın 80'li yıllarının ortası "yeniden inşa" adı altında tarihe geçmiştir. M.S. Gorbaçov'un "toplumun demokratikleşmesi" süreci tüm alanları kapsamayı

amaçlasa da din, dini örgütlenmeler, dini haklar ve dini gelişme üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmamıştır. Ancak Kazakistan topraklarında meydana gelen diğer olaylar, yeni hükümetin önerdiği yönün ülkede tam teşekküllü bir demokrasi kurmanın imkansız olduğunu kanıtlamıştır.

XX. yüzyılda din siyasi baskı altına alınmış ve toplumun her alanından uzaklaştırılmış, ancak "yeniden inşa" döneminde dini örgütlerin çalışmaları yeniden canlanmaya başlamıştır. Bu dönemde, Sovyet hükümetinin "yaşadığı" dönemin tüm zorluklarını yaşayan dini kuruluşların normal gelişimi başlamıştır. Toplumun gelişmesinde manevi alanlardan biri olan dinin insanlar için anlamını kavrayamayan iktidar mücadelesi sona ermek üzereydi.

"Yeniden inşa" döneminde Kazakistan topraklarındaki dini kuruluşların durumu 14 Kasım 1983 yılında kabul edilen "Kazak SSC'de dini kültür yasasına uyulmasına ilişkin" kararından görülebilir. Kararda, dini aşırılığa karşı mücadelenin güçlendirilmesinden bahsedilmiştir. Karara göre, tarikata mensup dini örgütlerin yasa dışı faaliyetlerinin tespit edilebilmesi için "mezhep mensuplarının kişisel bilgileri, uyuğu ve yaşı, görev yeri, işlevi; tarikat lider ve mensuplarının ideolojik ve toplumsal imajı, dini aşırılık görüşü ve konularının nedenlerinin" belirlenmesi gündeme getirilmiştir. Ayrıca mezheplerin her türlü yasa dışı dini toplantılarının yasal işlemlerle kayıt altına alınması, idari tedbir alınması ve bir ay içinde para cezası verilmesi planlanmıştır. Bu karar, M.S. Gorbaçov'un SBKP Merkez Komitesinin ilk sekreteri olarak seçilmesinden önce kabul edilmiştir. SSCB'nin dağılmasından önce Kazakistan topraklarında dine karşı tutum bu yönde gelişmiştir.

XX. yüzyılın 50'li ve 60'lı yıllarında, dini kuruluşlar işlerini resmi kayıt altında yapmaya çalışmışlar ve genellikle yerel din işleri komitelerine başvuruda bulunmuşlardır. SSCB Bakanlar Kurulu'na bağlı Din İşleri Komitesi ise dini kuruluşların resmi olarak tescil edilmesine karşı çıkmıştır ve onları mümkün olduğunca durdurmaya çalışmışlardır. Ayrıca yerel komitenin temsilcilerine dini teşkilatı tescil etmemek ve teşkilatı dağıtmak için gizli talimat mektupları göndermiştir.

1983 yılının kasım ayında kabul edilen kararda, "mezhepçilerin toplantılarına katılmak ve onların dini ihtiyaçlarını karşılamak için yasal bir şekilde çalışmak, onları aşırılık yanlısı liderlerin etkisinden ayırmak ve meselelerini tartışmak" gerektiği belirtilmiştir. Yani yetkililer, dini kuruluşların resmi olarak tescil edilmesine ilgi göstermiştir. Ancak, yetkililer ve dini kuruluşlar arasındaki ilişkiye örnek olarak, Karagandy şehrindeki kayıtsız Evanjelik Hıristiyan Baptistlerin (EHB) papazları Y.Y. Bickert tarafından SSCB Yüksek Konseyi Başkanlığı Başkanı A.A. Gromyko'ya gönderilen doksan kişinin imzaladığı bir mektupla gösterilebilir. Mektupta: "... yerel makamlarla aramızdaki sürekli çatışmalar, sık sık ifşa edildiğimiz gibi Sovyet yasalarına saygı duymamamızdan değil, dini kültürle ilgili mevzuattan kaynaklanmaktadır. Bu yasa yerine getiren Hıristiyan, ruhsal ölüme ve kilise de yok olmaya mahkumdur. Kazak SSC Mevzuatın 17. Fıkrası buna açık bir kanıttır. İncil'e göre: "Sizden nefret edenleri sevin" ve yasaya göre: "Kardeşinize veya kız kardeşinize muhtaçlarsa yardım etmeyin." İncil'e göre: "... Yolda acıkmasınlar diye yemek yemeden gitmelerine izin vermek istemiyorum." Mat 15:32. Yasaya göre "... toplantı sırasında (hazır bulunanlar için öğle yemeği) bir hayır kurumunun kullanılması bir ihlaldir ve toplantıdan sonra yemek yedikleri evlerde iki kardeşimize 50 ruble para cezası verildi..." Komisyonunda yapılan bir konuşma sırasında, ilçe yürütme komitesi sekreteri E.N. Poddubnaya vurguladı: "Yeniden inşa devam ediyor, şimdi yüzümüzü halka çeviriyoruz ama ... yasalara göre yaşıyoruz ve biz icracıyız ve hiçbir şey yapamayız." Müminler bunu uzun zamandır biliyorlardı ve bu yüksek makamlara gönderilen ilk mektup değildi. Mevzuat, kiliseyi devletle yeniden birleştirmek için mümkün olan her yolu denendi (yasanın 8,12, 13, 14, 15. paragrafları). Mesih kilisede hüküm sürmeli ve başka hiçbir birey, toplu veya grup olmamalıdır " denilmiştir (GARF, a). Yani dini örgütlerin pozisyonları ile mevcut yasa çelişkileri doluydu.

Bu döneme kadar dini kuruluşlara uygulanan ceza türleri değişmemiştir. Sistematik olarak, tarikatları ihlal eden mezheplerin lider ve aktivistlerine, işyerlerinde ve adreslerinde toplu toplantılarda görüşmeleri talimatı verilmiş, tarikat yarasını ihlal eden tarikat liderleri ve aktivistleri hakkında suç duyurusunda bulunup cezalarını adalete teslim etmesi için ceza hukuku kapsamında savcılığa talimat verilmiştir. Yerel süreli yayınlar, radyo ve televizyonlar, kitle iletişim araçları yardımıyla halkı

mezheplere karşı mücadeleye davet etmek için kampanya yapmakla görevlendirilmiştir.

Dini kuruluşların nicel ve nitel göstergeleri. Karagandy ve Zhezkazgan bölgelerinde, resmi olarak kayıtlı dini kuruluşların yanı sıra gizli ve yasadışı olanlar da çalışmıştır. 1986 yılının başında Zhezkazgan bölgesinde 22 dini örgüt faaliyet göstermekteydi. Kayıtlı olan örgütler: iki Rus Ortodoks Kilisesi (ROK), bir Katolik Kilisesi, dört Lutheran Kilisesi, bir Müslüman Camii, iki Evanjelik Hıristiyan Baptistleri, bir Yedinci Gün Adventistleri, bir Mennonitler, toplam 12 kuruluş kayıtlı çalışmıştır. On tane kayıtsız dini kuruluş çalışmıştır, bunlar: iki Lutheran Kilisesi, bir Evanjelik Hıristiyan Baptistleri, bir Pyatidesyatnikler, üç Kilise Konseyi Destekçileri, üç Yehova'nın Şahitleri (GARF, b).

Karagandy bölgesinde toplam 47 dini kuruluş görev yapmaktaydı. Bunlardan 36'sı kayıtlı, 11'i kayıtsız çalışmıştır. Kayıtlı dini kuruluşlar: üç Rus Ortodoks Kilisesi, bir Katolik Kilisesi, on bir Lutheran Kilisesi, iki Müslüman Camii, dokuz Evanjelik Hıristiyan Baptistleri, altı Pyatidesyatnikler, iki Yedinci Gün Adventistleri, iki Mennonitler idi. Kayıtlı olmayan kuruluşlar: iki Rus Ortodoks Kilisesi, bir Katolik Kilisesi, bir Lutheran Kilisesi, dört Evanjelik Hıristiyan Baptistleri, bir Pyatidesyatnikler, iki Mennonitler (GARF, b).

Dini kuruluşlar, törenler (vaftizler, cenazeler, evlilikler vb.) gerçekleştirerek ve dindarların gönüllü bağışlarıyla kendilerini finanse etmişlerdir. Sadece Rus Ortodoks Kilisesi, kült eşyaları (ikonlar, balmumu vb.) satarak kar elde etme fırsatına sahip olabilmıştır.

1985 yılında Karagandy bölgesindeki kayıt dışı dini kuruluşların çoğu Evanjelik Hıristiyan Baptistlerdi. Bunlardan biri de Karagandy'nın Lenin semtinde 1975 yılında kurulmuştur. Örgütün 16'sı orta yaşlı ve yaşlı kadınlardan oluşan 20 üyesi vardı. Üyelerin çoğu Alman uyrukludur. Grubun lideri Wil Ewald Khristianovich'tir. Onun hakkında arşiv belgeleri "E.Kh. Wil, başlangıcından bu yana dini grubun lideridir. Çocukluğundan itibaren din yoluna girmiştir. Müminler arasında hatırı sayılır bir üne sahiptir. Göç etme niyeti yoktur. Sovyet mevzuatına aykırı eylemler için idari

para cezaları verilmiştir. Kendine güvenen ve bencil." olarak tanımlamıştır (TGARK, a).

Evanjelic Hıristiyan Baptistlerin bir başka teşkilatı da Karagandy şehrinin Kirov semtinde bulunmuştur. Dini örgüt 1960'ların sonunda ortaya çıkmıştır. Dini törenler grup üyelerinin evlerinde yapılmıştır. Edinilen bilgiye göre üye sayısı 50 kişi olup, bunların %85'i Rus ve Ukraynalılardan oluşmuştur. Grubun liderleri Gulyaev Vasiliy Akimovich ve Knysh Ivan Fedoseevich olmuştur.

Bölge arşivinin bilgilerine göre, Gulyaev Vasiliy Akimovich, 1927 yılında Bryand bölgesinin Dyadkov ilçesine bağlı İvanoviç köyünde doğmuştur. İlköğretime sahiptir. 1948'de RKFSC Ceza Kanunu'nun 58-I-a Maddesi uyarınca 25 yıla çalışma kampına gönderilmiştir. 1960 yılında çalışma kampında vade süresi 7 yıla indirilmiştir. Çalışma kampında geçirdiği süre içinde dine adapte olmuştur. Çok kurnaz bir kişi, dini kültlerle ilgili Sovyet yasasını kabullenmemiştir. Sovyetler Birliği'nde din karşıtı bir durum olduğuna ve tüm kamusal etkinlikler reddedildiğine inanmıştır. Çocuklarını da bu yönde yetiştirmiştir. Gulyaev birkaç kez önleyici ve eğitici tedbirlere tabi tutularak 1984 yılında iki kez para cezasına çarptırılmıştır. Temmuz 1985'te Karagandy şehri, Kirov bölgesi savcısından özel bir uyarı almıştır (TGARK, a).

Diğer lider I.F. Knysh hakkında "...1924 doğumlu. Ukraynalıdır. Lizogub köyü, Sgurov bölgesi, Poltava semtinde doğdu. İlköğretime sahiptir. Evli. 1947'de RKFSR Ceza Kanunu'nun 58-10. Maddesinin 1. Fıkrası uyarınca 6 yıla çalışma kampına gönderildi. 1963'te beraat edildi. SSCB'deki dini kültlerle ilgili yasaları tanımıyor. Karakteri dengesiz" olduğuna dair bilgiler vardır.

Bir başka Evanjelic Hıristiyan Baptist dini teşkilatı da Telman ilçesine bağlı Tokarevka yerleşiminde bulunmaktaydı. 1964 yılında kayıtsız olarak çalışmaya başlayan dernek, 1980'li yılların ortalarında toplam 76 dini derneği bünyesine katmıştır. Bunların 19'u erkek, 57'si kadın, 16'sı okul çocuğu, 2'si KTÜ'lü öğretmendi. 18 yaşının altındaki müminlerin sayısı 16'dır; 30 yaşa kadar – 28 kişi; 30-40 yaş arası 5 kişi; 50-60 yaş arası 15 kişi; 60 yaş üstü 6 kişi kayıt olmuştur. İbadet ve dini törenler

özel evlerde yapılmıştır. Almanlar örgütün %70'ini oluşturmuştur. Arşiv aynı zamanda dini örgütün liderleri hakkında bilgiler de içermektedir: "Vrkentin Pyotr Vasilievich - 1923 doğumlu, emekli, Alman uyruklu. Eksik eğitim ile orta öğretimli. Evli. Karakteri ciddi, SSCB'deki inananların durumu hakkındaki görüşü istikrarsız. Birkaç kez idari cezaya çarptırıldı."

Örgütün bir diğer lideri de Zuderman Gerhard Antonovich'ti. 1938 doğumluydu. Uyuğu Alman'dı. Eksik orta öğretim görmüştür. Elektrikçi olarak yüksek voltaj sisteminde çalışmıştır. Evli, on çocuğu olmuş. Çocukluğundan beri dine eğilim göstermiştir. "SSCB'de din temelinde zulüm olduğuna" inanmıştır. Bu nedenle "dini zulme uğrayan insanlara yardım edilmesi gerekiyor" pozisyonu tutmuştur. Birkaç kez idari cezaya çarptırılmıştır (TGARK, a).

Bir başka Evanjelik Hıristiyan Baptist dini örgütü de Nura ilçesine bağlı Kievka köyünde bulunmuştur. 1960'ların sonlarında, 136 inanan, dini örgütün bir parçası olarak kaydedilmiştir. Bunların 86'sı kadın, 34'ü ev hanımıdır. Örgüt üyelerinin %98'i Alman'dı. 18-30 yaş arası 60 kişi; 30-50 yaş arası 35 kişi; 50 yaş ve üstü 41 kişi kayıtlı, 26'sı emekliydi. Toplantılar, dini törenlerin yürütülmesi için uyarlanmış özel bir evde yapılmıştır. Dini örgütün liderleri:

- Beze Paul Emmanuelovich, 1935 doğumlu. Yedi yıllık eğitimi var, uyuğu Alman. Evli. Halka açık bir yemekhanede elektrikçi olarak çalışmıştır.

- Alexander Friedrichovich Knaub, 1930 doğumlu. Uyuğu Alman. Tamamlanmamış bir orta öğretime sahiptir. İlçedeki oto deposunda tornacı olarak çalışmıştır.

- Tim Vladimir Fridrichovich, 1937 doğumlu. Yedi sınıflık eğitimi. Chernihiv bölgesinin 3. numaralı bölümünde kaynakçı olarak çalışmıştır.

Dini kuruluşların liderleriyle ilgili olarak, "... herkes dini kuruluşların kayıt altına alınmasının gereksiz olduğuna, çocuklara din eğitimi verilmesi gerektiğine inanmaktadır. Mevcut yasanın dindarlara karşı cezalandırıcı bir yasa olduğunu söylemektedir. Bir kişinin kamu işlerinden vazgeçerek boş zamanlarını Tanrı'ya ibadet

etmek için bırakması gerektiğine inanmaktadırlar. Açıkça vaaz vermez. Holiganlık gözlemlenmemektedir. Devlet tarafından önleyici ve uyarıcı çalışmaların yapıldığı ve bunların hem idari hem de cezai yaptırımlara tabi tutulduğu söylenmektedir." denilmiştir. Dini kuruluşların liderlerinin her biri için bilgi toplayarak, yetkililer bilgileri kendi ihtiyaçları için kullanmıştır.

Yetkililerden destek görmeyen ve tarikat olarak sınıflandırılan dini örgütlerden biri de Pyatidesyatnik-Voronaevist'lerdi. Pyatidesyatnik-Voronaevistlerin Karagandy kentindeki bu dini örgüt, XX. yüzyılın 50'li yıllarında ortaya çıkmıştır. 1985'te yaklaşık 200 kişi kayıt olmuştur. 160'tan fazlası kadın, çoğu hanede yaşayanlar, 30 yaşın altındaki gençler %15'i oluşturmuş ve çoğunluğu 40 ile 60 yaşları arasındaydı. Tüm adanmışlar orta öğretime veya tamamlanmamış orta öğretime sahipti. Belgelerde şu ifadeler yer almaktadır: "Bu dini örgüt resmi olarak kayıtlı değil. Kayıt dışı çalışmaktadır. Eldeki bilgilere göre Pyatidesyatniklerin "kutsal ruhla vaftiz" veya başka diller konuşarak törenleri yaptıkları söylenmektedir." (TGARK, a).

Cemaati yöneten G.A. Domansky ve V.O. Krieger hakkında arşivde şöyle açıklamalar yer almaktadır: "Domansky Gerasim Antonovich - 1919'da Khmelnytsk'ta doğdu, Polonya uyruklu, 6 sınıf eğitimi. 1951'de Ukrayna SSC Ceza Kanunu'nun 54-10. Maddesi, II. Maddesi ve 54-II. Maddesi uyarınca mahkum edildi. Pyatidesyatnik-Voronaev'lerin kıdemli papazı. 1947'de dine sırtını döndü. Dine bağlıdır, organizasyon becerisi yüksektir, ciddidir ve dindarlar arasında saygılıdır. İdari cezaya çarptırıldı ve savcılıktan uyarı aldı."

"Vasiliy Ottovych Krieger Herson bölgesinde 1928'de doğdu. Uyuğu Alman'dır. 6 sınıflı eğitimi. Emekli. 52-357 Dzerzhinskaya Caddesi'nde yaşamaktadır. Pyatidesyatnik-Voronaevistlerin papazı. Din fanatığı. Göç etme eğilimindedir. Eylemlerinde milliyetçiliği kışkırtmak ve yanlış bilgi yaymakla meşguldür. Sovyet hükümetini eleştirmektedir." denilmiştir (TGARK, a).

Başka bir Pyatidesyatnik-Voronaevist grubu Temirtau şehrine yerleşmiştir. 1960'ların sonunda kurulmuştur. 1985 yılında cemaatte 25-30 mümin kayıt yaptırmış. Adanmışların çoğu yaşlı kadınlar ve törenler adanmışların özel evlerinde yapılmıştır.

Yetkililere göre, Karagandy'daki Pyatidesyatnik-Voronaevistlerin etkisi altında, resmi kayıt yaptırmayı reddetmiştir. Grubun lideri, 1922 doğumlu bir Alman olan Steinhauer Carl Franzevich'ti.

Bir sonraki Pyatidesyatnik-Voronaevist dini örgütü 1983'te Shakhtinsk'te ortaya çıkmıştır. Pyatidesyatnik-Voronaevist ve Baptistlerin birleşmesi sonucunda, örgütün bir parçası olarak 25 inanan kaydedilmiştir. Örgütün lideri 1964 doğumlu Kelbatyrov Tagas'tı. Orta öğretimli. Uyuğu Kazak'tır. Shakhtinsk'in 6 No'lu madenin inşaat bölümünde maden işçisi olarak çalışmıştır. Uzun süredir dine bağlı olmayan T. Kelbatyrov, Ukraynalı bir kadının etkisiyle örgüte katılmıştır. T. Kelbatyrov ile de önleme ve eğitim görüşmeleri yapılmıştır. 1984-1985 yıllarında idari para cezasına da çarptırılmıştır.

Mennonitler destekçilerinin dini bir örgütü olan Karagandy Evanjelik-Hıristiyan Baptist Kiliseleri Konseyi 1960'ların sonlarında kurulmuştur. Karagandy ili Oktyabr ilçesine bağlı 33-34 maden yerleşimi arazisinde bulunan teşkilata 100-120 mümin kayıtlı olmuştur. İnananların çoğu Alman uyruklu orta yaşlı ve yaşlı kadınlardı. Dini organizasyon, okul öncesi ve okul çağındaki gençleri ve çocukları içermiştir. Dini teşkilat tarafından bir akşam okulu tertip edilmiştir. Ancak reşit olmayanların dini kuruluşlara üye olmaları kanunen yasaklanmıştır.

Dini örgütün liderlerinden biri Bickert Yakov Yakovlevich'ti. Kıdemli papaz olarak görev yapmıştır. Y.Y. Bickert, 1938 yılında Omby bölgesinin Esil ilçesinde doğmuştur. Maykudyk madeninde madenci olarak çalışmıştır. Çocukluğundan beri dine boyun eğmiştir. Dindar bir aile çocuğudur. Arşiv belgelerinde, "Organizasyon yeteneği yüksektir. Seyirci ile çalışabilir. Bir din fanatığı. Mezhepler arasında prestijli. İnananların SSCB'de zulüm gördüğüne inanıyor. Dini kuruluşların üyeleri bu yönde teşvik edilmektedir. Dini görüşleri nedeniyle defalarca idari cezaya çarptırıldı. Kimliği konusu hem timde hem de ilçe yürütme kurulu koordinasyon kurulu toplantısında görüşüldü" denilmiştir.

Topluma yabancı bir mezhep olarak kabul edilen dini örgütlerden biri de Yehovistler'di. Bunların iki yönde: Yehovist-Brooklynistler ve Yehovist-İlyinist temsilcileri, Karagandy bölgesi topraklarında çalışmalarını gizlice yürütmüşlerdir.

Bir grup Yehovist-Brooklynistler Abay şehrine yerleşmiştir. Lideri Alexander Rudolfovich Nachtital'di. 1953'te Zhezkazgan şehrinde doğmuştur. Uyuşu Rus'tu. Orta teknik eğitimi vardı. A.R. Nachital, dini fanatizmiyle öne çıkmıştır. Nachtital, orduya katılmayı reddettiği için iki kez mahkum edilmiştir. Sovyet hükümetini tanımadan tek bir seçime bile katılmamıştır.

Başka bir Yehovist-Brooklynistli grubu Shakhtinsk şehrine yerleşmiştir. Bu grubun başında 1922 yılında Ukrayna uyruklu Dorogobyzh bölgesinde doğan Yakimets Stepan Mykhailovych olmuştur. Daha önce Ukrayna SSC Ceza Kanunu'nun 54-1a Maddesi uyarınca mahkum edilmiş olan S.M. Yakimets, Sovyet iktidarını açıkça tanımadan seçimlere katılmayı reddetmiştir (TGARK, a).

Bu yöndeki dini gruplardan biri de Osakarovka semtinde bulunmuştur. Organizasyona Andronik Peter Ivanovich başkanlık etmiştir. 1925 doğumlu, Moldova uyukluydu. P.I. Andronik Ukrayna SSC Ceza Kanunu'nun 54-10, 54-11, 54-18. Maddeleri uyarınca mahkum edilmiştir. Sovyet yetkililerini tanımadan seçimlere veya diğer sosyal ve siyasi etkinliklere katılmayı reddetmiştir.

Yehovist-İlyinist dini teşkilat Karagandy şehrinde çalışmıştır. Yaklaşık 20 üyesi olan dini örgütün başında 1905 doğumlu emekli Nikolai Topchiev bulunmuştur. 1936'da Ukrayna SSC Ceza Kanunu'nun 54-10. Maddesi uyarınca ve 1950'de Özbek SSC Ceza Kanunu'nun 67. ve 58. Maddeleri uyarınca 8 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. İlyinist hareketinin broşürlerinin dağıtımıyla uğraşmış ve yasağa rağmen diğer şehirlerdeki Yehova'nın Şahitleriyle temas kurmuştur.

Ivan Sergeevich Teslyuk, yerel Yehovistler arasında en etkili olanlardan biri olmuştur. Ukraynalı, 1927'de doğmuştur. 1949'da RKFSC Ceza Kanunu'nun 54-10. Maddesi uyarınca 7 yıl ve 1967'de 142. Maddesi uyarınca 3 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Aktif olarak dini broşürler hazırlayıp dağıtarak kontrol organlarının dikkatini çekmeye çalışmıştır.

1986 yılında SSCB Bakanlar Kurulu Diyanet İşleri Kurulu'nun Karagandy bölgesi için verdiği yetkiye göre, bölgedeki tüm dini örgütlerin kontrol altına alınması ve yasadışı faaliyetlerine son verilmesi için bir plan yapmıştır (TGARK, b: 3). Plana göre, önceki yıllarda olduğu gibi, dini kuruluşların faaliyetlerinin izlenmesine yönelik tedbirler düşünülmüştür. Dini kuruluşların faaliyetlerini sınırlamak için kullanılan önlemler değişmeden kalmıştır. Yetkililer bu çalışmaların başarılı olmayacağını anlamışlardır.

Dini bayramların kutlanması. Dini bayramlar, dini konularda yetkili makamlar ve organlar tarafından kurulan koordinasyon komisyonlarının denetiminde olan olaylardan biri haline gelmiştir. Kutlama, insanların buna katılımı, katılımcıların milliyet, cinsiyet ve yaş özelliklerine vurgu yapılmıştır. İstatistiksel veriler kaydedilerek, yıllık karşılaştırmalı analizler yapılmıştır.

4 Mayıs 1986'da bölgedeki inananlar ve dini kuruluşlar "Paskalya"yı kutlamışlardır. "Alman Paskalyası" arifesinde, SSCB'de dini kùltler yasaının uygulanmasını sağlamak için Lutheran, Mennonitler, Katolik ve Baptist örgütler arasında görüşmeler yapılmıştır.

Ancak bayram günlerinde herhangi bir yasa dışı faaliyetler görülmemiştir. Lutherancılar, en fazla sayıda inanana sahip örgüttü. Karagandy'daki kilisede 500'den fazla kişi toplanmıştır. Mennonitler en aktif dini organizasyonlardan biriydi. Bayramı kutlamak için bir araya gelen 450 kişinin yüzde 30'unu gençler oluşturmuştur. Gençler arasında 20 yaşın altındakilerin büyük bir payı olmuştur. Karagandy şehrinde de Evanjelic Hıristiyan Baptistler teşkilatına göre aynı durum oluşmuştur.

"Paskalya" kutlamalarında en aktif olanı Rus Ortodoks Kilisesi olmuştur. Küçük binaları tamir edip boyayarak hazırlık çalışmalarına ilk onlar başlamışlardır. Rahiplerin "Paskalya" konusundaki vaazları ciddiyetleriyle ayırt edilmiştir. Dünyadaki barışçıl yaşama katkılarından, Sovyet Barış Fonu'na katkılarından bahsetmişlerdir. 1986 yılında, Karagandy Kilisesi Sovyet Barış Fonu Papası Michael Archangel tarafından Ulovich'e Barış Vakfı'nın gümüş madalyası verilmiştir.

Ancak Rus Ortodoks Kilisesi'ni ziyaret edenlerin sayısı önceki yıllara göre azalmıştır. Önceki yıllarda yaklaşık 1000 kişi katılmıştır, ancak 1986 yılı 3-4 Mayıs'ta düzenlenen törene 700 kişi katılmıştır. Bu durum Osakarovka ilçesinde de gözlemlenmiştir. Osakarovka semtinde önceki yıllara göre katılım sayısı %20-30 oranında azalmıştır (TGARK, c: 5).

"Paskalya" bayramının kutlanması sırasında Evanjelik Hıristiyan Baptist grubunun aktif olan gençleri İsa Mesih'i tanıtmıştır. Bayramın kutlanması Mennonit ve Katolik gençler arasında da etkin yürütülmüştür. Sovyet yetkililerinin gençleri ve okul çağındaki insanları dinden uzak tutma çabaları da sonuç vermemiştir.

XX. yüzyılın 80'lerindeki uluslararası durum, dini kuruluşların günlük faaliyetlerini etkilemiştir. Sovyet-Afgan savaşı, Müslüman dini örgütlerin durumunu ağırlaştırmıştır. 1986 yılında Asya ve Afrika ülkelerinde "İslâm'ı yayma" akımının güçlenmesinden dolayı bu konuya özel bir önem verilmiştir (TGARK, c: 7).

Orta Kazakistan'daki baskıdan sonra Müslüman dini örgütlerin yeniden canlanması, İkinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelmiştir. Savaş yıllarında Karagandy'nın Oktyabr ve Lenin semtlerinde açılan camilere daha sonra Karkaraly ve Zhanaarka semtlerindeki camiler katılmıştır. Ancak, XX. yüzyılın 50-60'larındaki dini baskı nedeniyle mahallelerdeki camiler kapatılmış, geriye sadece bölgenin merkezindeki camiler kalmıştır. XX. yüzyılın 80-90' yıllarında ise Orta Kazakistan'da sadece üç cami vardı. Bunlardan biri bölge merkezi olan Zhezkazgan şehrinde, iki cami ise bölge merkezi olan Karagandy şehrinde bulunmaktaydı.

XX. yüzyılın 1980'lerinde, SSCB'de Batı ülkelerinde dini örgütlerle artan ilişkilere ilişkin görüşler kürsülerden açıkça ifade edilmeye başlanmıştır (Kuznetsov & Romanovskaya, 1996: 117).

15 Ağustos 1986'da Karagandy şehrinin camilerinde "Kurban Bayramı" kutlanmıştır. Bayram öncesi Karagandy şehrinin Lenin (1 numaralı cami) ve Oktyabr (2 numaralı cami) semtlerinin başkanı ve başkan yardımcısı E.N. Poddubnaya ve B.I. Neverova, cami imamlarıyla sohbet ederek din alanında Sovyet mevzuatının uygulanmasını talep etmiştir.

Bayram günü sabah namazına yaklaşık 400 kişi gelmiştir (1 Nolu Camiye 250, 2 Nolu Camiye 160-180 kişi). Ziyaretçiler arasında yaklaşık 30 kadın olmuştur. Bayram namazı sabah 9:00-10:00 saatleri arasında kılınmıştır. 1 No'lu camide bayram namazı öncesi Cuma namazına 80-90, 2 No'lu camide ise 50-60 kişi katılmıştır. Vaazlarda Allah'a ibadet etmekten bahsedilmiştir.

28 Eylül 1986'da Evanjelik Hıristiyan Baptistler, Mennonitler ve Lutheranlar arasında "Jatva Günü" bayramı kutlanmıştır. Karagandy, Temirtau, Saran, Shakhtinsk, Abay şehri, Ulyanivka, Osakarovka, Karkaraly ilçe yürütme kurulu üyeleri tarikatlar yasasının uygulanmasını denetlemiştir.

Hafta içi sabah ve ikindi namazlarına 50-60'ı genç olmak üzere 250-300 kişi katılmıştır. 28 Eylül'deki "Jatva Günü" bayramında gündüz hutbesine yaklaşık 450-500 kişi katılmıştır. 30 yaş altı genç ve çocukların sayısı 100 kişiyi geçmiştir.

Tapınaklar da bayram özel dekore edilmiştir. Duvarlara "Tanrı Aştır" yazıları asılmış ve 40 kişilik bir koro tarafından şiirler söylenmiştir. Topluluğun liderlerinden Derksan Abram Frantsevich, "Jatva Günü" bayram hakkında yarım saatlik bir vaaz vermiş ve Tanrı'nın gücünü, insanlara armağanlarını ve Tanrı'yı sevmeye ve ibadet etmeye ihtiyacı anlatmıştır.

Karagandy şehrinde Lutheranların ayinine yaklaşık 1500 inanan katılmıştır (bunların yaklaşık %80'i kadınlar). Nispeten az sayıda genç ve çocuk katılmıştır. I.G. Riesen ve I.I. Goody vaaz vermiştir. Tapınak meyveler ve yapraklarla süslenmiştir.

Evanjelik Hıristiyan Baptistlerin Karagandy şehrinde bir Alman ve iki Rus şubesi ayinine yaklaşık 1300 kişi katılmıştır. Burada da kadınlar çoğunluğu oluşturmuştur. Yüzden fazla okul öncesi ve okul çağındaki çocuk katılmıştır.

İsa'yı ve vaftizi öven dini şiirler söylenmiştir. Cemaatin kıdemli papazı E.K. Baumbach halka, ünlü bilim adamlarının ve yazarların Tanrı'ya inanmadıklarını ve hayatlarının sonunda dindar olduklarını anlatmıştır (örneğin, Alman şair W. Goethe). Kontrol komisyonu üyeleri koroda okul çağındaki çocukların bulunması konusunda uyarılarda bulunmuştur.

Bayram gününde 100'den fazla kişiyle özel bir apartman dairesinde ibadet eden Mennonitler uyarılmış ve idari cezaya çarptırılmalarına karar verilmiştir.

Koordinasyon Konseyi, dini aşırılığın yükselişiyle ilgili endişelerini dile getirmiş ve bu konuyu sık sık gündeme getirmeye başlamışlardır. Mennonitler de aşırılık yanlısı gruplar arasında yer almıştır. 120'den fazla üyesi olan Mennonitler örgütü uzun yıllardır Oktyabr ilçesinde faaliyet göstermiştir.

İlçe Yürütme Kurulu Yardımlaşma Komisyonu Başkanı E.N. Poddubnaya'nın önderliğinde 1985-1986 yıllarında 22 tarikat mevzuatının ihlali ile ilgili din davaları ele alınmıştır. Bunlardan 14'ü para cezasına çarptırılmıştır. Komisyonun Y.Y. Bickert, A.A. Ginter, G.D. Isaac, Y.P. Herzen, A.D. Klassen'in malzemeleri savcılığa gönderilerek tedbir alınmıştır.

1986 yılının Ağustos-Eylül aylarında Karagandy şehrinin Kirov ve Sovyet bölgelerinin yürütme kurulları inananlar arasında tartışmalar olmuştur. Bunun nedeni, kiliselerin yakınında bulunan rahibelerin sayısında bir artış olmasıdır. Genç kızların kendilerini rahibe hayatına hazırlamaları ve sosyal faaliyetlere katılmayı reddetmeleri çoğalmıştır. Kızların bu yola düşmesinden sorumlu olduğu öğrenilen rahip N.N. Goroshko, Chernyshev, Pisarev ciddi şekilde uyarılar almışlardır.

1987 yılında diyanet işleri ile ilgili yetkili komisyonun ana çalışma alanları İslam dini ile ilgili olmuştur. 18 Ağustos 1986'da Ukrayna Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından kabul edilen "İslami nüfuza karşı mücadelenin güçlendirilmesine ilişkin" karar temelinde, ek faaliyetler yürütme olasılığı değerlendirilmiştir (TGARK, d: 1).

"Bilim" derneği ile işbirliği içinde dindarlar arasında yasal propaganda güçlenmiş, SSCB ve Kazak SSC Anayasaları, dini kültürle ilgili Sovyet yasaları açıklanmış ve dini vaazlardan çıkar sağlayıcıların çalışmaları durdurmaya çalışılmıştır. Halk Vekilleri Meclisi yürütme kurulu kararı ile dini törenlerin yasaklanması gibi tedbirler alınmıştır.

İl ve ilçe yürütme kurulu, aşiret mezarlıkları kurulmasını, mezarlıklarda onarım çalışmalarını ve büyük Müslüman mezarlarının yapılmasını yasaklamıştır (TGARK, d: 2). Geçmiş yıllara göre dini bayramları kutlamada daha aktiflik izlenmiştir. İzleme komisyonları, dini bayramların kutlanmasında büyük hatalar bulamamıştır.

Dini kuruluşların faaliyetlerini izlemeye yönelik son girişim. 1988 yılındaki planlamaya göre, "yeniden inşa", "toplumun tanıtımı ve demokratikleşmesi" koşullarında, dini kuruluşlar konusunda şu yönler vurgulanmıştır:

- Dini kültlere ilişkin mevzuatın uygulanmasının denetlenmesi;
- Yerel organlarla işbirliği içinde enternasyonalizme, vatandaşlığa ve Sovyet vatansızlığına inananların eğitimi;
- Kendilerini aşırılık yanlısı dini örgüt lideri ilan edenlerin etkisi altındaki kişileri, grup ve derneklerin yasa dışı faaliyetleri ile çalışan kişileri dinin etkisinden mahrum bırakmak;
- Yerel makamlar ve kolluk kuvvetleriyle ilişkilerin geliştirilmesi, dini ortamdaki olumsuz olaylarla mücadele edilmesi, dinle ilgili Sovyet mevzuatının teşvik edilmesi (TGARK, e: 2).

Karkaraly ve Yeğindibulak semtlerinde tarikat ve hukuka aykırı eylemlerin önlenmesi çalışmaları sırasında "camisiz molla" kampanyası da yürütülmüştür

Genel olarak, Müslüman dini kuruluşların hakları sınırlandırılmıştır. Bunun nedeni, 1988'de Zhezkazgan bölgesinde kayıtlı tüm dini kuruluşlarda 49 dini liderin bulunması ve bunların 33'ünün molla olmasıdır. Kayıt dışı, yasa dışı çalışan 61 dini örgüt liderinin 41'ini mollalar oluşturmuştur. Karagandy bölgesindeki tüm kayıtlı örgütlerin 79 dini liderinden 19'u molla, 28 kayıtlı olmayan dini örgüt liderinden 15'i mollalar olmuştur. Camilerin açılmasına izin verilmemiştir. "Serseri mollalar" iftirasıyla çeşitli cezalar ve idari para cezaları ödemek zorunda kalmışlardır (GARF, c: 34).

XX. yüzyılın 60'lı yıllarının ortalarında, "bilimsel ateizm" ile mücadele adı altında girilen bir tür kampanya, "yeniden inşa" sürecinde de devam etmiştir. 1988 yılında E.A. Boketov KarMU Bilimsel Ateizm Bölümü ve KarMMI Felsefe Bölümü bilim adamları ile işbirliği içinde, bölgede toplanan materyaller temelinde, "Modern Ruhsal Dünya" gibi karmaşık bir konu üzerinde çalışmak üzere görevlendirilmişlerdir. Farklı dini topluluklar üzerinde sosyolojik bir araştırma yapılmıştır.

Kirov, Oktyabr ve Osakarov ilçe komiteleri ile Karagandy, Temirtau, Shakhtinsk komisyonlarının çalışmalarını yöneten, Rusya'nın Vaftizinin 1000. yıldönümü münasebetiyle Rus Ortodoks Kilisesi ve diğer Hıristiyan dini örgütlerinin hazırlıkları ve kutlamaları üzerinde sıkı denetim ve Abay şehri yürütme kurullarında bu yönde konular gündeme getirilmiştir. Karagandy bölgesinde kayıt dışı mezhep toplulukları ile çalışmayı artırmaya yönelik faaliyetler planlanmıştır (TGARK, e: 5).

3 Mart 1988'de SSCB Bakanlar Kurulu'na bağlı Diyanet İşleri Konseyi ve 29 Mart 1988'de Kazakistan SSC Bakanlar Kurulu'na bağlı Diyanet İşleri Konseyi, tarafından tescil edilmemiş yerel organlar mezhepsel dini örgütleri belirlemiştir. Karagandy bölgesinde 13 mezhep kayıtlı çalışmıştır (Baptist-Mennonitler, "Kiliseler Konseyi", Pyatidesyatnik-Voronaevistler, Yehovistler). Komisyon üyelerine, örgüt üyelerinin ulusal bileşimi, yaşları ve çalıştıkları yerler hakkında bilgi toplamaları talimatı verilmiştir.

Tarikat liderlerinin ahlaki ve sosyal görünümelerini tanımanın yanı sıra bu aşırı yönü tercih etme sebeplerinin belirlenmesi gerektiği söylenmiştir. Tarikat liderlerine yasa dışı eylemlerinden dolayı para cezası verilmesinin yanı sıra, dini ayinlerin yapılması için binayı sağlayan kişinin de idari olarak sorumlu tutulması gerektiği söylenmiştir.

Önleme ve açıklama çalışmaları sürecinde, dini örgüt mensuplarını mezhep liderlerinin etkisinden arındırmaya yönelik açıklama çalışmaları başarısız olmuş, aileleri ve çocukları üzerinden etki altına alınmaları önerilmiştir. 1988'de, Sovyet yetkilileri dini etki altında tutmaya çalışmak için son girişimlerde bulunmuştur. Sosyo-politik değişiklikler, birkaç on yıldır katı bir şekilde uygulanan dini kuruluşların

faaliyetleri üzerindeki kısıtlamaları kaldırmaya başlamıştır. Mücadele günlerinin sona ermesi, iktidarın son taklidiydi.

1989'da merkez sadece bir talimat mektubu göndermiştir. Talimat mektubu, yeni düşünce ve yeniden inşa bağlamında uluslararası durum hakkında bilgi talebi ile Kurban Bayramı ve Paskalya bayramlarının kutlanmasıyla sınırlı kalmıştır (TGARK, f: 1). Yeniden inşa döneminin 1985-1991 dönemini kapsadığı bilinmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çalışma temposu da yavaşlamış, eski kanonlar terk edilmeye başlanmıştır. 1990 yılının ikinci yarısında Birlik Diyanet İşleri Komisyonu çalışmalarını durdurmuştur (Arapov, 2011: 55). İkinci Dünya Savaşı sırasında birlik düzeyinde kurulan idari teşkilatın faaliyeti de durdurulmuştur.

SSCB topraklarında durumun ağırlaşması veya "dinle mücadele" dışında başka ciddi sorunların ortaya çıkması yetkililerin dikkatini başka yöne çevirmiştir. 1980'li yılların sonunda, önceki yıllarda dinin gerekleri ile sorumluluklarını güçlendirmek için çalışmaya devam etmeye çalışılmıştır. Ancak toplumsal ve siyasi değişimlerin etkisiyle dini kuruluşların faaliyetleri canlanmaya başlamıştır. Daha sonra, SSCB'nin dağılmasından sonra, kurulmakta olan bağımsız devletler, din özgürlüğü ile ilgili yasalar kabul etmeye başlamışlardır.

2.8. Rus İmparatorluğu'nun İslama Karşı Politikası Hakkındaki Görüşler

Rus İmparatorluğu, varlığı boyunca etnik, dini, idari ve kültürel çeşitliliği ile öne çıkan bir devlettir. XIX. yüzyılın sonunda, on dört milyonluk Müslüman cemaati, Rus İmparatorluğu'nun Ortodoks nüfusundan sonra ikinci sıradaydı. O dönemde, özellikle Rusya'nın Türkçe konuşan nüfusunun büyük çoğunluğunun geleneksel olarak ulusal ve dini kavramları kabul etmesi nedeniyle, ülke yaşamında İslami faktörün önemi arttı. İmparatorluğun bileşiminin farklı milletlerden oluşması, devlet yapısı konusunda yöneticilerin önüne bazı görevler yüklemiştir. Modern tarihçilik, XIX ve XX. yüzyılların başında Rus İmparatorluğu'nun Müslüman toplumundaki modernleşme süreçlerinde büyük ilgi görmektedir.

Bu bölüm Rusya İmparatorluğu siyasetinde İslam ve Hac üzerine çağdaş yabancı tarih yazımındaki ana eğilimleri incelenmektedir. Ayrıca, hem Rus yazarların

hem de Batı Rusistlerin temsilcilerinin görüşlerini analiz eden Japon yazarlarının görüşlerini içermektedir.

Son yirmi yılda bu konuda bir dizi çalışma ortaya çıkmıştır ve bazı tarihyazımsal bulguları ve son eğilimleri analiz etmenin zamanı gelmiştir. Ek olarak, Rus İmparatorluğu'nun politikasının yorumlanmasında Rus ve Batılı tarihçiler arasındaki kavramsal farklılıkları belirtmekte fayda vardır. Örneğin bir grup Amerikalı bilim adamı, bu konuyla ilgili olarak, bu halkları boyunduruk altına almak amacıyla İslam'a odaklanmanın sömürge politikasının bir tezahürü ve dünya arenasında itibarını artırmanın yolları olduğunu belirtmektedir. Buna karşın Rus yazarlar ise, ulusal bölgelerdeki Rus hakimiyetini sömürgeci bir karakter olarak görmemektedir.

Rus İmparatorluğu'nun İslam'ı destekleme politikası. Modern tarih yazımında bilim adamları, Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslümanlara yönelik politikanın farklı dönemlerde farklı özellikler gösterdiği görüşündedirler. Onlara göre politika, II. Katerina'nın İslam'ı desteklemesinin yanı sıra din üzerindeki kısıtlamalar ve zorunlu vaftize kadar birkaç kez değişmiştir.

Japon bilim adamı Naganawa bu soruna özel önem vermiştir. Ona göre Rus İmparatorluğu'nun Müslüman nüfusa yönelik hükümet politikası ancak II. Katerina'nın önderliğinde kökten değişmiştir. Kraliçe İslam yanlısı bir politika benimsemiştir. Bunun için Tatar halkı arasında "Ebi Çar" unvanını bile almıştır (Naganawa, 2005: 112). 1773 yılında Kraliçe II. Katerina'nın kararı, başta Rus Müslümanları olmak üzere dini hoşgörüyü yasallaştırmıştır.

Naganawa, İmparatorluğun Kazaklara yönelik politikasına da dikkat etmiştir. Dolayısıyla iki önemli konu üzerinde durmuştur. Birincisi: 1782-1785 yıllarında Kazak bozkırlarına Tatar mollalarının gönderilmesi ve sınır bölgelerinde camilerin açılması hakkındaki hükümet kararları. İkincisi: Rus İmparatorluğu'nun mezhep faaliyetlerindeki bir sonraki olay, 1788'de Orynbor Müslümanlarının Dini Yönetimi'yd.

Bu bağlamda Naganawa'ya göre o zamandan beri merkezi ve yerel yönetimler Kazak bozkırındaki Müslüman kurumları kontrol altına almak için çaba sarf etmiştir.

Bu olay, Rus İmparatorluğu'nun din politikasında önemli bir dönüm noktasıydı. Sömürge politikasının bir parçası olarak İmparatorluk, İslam'ın destekçisi olmuştur (Naganawa, 2005: 112). Bu nedenle de birçok bilim adamı Orynbör Müslümanlarının Dini Yönetimi'ni incelemiştir. İmparatorlukta din sorununun ana tezahürü olduğu için Kazak bozkırındaki rolü ve etkisi bilim adamlarının özel ilgisi altındadır.

Rus tarihçiliğinde D.U. Arapov'un Müslüman halkların sosyo-ekonomik durumlarının özellikleri ve Rus İmparatorlarının iç politikası nedeniyle Orynbör Müslümanlarının Dini Yönetimi'ni inceleme geleneğini oluşturduğu söylenebilir. Ayrıca araştırmacı, Müslümanlar tarafından yönetilen kurumların, bölgelerdeki durumla ve yüksek makamların çıkarlarıyla ne kadar yakından ilişkili olduğunu değerlendirmiştir.

Moskova tarihçisinin öne sürdüğü ana konusu, Müslümanlara yönelik politikanın İmparatorluk genelinde her zaman bir çatışma halinde olduğu sonucuna varmasıydı. Aynı zamanda Orynbör Müslümanları Dini Yönetimi kurulmasının, çok uluslu Rusya'da İslam'ın ve Müslümanların resmi statüsünün tanınması olarak değerlendirilebileceğini söylenmiştir. Ayrıca D.U. Arapov'a göre, ülke hayatında "İslam" faktörünün önemi, özellikle Rusya'da Türkçe konuşan halkların sayısının artmasından kaynaklanmaktaydı. Onlar için "milli" ve "dini" kavramları aynı anlamda kabul edilmiştir. Yani "Müslüman kanunları" taraftarlarına ait olmanın etnik kimliklerini göstermenin en önemli şartı olarak kabul edildiği sonucuna varılmaktadır (Arapov, 2006: 38).

Bir dizi Rus yazarların D.U. Arapov'un Orynbör Müslümanları Dini Yönetimi'nin faaliyetlerine ilişkin açıklamalarıyla hemfikir olduğu söylenebilir. Mesela E.A. Vishlenkova, V.S. Dyakin, A.K. Tikhonov, R.G. Landa, R.A. Silantiev'in eserlerinde dini hoşgörü sorunları, Müslümanlara yönelik mezhep politikasının evrimi, Orynbör Müslümanlarının Dini Yönetimi'nin 1960'lar ve 1970'lerdeki reform projeleri ve Rus devletinin İslam dünyasıyla ilişkilerindeki genel eğilimler ele alınmıştır (Dyakin, 1998: 87; Landa, 2011: 170).

Aynı zamanda, İmparatorluğun Müslüman tebaasıyla ilişkilerinin incelenmesinde belirli bir genel model arayışına ek olarak, ruhani yönetimin örgütlenmesine ilişkin özel araştırma soruları da derinleşmektedir. Bu yöndeki gelişme, Tataristan ve Başkurdistan'dan bilim adamlarının özel çalışmalarına yansımıştır. Böyle bir çalışma tarihçi D.D. Azamatov'a aittir. Başkurt tarihçisi eserinde:

1) Orynbor Müslümanları Dini Yönetimi gerçek bir sistematik organizasyon olmadığı ve Yönetim kurulu ile Müslüman din adamları arasında belirli alanlarda büyük bir anlaşmazlık olduğu belirtilmiştir;

2) Ufa'daki ruhani kurulun ahunlar üzerindeki etkisi çok zayıf olduğundan, yerel makamlar aracılığıyla hareket etmeye çalıştığı gösterilmiştir;

3) Orynbor Müslümanları Dini Yönetimi, bunun İmparatorluktaki Müslümanlar için dini hoşgörünün garantisi olduğu ve kurumun reforme edilmesinin Müslüman dünyasında istikrarsızlığa yol açabileceği konusunda bazı önemli sonuçlar çıkarmıştır (Azamatov, 1999: 123).

A.Y. Khabutdinov, Orynbor Müslümanları Dini Yönetimi'ni İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarını birleştiren ulusal bir kurum olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Orynbor Müslümanları Dini Yönetimi, idari (duruşma için bir din adamının atanması) ve kontrol (din adamının kararının iptali ve nihai bir kararın verilmesi) işlevlerine sahip ruhani mahkemenin en yüksek organıydı (Khabutdinov, 2010: 160).

Bu bağlamda Orynbor Müslümanları Dini Yönetimi'nin oluşumuna ilişkin daha derin bir analiz yapan P. Shabley'dan da bahsetmeliyiz. P. Shabley XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın sonu Orynbor Müslümanlarının Dini Yönetimi'ne ilişkin çalışmasına dayanarak, Kazak bozkırlarındaki sosyal, siyasi ve dini süreçler bağlamında, Rus İmparatorluğu'nun bölgesel ve mezhepsel politikasının uygulanmasının kapsamlı yönlerini değerlendirmiştir. Böylece bireysel kurumların tarihi ile yerel toplumun dini görüşleri arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmaya olanak vermiştir. Çok sayıda Müslüman halkı barındıran Rusya İmparatorluğu için, Orynbor Müslümanları Dini Yönetimi, yerel Müslüman halklarla ana iletişim kaynağı olarak sayılmıştır.

Son yıllarda, bilim adamları, Rus İmparatorluğu'nun politikasının tek taraflı bir değerlendirmesinin yanı sıra, politikanın çeşitli yönleri hakkında daha derinlemesine bir araştırmaya geçmişlerdir. Böylece İmparatorluğu'nun hukuk alanı da dini meselelerle bağlantılı hale gelmişlerdir. Müslüman toplumlar tarihi, Orta Asya tarihi ve Rusya İmparatorluğu'ndaki İslam hukuku konusunda tanınmış uzmanlar olan Paolo Sartori ve Pavel Shabley, Kazak bozkırlarında yerel hukukun kanunlaştırılması sürecini Çarlık etkinin görsel bir örneği olarak değerlendirmişlerdir. Yazarlara göre İmparatorluk, eğitim sisteminin yeni biçimlerini yaratmıştır.

1960-1970 yıllarında Kazak bozkırlarının Rus İmparatorluğu'na ilhaki sırasında yerel hukukun kanunlaştırılması süreci, gelenek ve şeriat normları temelinde analiz edilmiştir. Kodlama ise bölgeyi kolonyal yönetimin ihtiyaçlarına uyarlamak için bir önlemdi ve çeşitli faktörler nedeniyle çelişkili yönlerle de karşılanmıştır. Bunlar arasında Kazakların farklı bir hukuk sistemi anlayışına sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kazakların yerel hukukunu anlamak için birçok bilim adamı araştırmalarında adet ve şeriat kanunlarını ayrı ayrı değerlendirmiştir. Ancak bu yazarlar şeriat kanunlarının Kazak geleneksel hayatıyla yakından bağlantılı olduğunu açıklamaya çalışmışlardır.

Orynbor Müslümanları Dini Yönetimi'nin yasallığı hakkındaki tartışmayı da Stephane Dudoignon gündeme getirmiştir. Ona göre, ruhani teşkilat Kazak bozkırına "Rus" değilse de "Tatar" bir aygıt olarak, yani yerel zihniyete yabancı olarak tanıtılmıştır. Stephane Dudoignon araştırmasında kadizmin Tatar toplumundaki anlamını da incelemiştir. Ona göre, Orynbor Müslümanları Dini Yönetimi'nin kurulmasından sonra, İslam hukuk geleneğinin otoriter devlet çerçevesinde korunması, Müslüman toplumun özelliklerinin korunması için en güçlü destek olarak görülmüştür.

Amerikalı tarihçi A. Frank, Rusya için XVIII. yüzyılın sonunu "İslami dönüşüm" olarak adlandırmayı önermektedir. Ancak bu deyim sadece Rusya ile ilgili olarak söylemiştir, çünkü İslam'ın çok eski zamanlardan beri Kazak topraklarında tecelli ettiğini belirtmiştir.

A. Frank'e göre, Jangir Han'ın ölümünden önce Bokei Hanlığı sözde yalnızca Orynbor Müftülüğüne bağlıydı. Araştırmacı, Orynbor Müslümanlarının Dini Yönetimi'nin oluşumu ile yerel Müslüman kimliği arasındaki bağlantıyı da gösterebilmiştir. Frank, önce Volga-Oral bölgesi örneğinde ve ardından Kazak bozkırının doğu kesiminde ulusal ve sosyal kimliğin dini temellerine ilişkin anlayışın, Orynbor Müslümanlarının Dini Yönetimi'nin kurulmasından sonra güçlendiğine inanmıştır. Ufa'daki manevi merkez, farklı toplulukların kendilerini öncelikle Müslüman olarak görmelerine izin vermiştir. Ve yazara göre, genel olarak Tatar-Başkırtlar arasında meydana gelen bu olgu, Kazak topraklarını da etkilemiştir. Paul Werth, Rus İmparatorluğu'nun İslam'a yönelik politikasının en kapsamlı konseptini gösterebilmiştir. Kapsamlı etno-dini materyallerle çalışarak şu sonuçlara varmıştır:

1) XIX. yüzyılın ortalarında Rusya, geleneksel bir hanedan, tamamlanmamış ulus-devlet ve modern bir sömürge gibi çeşitli devlet örgütlenmesi modellerini birleştiren bir İmparatorluk haline geldi;

2) Müslümanların dini yapısı ve hiyerarşisi, Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Ortodoks Kilisesi modeline göre oluşturuldu;

3) XIX. yüzyılın ilk yarısında devlet ile İslam arasındaki ilişkiler husumetten ve kökten düşmanlıktan uzaktı. Yazara göre "Müslüman fanatizmi" kavramı ancak XIX. yüzyılın ortalarında aktif olarak siyasete kazandırılmaya başlanmıştır (Werth, 2002: 90).

Çok etnikli bir "dini devlet". Amerikalı İslam alimi ve Konnektikut Koleji'nde tarih profesörü olan Eileen Kane, Rusya İmparatorluğu'ndaki siyasi dönüşün birincil nedenini, Rusya'nın kendisini Ortodoks dininin gerçek varisi olarak görmüştür. XVIII. yüzyılın sonunda kendilerini tüm dünya Ortodoksluğunun destekçileri ve onları yönetme konusunda kutsal hakları olduğunu ilan etmişlerdir. Bu, XIX. yüzyılın ortalarında, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan halklarını etkilemek için İngiltere ve Fransa ile siyasi bir rekabet olarak kendini gösteren Kırım Savaşı'na yol açmıştır (Kane, 2015: 68).

Amerikalı bilim adamı E. Campbell, Rusya İmparatorluğu'nda İslam'a olan derin ilginin Kırım Savaşı'ndan sonra başladığını söylemiştir. Bu görüşünü Campbell "Müslüman sorunu" monografisinde, Kırım Savaşı'ndan 1917 yılı devrimine kadar incelemiştir (Campbell, 2015: 235). Yazarın analizi, Rus toplumunda yayılan ve devlet politikasını doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen İslam'a ilişkin bütün fikirler, çıkarlar ve korkular kompleksini içermektedir.

Robert Crews ve Paul Werth'in Rus İmparatorluğu döneminde çeşitli dini gruplarla ilgili yabancı tarih yazımında din politikasının görünümüne ilişkin çalışmalarını karşılaştırmakta fayda vardır. Robert Crews, Rusya da dahil olmak üzere dünya çapında İslami ve Müslüman kurumlar üzerine araştırma alanında uzmandır. Paul Werth, XVIII-XIX. yüzyıllarda Rus İmparatorluğu'ndaki dini siyasetin sorunlarını, özellikle çeşitli dini grupları yönetmeye ilişkin dini stratejileri ve uygulamalarını, Ortodoksluğun etnik çeşitliliğini ve misyonerlik politikasını ele almaktadır. Robert Crews, modern antropologlar ve tarihçiler tarafından yabancı İmparatorluklar üzerine yapılan araştırmalardan yararlanarak, çağdaş Avrupalı elitlerin ve yetkililerin bu dini, taraftarlarına ahlaki kısıtlamalar getiren evrensel bir dini uygulama olarak gördüklerini göstermektedir.

Amerikalı tarihçi, mezhep içi anlaşmazlıkların çözümünde devlet kurumlarının ve yetkililerinin rolünü de göstermiştir. Araştırmacı, Müslüman toplumun kendisini izole etmediğini, aktif olarak devlet gücüne müdahale ettiğini belirtmektedir. Ayrıca, aynı dini grubun temsilcileri, dini cemaati veya herhangi bir dini normu belirlemede sıklıkla devlet otoritesini dini liderlerine karşı kullandıklarını ortaya koymaktadır. Böylece, Robert Crews çalışmasının ana konusu, hükümetin Müslümanların dini yaşamına aktif müdahalesinin yeni bir emperyal devlet imajı yarattığıdır.

Amerikalı araştırmacı Paul Werth, Çarlık Rusya'nın, çeşitli halklarını kontrol etmek ve disipline etmek için Ortodoks, Müslümanlar, Katolikler, Budistler gibi dini gruplar arasındaki mezhep farklılıklarını kurumsallaştırarak İmparatorluğu'n mezhep bazında çözüldüğünü savunmaktadır.

XIX. yüzyılda Amerikalı tarihçi tarafından belirtildiği gibi, Rus İmparatorluğu, "ulusal siyaseti" dini siyasetin bir benzeri olarak kullanmıştır. Ancak araştırmacı bunları tek tek değil, ortak bir bağlamda ele almaktadır. Böylece, Rus İmparatorluğu'nun doğrudan tek bir merkeze bağlı dini yönetim organları oluşturduğu göstermektedir. James Meyer'in "Şeriat ve İslam sadece imanın bir ifadesi değil, aynı zamanda hukuk, yönetim ve devlet erkidir" sözleri, İmparatorluktaki çok sayıdaki Müslüman milletin yönetiminde İslam'a özel bir önem verilmesi gerektiğini kanıtlamaktadır (Meyer, 2014: 247). Çünkü İmparatorluktaki Müslüman halklar için din, imanla birlikte bir yaşam biçimi anlamına gelmektedir.

Hacın İmparatorluk için önemi ve siyasi rolü. Hac konusu, Rusya İmparatorluğu'ndaki din politikasının belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında Rus İmparatorluğu hükümeti, Müslümanlar için en önemli dini görevlerden biri olan kutsal yerlere hac ziyareti düzenlemiştir. Böylece yetkililer, Müslüman nüfusu kontrol etmeye, İmparatorluk alanına entegre etmeye ve komşu ülkelerdeki etkisini genişletmeye çalışmıştır.

XIX-XX. yüzyılın sonlarındaki bu konu üzerinde Tataristan tarihçisi I.F. Shafikov'un çalışması çok önemli yer tutmaktadır. Shafikov Hac sırasında Müslüman hacıların günlük hayatını göz önünde bulundurarak, kitle olgusunu, güzergâhlarını, beslenme, güvenlik, epidemiyolojik durum gibi yönlerini ve ayrıca namaz kılanların sosyal ve ekonomik durumunu açıkça göstermiştir. Aynı zamanda Hac'ın Rusya'nın iç Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasında temasların kurulmasına katkı sağladığı sonucuna varmıştır. Ancak hac bölgelerindeki idari engeller, artan suç ve sert iklimin Mekke'yi ziyaret etmek isteyenlerin sayısını önemli ölçüde azalttığı da belirtilmiştir (Shafikov, 2014: 103).

Y.N. Guseva, XX. yüzyılın ilk yarısında Volga-Oral bölgesindeki Müslümanların hac ziyaretinin özelliklerini analiz etmiştir. Hac organizasyonunun düzeyine ve bu süreci zorlaştıran koşulları vurgulamıştır. Maddi düzen faktörlerine ve Sovyet devletinin özel konumuna ek olarak, Hac gerçekleştirme olasılığı, yerel Müslüman din adamları arasındaki modernleşme eğilimlerinin etkisi ve

Müslümanların merkezi dini idaresinin özel konumları nedeniyle Hac'ın zayıflamaya başladığını göstermiştir (Guseva, 2013: 123).

Hac, dünya medeniyetinin gelişiminin çeşitliliğini yansıtan insanlık tarihinin en eski fenomenlerinden biridir. Hac yapmanın çeşitli güçlükleri olduğu da bilinmektedir. Örneğin, bulaşıcı hastalıklar, yolda çeşitli haydutlarla karşılaşma ve yol direklerinde çok sayıda dolandırıcılık vb. Bu açıdan Orta Asya Müslümanlarının hac organizasyonu ve yönetimini inceleyen V.P. Litvinov'un bulgularına başvurulabilir. Orta Asyalı Müslümanların hac ibadetinin tıbbi ve yasal düzenlemesinin sadece Rus hükümeti döneminde getirildiğini vurgulayarak, Müslümanların "kutsal yerlerinde" salgın durumunu izlemek için bir sağlık kurumları ağı kurulduğunu göstermiştir.

Çeşitli bulaşıcı hastalıkların yayılması sırasında, zorunlu olarak Orta Asya hanlıklarının yetkilileriyle anlaşarak Hac askıya alındığı hakkında bilgiler sunmuştur. Ancak genel olarak, yetkililerin tıbbi-salgın koşulları temelinde hac ziyaretini Müslümanlarla sınırlandırma talimatları sonuç vermemiştir. Bunun nedeni, çoğunun hacca "eski yöntemle", Rusya bölge yönetiminin fark etmediği yerlerde gizlice gitmeyi tercih etmesidir. Böylece müellif, hacın kökenlerinin çok derin olduğu ve şekillerinin belirli bölgelerin özelliklerine göre farklılık gösterdiği sonucuna varmıştır. Rus devleti, Türkistan bölgesinde bir salgın durumu dışında, Müslümanların yerel hacca gitmelerini yasaklamadığını belirtmiştir. Müslümanların hac ziyaretine müsamaha gösterdiği ve bunu ancak salgın tehdidi sırasında engellediği sonucuna varmıştır.

Hac'ı bir "kitlesel kolektifleştirme, seferberlik" olgusu olarak tanımlayan yazar, XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında küreselleşme süreçlerinin Rus İmparatorluğu üzerindeki etkisini gösterme ve aynı zamanda Rusya'nın küresel boyutunu tanımlama görevini üstlenmiştir. Rus İmparatorluğu, hac ziyaretini desteklemek için 1840'larda oluşmaya başlayan uluslararası altyapıya özel önem vermiştir. Hac yolu üzerinde yer alan konsolosluklar bunun kanıtı olabilir.

1900'cü yılların başlarında, erişim yolları Odessa'dan Bombay'a kadar uzanmaktaydı ve ayrıca Konstantinopol, Cidda, Kerbela ve Bağdat'ta da çalışmalar başlamıştır. Yaratılan altyapı, yazara göre, İslam'ı yönetme ve Müslümanları sadık

tebaası yapma emperyal projesinin küresel bir boyutuydu. Aynı zamanda İslam'ın hakimiyeti üzerinden diğer dev imparatorluklarla rekabetin dünya sahnesinde kendini gösterdiği düşünülebilir. Bunun nedeni, modern zamana kadar Hac'a yalnızca çok zengin insanların gidebilir olmasıdır. Milyonlarca Müslüman, ancak modern ulaşımın gelişmesiyle birlikte Mekke'yi ziyaret edebilmiştir. Bu da sömürge dönemiyle yakından ilgiliydi. Böylelikle haccı kitlesel bir akıma dönüştüren Avrupalı güçler olmuştur. İngiltere'nin Hindistan'a yönelik politikası, Fransa'nın Kuzey Afrika'ya yönelik politikası gibi Türkistan ve Transkafkasya'nın fethinden sonra bu politika Rusya İmparatorluğu'na da yansımıştır.

Yazar, "Rus hac ziyareti" olgusunu emperyalizmin küresel tarihi bağlamında incelemektedir. Onun liderliğinde, XIX. yüzyılın sonunda, dünyadaki Müslüman nüfusun çoğunluğu İran, Afganistan ve Osmanlı İmparatorluğu dışında sadece sömürgeleştirilmiş ülkelerden oluşmaktaydı. Tüm Avrupa ülkelerin Hac nedeniyle yaşanan kitlesel göçten endişe duyduğunu, kötü yönetildiğini ve çifte tehlike yarattığını belirtmektedir. Avrupalılar için Müslümanların toplu hareketi, önce vebanın yayılması olmuştur. İkincisi, Pan-İslamizmin yayılma tehdidi oluşturduğu fikridir. Burada dikkat edilmesi gereken bir gerçek de, Avrupalı Hıristiyanların Mekke şehrine girmelerine izin verilmediğidir. Ve bu da doğal olarak siyasi açıdan pek çok şüphe uyandırmıştır. Her şeyden önce, siyasi açıdan korktuğu için onları kontrolünden çıkarmamaya çalışmışlardır. Hacıların halk arasında popüler olduğundan dolayı yetkililerin siyasi ideolojiden korkmalarını da belirtmiştir.

Daha sonraları, birçok tarih yazımında yaygın olan İslam'a yönelik emperyal siyasetin asıl amacının, Müslümanları dinî ve manevî ortak yabancılarından tecrit etme siyaseti olduğu görüşüne de karşı çıkmaktadır. Eserde görüldüğü gibi Rusya ise hacca sponsorluk yaparak Müslümanlarının kapsayıcılığını desteklemiştir. Yazar, yalnızca ücra bölgelerdeki astlarını yönetmekle kalmamış, bunu yalnızca bir entegrasyon aracı olarak değil, aynı zamanda sömürgeleştirme politikasının bir parçası olarak yorumlamaktadır.

Yazara göre, "hac altyapısı" kurulması 1840 yıllarında başlamıştır. Transkafkasya'dan başlayıp Anadolu'dan geçerek Şam ve Bağdat'a giden kadim yolu,

oradan da Türk padişahının talimatıyla teçhiz edilmiş kervanlarla Mekke ve Medine'ye gittiğini anlatmıştır. Bu dönemde Rus devleti sık sık hac konusuna müdahale ederek, yol boyunca konsoloslardan yardım ve destek istediğini göstermiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya, hac ziyaretini desteklemek için sistematik bir politika uygulamaya başlamıştır.

Çarlık hükümetinin eğitim, öğretim ve özellikle de yerel halk üzerindeki etkisinin İslam'la ilgili konularda tespit edilmesi de özenle dikkat gerektirmektedir. Bunlar arasında yerel alanlarla ilgili İslami kurumların maddi ve beşeri yönlerini incelemeye çalışan Allen Frank'ın eserlerini ele almakta fayda vardır. Ona göre, Rus yöneticiler Müslüman topluluklara meşru bir İslami statü vermiştir. Örneğin camiler ve okullar, medreseler ve ayrıca Müslüman ruhani seçkinler. Yazar, onları yerel okuma yazma bilmeyen mollaların ve onların birbirlerine karşı muhalefetlerinin aksine göstermeye çalışmıştır. Bunlar arasında yazar, İslami kurumların sosyal işlevlerini, finansmanını ve hac konusunu günlük yaşam açısından derinlemesine ele almıştır.

Mustafa Tuna ve Agnes Kefeli, çarlık yönetimi altındaki Müslüman halkların eğitimi konusunda İslam alimlerinin geniş coğrafyadaki fikrî dersleri ile yerel eğitim arasındaki ilişkiyi irdelemiştir. Özellikle XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın ortalarında uzak Müslüman ülkelere seyahat eden din eğitimcileri, Hicaz ve Mısır gibi Osmanlı İmparatorlukları aracılığıyla yabancı ülkelerle temas kurmuşlardır. Sufi ustaları, müritleri ve hac zincirleri aracılığıyla ağlar kurdular, akrabalık bağları, mektuplar ve dini konularda tartışmalar yoluyla bağları güçlendirmişler (Tuna, 2015). Tuna, 1860'larda Rusya'nın sosyal ve maddi koşullarında başlayan "deniz değişikliklerini" de değerlendirmiştir. Rusya, o dönemde küreselleşen dünya pazarlarına hızla katılan Batı Avrupa ilerlemesinin en son örneği olarak belirtilmektedir.

İslam'a yönelik politikası üzerindeki kontrolünü güçlendirmenin yollarından biri, Ufa şehrinde Müslüman halklar için merkezi bir kurum açmak olmuştur. Ve bu konuda, araştırmacıların görüşleri birkaç gruba ayrılmıştır. Özellikle Rus alimleri, Müslümanların resmî statüsünü kabul etmiş ve bunu onlara verilmiş bir şeref olarak görmüşlerdir. Bununla birlikte, resmi kurumu Müslüman milletleri içeriden ve

dışarıdan kontrol eden bir güç olarak gören araştırmacılar da vardır. XVIII. yüzyılın sonlarında kurulan bu kurum, İmparatorluğu'n Müslümanların iç dünyasını tanıması için büyük bir fırsattı ve politikasını belirlemede önemli bir rol oynamıştır.

Bazı araştırmacılar, Rus İmparatorluğu'nun mezhepsel temellere dayanan bir politika izlediğini gösterebildiler. İktidar, Ortodoks dininin zorla uygulanmasına değil, savunucusu ve yasama düzenleyicisi olarak hareket eden mezhepsel grupların sınırlarını yaratmaya ve sürdürmeye yönelik olmamıştır. Ayrıca araştırmacıların çalışmaları, tarih yazımında, Rusya ve emperyal aktörlerin tarihinin incelenmesinde Reformasyon ve Karşı Reform döneminde Avrupa'daki dini süreçlerin yönetiminde dini faktörün rolünü karakterize eden, mezhepselleşme kavramının sorunlarının gelişimi açısından da önemlidir. Elbette, araştırmacılar Rusya'nın dış etkenleriyle birlikte içsel durumun da gerçekleştiğine dikkat çekmeden bırakmamıştır. Kazakistan, Orta Asya ve Kafkasya'nın topraklarının İmparatorluğu'n egemenliği altına geçişi, sırayla Müslüman sayısının artmasına neden olmuştur. Bu halkların yaşamı, bilinç duyguları doğrudan İslam'la bağlantılı olmuştur. Onu anlamak amacıyla, Rus krallığı çeşitli yasalar ve projeler benimseyerek iç durumun tam bir incelemesine geçmiştir. Bu amaçla hac politikasını kabul ederek, bunun etrafındaki altyapıya yol açtığını ve buna yönelik politikaların kapsamlı olduğunu görebiliriz.

Bu konuyu küresel bağlamda ele alan bir grup araştırmacı, hac politikasının uluslararası ilişkilerin kurulmasında özel bir rol oynadığına işaret etmektedir. Buna dayanarak Rusya'nın kendini dünyanın dev imparatorlukları arasına sokmaya çalıştığını görmekteyiz. Bu bağlamda, Rus İmparatorluğu'nun kendisini dünya sahnesinde göstermek için İslam'ın Yönetimi yoluyla diğer dev imparatorluklarla rekabet etme hedeflerine de sahip olduğu varsayılabilir.

Ayrıca, yapılan araştırmalardan, İslam'a karşı dini politikaların farklı dönemlerde farklı özelliklere sahip olduğu ve İmparatorluğu'n bir parçası olarak ulusların yönetiminin bir aracı olduğu görülebilir. Araştırmacılar, özellikle Amerikalı yazarlar, dini politikanın, etnofonik bir karakter edinerek, karmaşık bir yapıya sahip olduğu sonucuna varmışlardır.

SONUÇ

Sovyet rejimi döneminde İslam'a karşı mücadele en önemli siyasi görevlerden biri olarak görülmekteydi. Ateizme telkin yöntemleri belirlenip ve onaylandığı bir dönemdi. İlk adımlar her aile, anaokullar ve okullardan bile başlamıştır. Komünist ve ateist olduğunu iddia eden bir kişinin her müminle bireysel olarak çalışması gerekmiştir. Dindar gençlerle çalışma görevi de gündemdeki soru olmuştur. 1924 yılında tüm cami ve medreseler kapatılmıştır. Ayakta kalan camiler ahırlara ve ambarlara dönüştürülmüştür. Ancak zamanla bunlardan günümüze kalan küçük bir kısmı tarihi eser olarak korunmayı başarabilmiştir. Elden tertip edilen iftiralarla İslam liderleri ve din alimleri hapsedilerek sürgüne gönderilmiştir. Hayatta kalanlardan bazıları yurtdışına gitmek zorunda kalmıştır. Yüzlerce yıldır toplanan el yazmaları ve dini kitaplar yakılmış, suya atılmış, toprağa gömülmüştür. Kuran'ı sadece okumak değil, evde bulundurmamak da suç olarak sayılmıştır. Otuz yıllık kişisel Stalinist kült, Müslümanlar için gerçek bir felaket olmuştur.

Ateist propagandası, diğer Müslümanlar gibi halkımızda sadece ekonomik değil, manevi strese de neden olmuştur. Halkın ruhu ayaklar altına alınmıştır. İkinci Dünya Savaşı, ülke böyle bir manevi baskı altındayken başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı zamanında Sovyet hükümeti, diğer dinler gibi Müslümanlara da en azından biraz din özgürlüğü vermek zorunda kalmıştır. Allahsız sistem, aktif olarak ibadethaneleri ve dini eğitim kurumlarını ince ve suni yollarla yıkmaya başlasa da halk, eski mezarlıkların ve türbelerin yakınındaki türbeleri yıkmayı reddetmiştir. Bu nedenle cami ve medreselerden daha çok ünlü tarihi şahsiyetlerin, evliya ve rahiplerin, işanların ve din bilginlerinin başlarının bulunduğu kubbeli türbeler günümüze kadar ulaşmıştır.

Sovyet döneminde Kazakistan'da sadece 25 cami kalmıştır. Ancak krize giren ve giderek itibarını kaybetmeye başlayan Sovyet sistemi, halkın 1970'lerden itibaren ata dinine olan coşkusunu engelleyememiştir. 1979-1990'da ülkede 38 cami inşa edilmiştir. Bağımsızlığın arifesinde cumhuriyetimizde 68 cami çalışmaktaydı. 1918 yılı 23 Ocak tarihli "Kilise ve Devletin Ayrılması Hakkında" kararnamesi aslında vicdan özgürlüğünü sağlamamış, aksine devlet ateizminin önünü açmıştır. Ekim

devriminin sadece toplumda ve siyasi yapıda değil, halkın manevi bilincinde de nihai bir devrim yaptığı söylenebilir. O andan itibaren ideolojik ateizm, halkın bilincine zorla ve propaganda yoluyla yerleştirilmeye başlanmıştır. Toplumun dinden kurtuluşu, insan bilincindeki dini inancın yok edilmesi, yani sekülerleşme, Sovyet hükümetinin ana ideolojik yönü haline gelmiştir.

Din karşıtı ateist politikanın uygulama seyrinin şu şekilde olduğunu söyleyebiliriz. Ekim Devrimi'nden sonraki on yılda, İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde din, uzlaşmaz bir açık mücadele biçiminde gelişmiştir, ancak 1950'ler ve 1960'larda "iyileştirme", yani komünist liderliğin dine yönelik farklı bir politikası olarak gerçekleşmiştir. Ancak Sovyet hükümetinin dine ilişkin politikası, "ateist dikta" karakterinden kurtulmamıştır. Böylece 1970'lerde sosyalist insanın ön koşulu olan devlet ateizmi tamamen galip gelmiş ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dünyadaki tek ateist ülke olarak kabul edilmiştir. Ekim devriminden önce nüfusun %99'u dine inanırken, 1950'ler ve 1960'larda ateist politika sonucunda nüfusun %90'dan fazlası dine yabancılaşmıştır. Ateist politika önceleri baskıcı bir tarzda yürütülürken daha sonra ideolojik-propagandacı, bilimsel-materyalist bir karaktere bürünmüştür.

Özetlemek gerekirse, XX. yüzyılın başında sosyalizmi halka zorla kabul ettiren Bolşevikler, insanları gerçekten de asırlık geleneklerinden, maneviyatlarından ve dinlerinden koparmışlardır. Dini inancı komünist ideolojiyle değiştirmeye çalışmışlardır. Dine zulüm politikasının sonuçları büyük etkiler yaratmıştır. Buna rağmen Kazak halkı manevi değerlerini, kültürünü, dinini ve dilini sıkı sıkıya korumuştur.

Kazakistan'da meydana gelen ve İslam ile ilgili modern süreçlere "İslami canlanma" denilmektedir. Toplumda İslam'a olan ilgi de artmaktadır. Anayasa herkesin vicdan özgürlüğünü güvence altına almaktadır ve dinsel, etnik ve diğer nedenlerle her türlü ayrımcılığı yasaklamaktadır. Günümüzde, 2011 yılında kabul edilen "Din Hizmetleri ve Dini Dernekler Hakkında" Kazakistan Cumhuriyeti Kanunu, vatandaşların vicdan özgürlüğü hakkının uygulanması için yasal bir mekanizma olan Anayasa'nın temel hükümleri temelinde hareket etmektedir. Vicdan özgürlüğü, her

vatandaşın kendisi için bağımsız olarak bir manevi değerler sistemi seçme hakkı anlamına gelmektedir. Pek çok uzmanın vardığı sonuçlara göre, ülkemiz mevzuatı AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) ve diğer bazı uluslararası kuruluşlar tarafından kabul edilen uluslararası standartlara dayalı temel ilkelere uygundur.

İnsan özgürlüğü endeksine göre Kazakistan, dünyadaki 162 ülke arasında 75. sırada yer almaktadır. Mevzuat, camilerde ve ibadethanelerde, dini dernek kurum ve binalarında, mezarlıklarda, konutlarda, umumi yemekhanelerde Allah'a engelsiz ibadet, dini tefsir, tören ve toplantı yapma hakkı vermektedir. Kazakistan'da dindar Müslümanların özgürce ziyaret edebilmeleri için tüm koşullar yaratılmıştır. Kazakistan, büyük dünya dinleri - İslam, Hıristiyanlık ve Budizm - arasında doğal bir sınırdır. Bu nedenle de Kazakistan'a "medeniyetler buluşması" denilmektedir. Yüzyıllar boyunca farklı ulusların ve etnik grupların temsilcileri burada birlikte yaşamış ve çalışmışlardır.

Kazakistan'da İslam'ın birleşik bir cumhuriyetçi dini derneği - Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi (KMDİ) faaliyet göstermektedir. 12 Ocak 1990, Kazakistan Müslümanlarının ilk meclisi olan bağımsız KMDİ'nin kuruluş günü olarak kabul edilmektedir. Baş Müftü başkanlığındaki yürütme organı, Müftülük - KMDİ'nin aygıtı - Kazakistan Müslümanlarının çalışmalarını yönetmekte ve yürütmektedir. KMDİ'nin kuruluşundan bu yana Kazakistan imamları için 4 forum düzenlenmiştir.

Günümüzde, nüfusun çeşitli gruplarının temsilcilerinin, toplum yaşamının dini bileşeni de dahil olmak üzere maneviyata olan ilgisi önemli ölçüde artmıştır. Bu, son yıllarda Kazakistan'da inananların sayısındaki artışla kanıtlanmıştır. Uzmanlara göre, inananların sayısı 1980'lerin ortalarına göre %20-25'ten %90-95'e yükselmiştir. İnanan sayısı açısından, Müslümanların dini dernekleri geleneksel olarak başı çekmektedir, 2009 genel ulusal nüfus sayımının sonuçlarına göre inananlar %90'ından fazlasını oluşturmaktadır. Ayrıca dini yapı sayısına ilişkin istatistiksel verilere göre, 1979 yılında Kazakistan'da sadece 25 cami varsa, 1 Aralık 2020 tarihi itibarıyla bunların sayısı 2 690'a ulaşmıştır.

SSCB dönemindeki yanlış dini politikanın tesiri günümüz Kazakistan'da hala devam etmektedir. Yanlış dini politikadan dolayı dine karşı toplumsal zihniyet teşekkül etmiş durumundadır. Bunun temel nedenlerinden biri de halk arasında radikal akımların yaygınlaşması ve onların tarafından Kazak halkının gelenek ve göreneklerine, örf ve adetlerine yapılan saldırılardır. Tüm bu olaylar halkın dine karşı husumetini beslemektedir.

Bununla birlikte devletin uyguladığı dini politika da işleri zorlaştırmaktadır. Örneğin her yeni öğretim yılı başladığında lise başta olmak üzere ilk okul ve orta okullarda baş öğretüsü sorunu gündem olmaktadır. Bu konuda devletin izlediği yöntem yasaklamakla sınırlı kalmaktadır. Fakat yasaklamak her zaman çözüm yolu değildir. Bunu bizeski dönemlerde baş öğretüsü yasağı sorununu yaşayan Türkiye devletinin tecrübesinden açık ve net görmekteyiz. O yüzden bu konuda Türkiye devletinin deneyimi dikkate alınabilir ve bununla birlikte eğitim sistemine dini müfredata da yer verilebilir diye düşünüyorum.

Sonuç olarak modern Kazakistan toplumunun yaşamında din faktörünün öneminin arttığı açıktır. Özellikle gençler arasında inananların sayısı artış göstermektedir. Genel olarak İslam dini, Kazakistan toplumunun sosyo-kültürel yaşamında önemli bir yer tutmaktadır ve maneviyatının ayrılmaz bir parçasıdır.

KAYNAKÇA

- Abdildabekova, A. M. (2007). *Otnoşeniya mejdu Kazahstanom i Rossiey v XVIII naçale XX vekov* (Vol. 2). Alma-Ata: Senim
- Abdirov, M. J. (1994). *İstoriya Kazahstana*. Alma-Ata: Senim.
- Abdulkadyrov, M. A., Golubyatnikov, S. S., & Kukushkina, A. G. (1965). *Kul'turnoye Stroitel'stvo v Kazahstane (1918-1930): Sbornik Dokumentov i Materialov*. Alma-Ata: Kazakistan.
- Abikenova, K. (2018). Oktyabr'skaya Revolyutsiya v Rossii i yeye Vliyaniye na političeskuyu zhizn' Kazahstana. *Vestnik KazNU. Seriya Istoriya*, 89(2), 139.
- Abilhanov, E. S. (2021). Fenomen Aristokratii: İstoriko-Filosofskiy analiz. 40.
- Abylov, T. (2021). Faktory, Vliyayuşıye na Rasprostraneniye İslama v Zolotoy Orde. *Vestnik KazNU. Seriya Istoriya*, 100(1), 96.
- Abzhanov, H. M. (2011). *Kazahstan v Tyurkskom Mire: Osnovnaya İstoriya i Metodologiya*. Petropavlovsk: JSC "Polygraphy".
- Adilbaev, A. (2007). Sanlak Sahabalar. *Altyn kalam*, 3, 169.
- Adylov, A. A. (2014). Sovietskaya Vlast' i İslam (1917-1920). *Vestnik razvitiya nauki i obrazovaniya*(1), 107.
- Akiner, S. (1986). İslamskiye Narody Sovetskogo Soyuza (S Prilozheniyem o Nemusul'manskikh Tyurkskikh Narodakh v Sovetskom Soyuze). *London, New York, Sydney i Melbourne*, 462.
- Aktaulova, B. (2016). İslamskiy Faktor v Politike Sovetskogo Pravitel'stva i Polozheniye İslama v Kazahstane. *Vestnik KazNU. Vostoçnaya seriya*, 64(3), 54.
- Alekseyenko, A. (2015). Etnodemografiçeskiye Evolyutsii i Problema Formirovaniya Suverennogo Sotsio-kul'turnogo Prostranstva Respubliki Kazahstan. In (pp. 165). Almatı: Astana.
- Alibek, S. N. (2009). Kazakstannın ontüstiginde 1917-1927 jıldardagı Kenes ökimetinin tarihi. *İstoriya. Političeskaya Nauka*, 10(7 (62)), 180.
- Alimova, K. T. (2016). Ortalık Aziada İslam. *Aleumettik Gıımdardın Özekti Maseleleri: Aleumettanu, Sayasattanu, Filosofiya, Tarih*(1 (53)), 5.
- Alsufyev, A. A. (2010). Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1939 g.: İtogi i Problema Dostovernosti. *Vspomogatel'nyye istoričeskiye distsipliny*, 31, 429.
- Altynbasov, B. O., & Sutbayev, A. Z. (2012). Svoboda Veroispovedaniya v Kazahstane Segodnya. 20.
- Alzhapparov, B. K. (2019). Sotsial'no-ekonomiçeskiye Posledstviya Realizatsii Politiki «Proizvodstva» v Kazahstane (1918-1921 gg.). *edu. e-history. kz*, (3).
- Amanzholova, D. (2004). Kazak Avtonomiyası: Ult İdeyasınan Kenestik Ülgidegi Özin-özi Bileuge Deyin. *Acta slavica iaponica*(21), 115.
- Arapov, D. U. (2006). *Imperatorskaya Rossiya i Musul'manskiy Mir*. Moskva: Natalis.
- Arapov, D. U. (2011). Gosudarstvennoye Regulirovaniye İslama v Rossiyskoy İmperii. *Paks Islamika*, 2(7), 55.
- Artykbaev, J., & Pirmanov, A. (2008). *İstoriya Kazahstana*. Almatı: Atamura.
- Aşamahova, A. A., & Yakovenko, I. A. (2011). Osnovnyye Podhody, Printsipy i Metody İzuçeniya Religioznogo Soznaniya. *Sotsiologiya i Zakon*(5 (37)), 296.
- Azamatov, D. D. (1999). Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye v Kontse XVIII-XIX vv. *UFA: Gilem* 123.

- Bala, M. (1958). Sovyetler Birliği'nde İslam Dinine Yeni Hücúmlar. *Sotsial'naya Vlast'*, 3.
- Baybahov, H. A. (2021). Religioznyye Faktory v İzuçenii Natsional'noy Problemy. 33.
- Bekmahanov, E. (1994). *Kazahstan v 20-40 godah 19 veka: Sanat*.
- Bella, R. (1972). Sociology of Religion//American Sociology. *Prospects, problems, methods*, 268.
- Bolysbaeva, S., Nuran, D., & Morozova, T. (2013). Sosyal istikrar bağlamında dini bilincin önemi. *KazNU Bülteni. Psikoloji ve Sosyoloji Serisi*, 46(3), 33.
- Bolysbayeva, A. K. (2018). Tekst Nauçnoy Raboty na Temu «Osobennosti Protsessa Formirovaniya Religioznoy İdentifikatsii u Molodyh Musul'manok Postsovetskogo Prostranstva (na primere Kazahstana)». 20.
- Botagoz, A. (2020). Religioznyy Put' Molodeji v Kazahstane. *Novosti. Seriya: Mejdunarodnyye otnoşeniya i regionovedeniye*, 42(4), 34.
- Braker, H. (1984). İslâmiyet sorununun Sovyetlerin iç ve dış politikasındaki yeri. 65.
- Bukenov, E. Z. (2021). *Istoriya Rasprostraneniya İslama v Kazahstane*. Paper presented at the Rasulovskiye çteniya: Islam v istorii i sovremennoy jizni Rossii.
- Campbell, E. I. (2015). *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*. Deli: Indiana University Press.
- Chashihin, U. (2022). *Nauçny Ateizm* Moskva: Litres.
- Dadin, A. D. (2021). Istoriya Razvitiya Traditsionnogo İslama v Kazahstane i Sredney Azii. *Nauçnoe Obrazovaniye*(1), 41.
- Dalai, I. (2006). *Kindness, Clarity, and Insight* Ithaca, NY: Snow Lion Publications, 50.
- Diyakin, V. S. (1998). Natsional'nyy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizma (XIX-naçalo XX vv.). *Gosudarstvo*, 87.
- Dossanov, N. A. (2015). *Hakim Omarulınan tagılım* (Vol. 6). Astana: Kazak adabietı.
- Dossanov, N. A. (2015). XIX-XX gasırlardadı Orta Aziya men Kazakstan aumagındağı kazi kızımeti. *Aleumettik jane gumanitarlık gılımdar seriyası*, 133.
- Durkheim, E. (1996). *On the division of social labor*: Canon.
- Durkheim, E., Hoffman, A., & Sapov, V. V. (1996). *On the division of social labor*: Canon.
- Dusembekova, M. K., & Ibrayev, E. E. (2020). Vzaimootnoşeniya Gosudarstva i Religii v Mirovoy Praktike. 30.
- Dzhunusbaeva, A. M. (2014). Gosudarstvennaya Religioznaya Politika v Gody Velikoy Oteçestvennoy Voyny v Kazahstane. *Vestnik KazNU. Seriya İstorii*, 1(72), 69.
- Eleuov, T. E. (1961). *Ustanovleniye i Uproçeniye Sovetskoy Vlasti v Kazahstane: Mart 1917- İyun' 1918 gg*. Semey: Akademiya nauk Kazahskoy SSR.
- Erşahin, S. (2007). *Türkistan'da İslâm ve müslümanlar: Sovyet dönemi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Fuks, C. L. (2008). Essays on the history of the state and law of the Kazakhs in the 18th and first half of the 19th centuries. 105.
- Gapsalamov, A. P. (2013). *Istoriçeskiye Aspekty Deyatel'nosti Regional'nyh Organov Upravleniya Promyşlennost'yu (1917-1941 gg.): na materialah Respubliki Tatarstan: monografiya*. Kazan: Flinta.

- Garadzha, V. I. (1996). *Sotsiologiya Religii*: Aspekt Press.
- GARF. (a). Gosudarstvennyy arhiv Rossiyskoy Federatsii, F-6991, delo 4082.
- GARF. (b). Gosudarstvennyy arhiv Rossiyskoy Federatsii, R-6991, delo 2981.
- GARF. (c). Gosudarstvennyy arhiv Rossiyskoy Federatsii, F-6991, delo 380034.
- Gilmani, S. (2013). *Istorii Jizni Sovremennyh Uçenyh* (Vol. 1). Almatı.
- Golikova, V. I. (2018). Politika Respubliki Kazahstan v Religioznoy Sfere. In (pp. 55). Almatı: Atamura.
- Guseva, U. N. (2013). Hadj Musul'man Volgo-Ural'skogo Regiona v Pervoy Treti XX veka: K Postanovke Problemy». *Izvestiya Ufimskogo Nauçnogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk*(2), 123.
- Hizmetli, S. (1991). İslam Tarihi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınları, Ankara*, 61.
- Ibrayev, A. Z., & Akanova, G. (2019). Kazakstandağı Kazirgi Dini Ahual: Tauekel Faktorları jane Dini Kaktıgıstardın Aleueti. *Kazirgi alemdegi özekti gılımı zertteuler*(9-3), 77.
- Ileuova, G. (2002). «İslamskiy Otvet» v Tsentral'noy Azii. *Kazahstan-Spektrum*(4), 21.
- İslamiyet, S. R. d. B. (1963). Islam today in the Soviet Union. *Biblos Matbaası, München*, 63.
- Kabytova, N. N. (2007). Stanovleniye Mestnoy Sovetskoy Vlasti v 1918-1920 gg. *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta*(5-3), 201.
- Karasayev, G. (2003). *Kazak Jerin Otarlaudın Alğaşkı Kezeni (XVI-XIII gg.)* (Vol. 2). Almatı: Kazak Tarihy.
- Kaziev, S. S. (2008). Reformirovaniye Gosudarstvennoy Slujby v Respublike Kazahstan. *Vestnik Universiteta*(11), 91.
- Kemelbekov, A. A. (2019). 1917-1933 jıldardağı Kazakstandağı Jergilikti Özin-özi Baskarudı Uyımdaytıru (tarihi-kukıktık aspekt). *Kukıktık gılım*(9), 12.
- Kenzheakhmetov, S. (1994). *Kazaktın Salt-dasturleri men Adet-gurıptarı*. Taraz: Ana Tıll.
- Kerimov, G. M. (2010). Islam, Şariat, Musul'mane v Zapadnyh Stranah. *Gosudarstvo, Religiya, Tserkov' v Rossii i za Rubejom*(2), 266.
- Khabutdinov, A. U. (2010). Tri Formy Avtonomii Musul'man Volgo-Ural'skogo Regiona: Religioznaya, Natsional'no-kul'turnaya, Territorial'naya (konets XVIII — načalo XXI vv.). *Paks Islamika*(2), 160.
- Komissarov, S. N. (1942). Sbornik Uzakoneniy i Rasporyajeniy Pravitel'stva za 1917-1918 gg. *Upravleniye Delami Soveta Narodnyh Komissarov SSSR*, 46=59.
- Koroleva, L. A., & Korolev, A. A. (2019). Gosudarstvo i İslam v SSSR: İz Opyta Vzaimootnoşeniy.
- Kozina, V. V. (2021). Demografiçeskaya İstoriya Kazahstana (konets 19 – načalo 21 vv.). 64.
- Kozybakova, F. A. (2022). Kazakstanda Kenes Ökimeti Tusında Tauelsiz Avtonomiya Kuru Jolındağı Ult Ziyahılarının Sayası Küresi (1917–1920 j.j.). *QazUU habarşısı. Tarihi seriya*, 104(1), 100.
- Kozybayev, M. K. (2006). Oteçestvennaya İstoriya XX veka: Mify i Real'nost'. *Kazahstan na Rubeje Vekov: Razmyşleniya i Poiski*, 1, 220=225.
- KROMM 3, f., op. 1, delo 136. *Sostoyaniye Prepodavaniya Russkogo Yazyka*.

- Kulmanova, S., Zhirenov ZB. (2020). Adam Düniëtanımındağı «Tildik Sana» men «Dini Sananın» Körinisi. *KazUU habarşısı. Psihologiya seriası*, 179(3), 67.
- Kulnazarov, A. K. (2011). Spetsifika Rasprostraneniya İslama v Tsentral'noy Azii. *Nauka i novyye tehnologii*(1), 204.
- Kurilov, V. A. (2021). «Perestroyka» Ateistiçeskoj Sistemy v Sovetskom Soyuzë (1986-1991 gg.). *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A. S. Pushkina*(3), 178.
- Kuznetsov, E. B., & Romanovskaya, V. B. (1996). Narodno-hristianskoye Dissidentstvo v 60-70-h godah: Yevangel'skiye Hristiane-Baptisty (YHB). *Problemy istorii Rossiyskogo fosudarstva i prava, N.Novgorod*, 117.
- Landa, R. G. (2011). *Rossiya i Mir Russkogo İslama*. Sankt Petersburg: İzdatel'stvo Medina.
- Lysenko, Y. A. (2018). Formirovaniye Natsional'nyh Çastey Krasnoy Armii Stepnogo Kraya i Turkeстана v Gody Grajdanskoy Voyny (1918-1922 gg.). *Narody i religii Yevrazii*(3 (16)), 59.
- Madaliyeva, J. (2016). Religioznoye Soznaniye i yego Osobennosti: Sotsial'no-filosofskiy Analiz. *Vestnik KazNUPU imeni Abaya "Sotsiologiya i politologiya"*, №3 (55). , 61.
- Mahaeva, A. S. (1995). Kazahskiyë Komitety: İstoriya Sozdaniya i Deyatel'nosti (Mart 1917 g. - İyun' 1918 g.). *Almati*, 10.
- Mahat, D. (2007). *Sud'ba Yazyka: İstoriçeskiye Dannye, Vremya i Pravda (Stat'i i İssledovaniya)*. Astana: «Ana tili – Ata tarihi» baspa gılımi ortalığı JŞS.
- Manz, B. (2018). *Central Asia in historical perspective*: Routledge.
- Mark, T. (2020). Itogi Perepisi Naseleniya SSSR 1939 goda: Dve Problemy Adekvatnosti. *Demografiçeskiy obzor*, 7(1), 100.
- Martin, T., & Suvorova, K. (2002). Imperiya Pozitivnyh Deystviy: Sovetskiy Soyuz Kak Vyssşaya Forma İmperializma? *Ab imperio*, 2002(2), 55.
- Mashimbayev, S. (1994). *Kolonial'naya Politika Tsarskoy Rossii*: Sanat.
- Mazhitova, Z. S. (2015). Institut Biyev v Kazahskom Obsşestve v Pervoye Desyatiletiiye Sovetskoy Vlasti. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Epizod* 8(4), 74.
- Mekebayev, T., & Kumganbayev, J. (2017). Akpan Tönkerisi jane Kazakstandağı Uakıtşa Ükimet Biligi men Kogamdık-sayasi Uyımdardıñ Karım-qatınası. *Vestnik KazNU, Seriya İstorii* 85(2), 74.
- Mekebayev, T. K. (2015). Akpan Tönkerisi jane Kazakstandağı Uakıtşa Ükimet Organdarının Kızmeti (1917-1918 jj. akpan). *Kazak tarihi*, 61.
- Men, A. (1991). Yedi ciltlik din tarihi. *M: Slovo*(2-3), 34.
- Meyendorf, E. K. (1975). *Journey from Orenburg to Bukhara*: Ripol Classic.
- Meyer, J. H. (2014). *Turks across empires: Marketing Muslim identity in the Russian-Ottoman borderlands, 1856-1914*: Oxford Studies in Modern Europ.
- Mirskiy, G. I. (2010). Islam: İstoriya i Sovremennost. *Novaya i sovremennaya istoriya*(1), 1.
- Monteil, V. (1992). *Sovyet Müslümanları*. Istanbul: Pinar.
- Muhitdinov, E. M., Karakov, A. K., Kendzhebekov, A. B., Saydakov, E. M., & Ismailov, E. S. (2021). Kazahskaya Natsional'naya Traditsiya. *Redaktor-koordinator*, 245.
- Mukhtarova, G. D. (2007). Islam v Sovetskom Kazahstane. *Aktobe*, 128.

- Mustafina, R. M. (2013). Islam v Kazahstane v Sovremennyy Period. *Religioznaya jizn' narodov Tsentral'noy Yevrazii*, 36.
- Myrzakhmetuly, M. (2010). *Kazak kalai oristandırıldı?* Almatı.
- Naganawa, N. (2005). *Musul'manskaya Obşına kak İstoçnik i Tsitadel' Tatarskogo Traditsionalizma*. Paper presented at the Vserossiyskaya nauçno-praktičeskaya konferentsiya, Kazan.
- Narymbayev, K. D., & Ibrayev, G. M. (2021). Svetskoye Gosudarstvo i Funktsiya Sovremennoy Religii. *OOO "Izdatel'skiy dom Molodoy uçenyi"*(4), 473.
- Nazarbayev, N. A. (2003). *Tarih tolqynynda*: Almatı.
- Nazarbayev, N. A. (2017). Oriyentatsiya v Buduşşeye: Duhovnoye Obnovleniye. *Nezavisimiy Kazahstan*, 12, 76.
- Nielsen, J. S. (2003). Transnational Islam and the integration of Islam in Europe. In *Muslim networks and transnational communities in and across Europe* (pp. 28): Brill.
- Norman, V. P. (2008). Islam in the modern world. *Actual problems of Europe*(1), 10.
- Nurgaliyeva, A. M. (2005). *Kazakstandağı İslam Tarihının Oçerkeri*: Daik-Press.
- Nurpeisov, E. K., & Zhusup, S. A. (2022). İstoriçeskiye Fakty o Suverenitete Respubliki Alaş. *Natsional'naya istoriya*(4 (100)), 101.
- Nurpeysov, K. (1995). *Alaş i Alaşorda*: Almatı.
- Nurtazenov, T. K. (2017). Uroki Narodnogo Mujestva i İntellektual'noy Zrelости (k stoletiyu obrazovaniya partii «Alaş»). *Natsional'naya istoriya*, 76=90.
- Nurtazina, N. (2008). İslamga Karsı Küres. XX gasırdañ 20-40 jıldarındağı Kazakstandağı Kenes Ökimetinin Dinı Sayasatı. *Kazak Universiteti Habarşısı*, 36.
- Odintsov, M. I. (1994). *Gosudarstvo i Tserkvi v Rossii, XX vek*. Moskva: Luç.
- Okulov, A. F. (1986). Ateizm v SSSR: Stanovleniye i Razvitiye. 39.
- Olivye, R. (2017). Islam na Zapade ili Zapadnyy İslam? Razryv Svyazi Mejdu Religiyey i Kul'turoy. *Gosudarstvo, Religiya, Tserkov' v Rossii i za Rubejom*(3 (35)), 77.
- Omarbekov, T. (2001). *20 gasırdağı Kazakstan Tarihının Özekti Maseleleri*. Almatı: KAZakparat.
- Omaruly, H. (2013). *Hak Jolında, Hakim Hazirettin Ömir Joli*. Almatı: Gılım ordası.
- Orishev, A. B., & Mamedov, A. A. (2014). Islam v Yevrope: ob İstorii Proniknoveniya. *Sotsial'no-gumanitarnyye znaniya*(6), 302.
- Pokrovskiy, S. N. (1961). *Pobeda Sovetskoy Vlasti v Semireç'ye*: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazahskoy SSR.
- Pospelovskiy, D. (2000). Stalin i Tserkov': «Konkordat» 1943 goda i Jizn' Tserkvi. *Tserkovno-istoričeskiy vestnik*(6-7), 209.
- Protokol. (No.1 1923). Vypiska iz Protokola № 1 Zasedaniya Prezidiuma VTSIK ot 4 yanvary 1923 g. Kopya // RGASPI. F. Soch. 1 d. 117.
- Protokol. (No.16 1923). Protokol № 16 Zasedaniya Komissii po Otdeleniyu tserkvi ot Gosudarstva pri TSK RKP ot 20 marta 1923 goda. Soverşenno Sekretno. Sohranyayte Konfidentsial'nost'. Maşinopisnyy Original // RGASPI F.17.Op.112. D.443-a.
- Protokol. (No.21 1923). Protokol № 21 Zasedaniya Komissii po Otdeleniyu Tserkvi ot Gosudarstva pri TSK RKP ot 16 maya 1923 g. Soverşenno Sekretno.

- Sohranyayte Konfidentsial'nost'. Maşinopisnyy Original // RGASPI F.17.Op.112. D.565-a.
- Protokol. (No.23 1923). Protokol № 23 Zasedaniya Komissii po Otdeleniyu Tserkvi ot Gosudarstva pri TSK RKP ot 5 iyunya 1923 g. Soverşenno Sekretno. Sohranyayte Konfidentsial'nost'. Maşinopisnyy Original // RGASPI F.17.Op.112. D.565-a.
- Protokol. (No.30 1923). Protokol № 30 Zasedaniya Komissii po Otdeleniyu Tserkvi ot Gosudarstva pri TSK RKP ot 17 iyulya 1923 g. Soverşenno Sekretno. Sohranyayte Konfidentsial'nost'. Maşinopisnyy Original // RGASPI F.17.Op.112. D.565-a.
- Protokol. (No.34 1923). Protokol № 34 Zasedaniya Komissii po Otdeleniyu Tserkvi ot Gosudarstva pri TSK RKP ot 21 avgusta 1923 g. Soverşenno Sekretno. Sohranyayte Konfidentsial'nost'. Maşinopisnyy Original // RGASPI F.17.Op.112. D.565-a.
- Quelquejay, L. C., & Bennigsen, A. (1988). Sufi ve Komiser [Sufi and Commissioner]. *Akçağ Yayınları, Ankara*, 40.
- Quelquejay, L. C., & Bennigsen, A. (1997). 1. Step'de Ezan Sesleri. In (pp. 33): Çev. Nezih Uzel), İstanbul: İrfan Yayınları.
- Redkozubov, A. D. (2015). Islam v Rossiyskoy İmperii. *Gumanitarnoye prostranstvo*, 4(5), 987.
- Rsymbetova, D. R. (2017). Iz İstorii Obrazovaniya Alaş-Ordı. *Vestnik Kazahskogo gumanitarno-pravovogo innovatsionnogo universiteta*(3), 42.
- Rudov, G. A. (2014). Islam v Tsentral'noy Azii: Masştaby i Perspektivy Vliyaniya. *Nauçno-analitiçeskiy jurnal-Obozrevatel'*(6 (293)), 57.
- Rysbekova, S. T. (2020). Sotsiokul'turnaya Real'nost' Formirovaniya Sovetskoy İdentičnosti Kazahskogo Etnosa. *Messendjer*, 1, 19.
- Sadykova, A. M. (2015). *Politika Sovetskogo Pravitel'stva v Oblasti Religii (1918-1953 gg.)*. Almatı.
- Safarov, G. (1921). Kolonial'naya Tevolyutsiya (Opyt Turkestana). *Azattyk*, 10.
- Saidbaev, T. S. (1978). *Islam i Obşestvo: Opyt İstoriko-sotsiologičeskogo İssledovaniya*: Nauka.
- Saidbaev, T. S. (1984). Islam i Nauka. *Moskva*.
- Saktaganova, Z. G. (2017). Sovetskaya Model' Gosudarstvennoy Religioznoy politiki v Kazahstane i Religioznaya Povsednevnost' Kazahstantsev vo Vtoroy Polovine XX veka. *Sovremennaya istoriya*(1 (3)), 60.
- Saparali, S. S. (2020). Kazak Jerinin Tutastığı Üşin Küresken Tulgalardıń Sayasi Kızmeti. «*Tarih jane aleumettik-sayasi gıımdar*» habarşısı, 2(65), 80.
- Sapargali, M. (1990). *İslamnın Dini İkpalın Jenu (Kazakstan Kompartiyasının Tajiribesinen). 1917 - 1960 jıldardıń bası*. Almatı: Kazakstan.
- Sarsembayev, M. A. (2015). Kazahskiy Handyk Kak Suverennoye Gosudarstvo Epohi Srednevekov'ya. *Astana: GP «Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan»*, 27.
- Sarsembina, K. K. (2017). Kazak Kültürü ve İslam. *Vestnik KazNU, Seriya Religiovedeniya*, 10(2), 30.
- Satershinov, B. M. (2015). İstoriya İslama na Territorii Sovremennogo Kazahstana.
- Senin, A. S. (1993). Liberaly u Vlasti. İstoriya Povtoryayetsya? *Tsentavr: Studia classica et mediaevalia*(2), 109.

- Serikuly, K. (2018). Osnovnyye Voprosy İstorii Ustanovleniya Sovetskoy Vlasti v İstoriografii Sovetskikh İstoričeskiy Kazahstana. *Arhont*(2 (5)), 72.
- Shafikov, I. F. (2014). Put' v Mekku: Palomniçeskaya jizn' Rossii (konets 19 - naçalo 20 vv.). *Uçenyye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya Gumanitarnyye nauki*, 156(3), 103.
- Shalabayeva, K. K. (2020). *Svetskoye Gosudarstvo i Preyemstvennost' Traditsiy*. Almaty.
- Sharonova, V. G. (2007). Iz İstorii Sotsial'no-Ekonomiçeskoy politiki Sovetskogo gosudarstva v Sredney Azii v 20-30-ye gody XX veka. *Uçenyye zapiski Rossiyskogo gosudarstvennogo sotsial'nogo universiteta*(3), 85.
- Sherbak, A. N., Bolyachevesh, L. S., & Platonova, E. S. (2016). Istoriya Sovetskoy Natsional'noy Politiki: Kaçeli Mayatnika? *Politiçeskaya nauka*(1), 100.
- Shoikin, G. N. (2014). *Sbornik Materialov po Osnovnym Voprosam Religioznoy Sfery: v Pomoş' Gosslužaşim*. Astana: Agentstvo Respubliki Kazahstan po delam religiy.
- Shoikin, G. N., & Abuov, A. P. (2014). 20 Voprosov i Otvetov na Aktual'nyye Temy v Sfere Religii. Vypusk 1: Gosudarstvo i Religiya. *Astana*, 34.
- Shokay, M. (1992). Sud'ba Turkestana. *Jalyn, Almaty*, 183, 45.
- Simonaitis, M. (2011). Otnoşeniye k Religii Ş. Ualihanova. *Mejvuzovskiy vestnik*, 2, 230.
- Smagulova, S. (2011). *Kazahskaya Periodiçeskaya Peçat': İstoriya Vozniknoveniya i Dokumental'noye Znaçeniye (20-30-ye gody XX veka)*. Almaty: Eltanym.
- Spasskiy, G. I. (1820). Kirgizo-kaysaki Bol'şiy, Sredniye i Malye Ordy. *Vestnik Sibir'*, 1, 5.
- Subhanberdina, A. (1998). Kazakça/ Derleme. 506
- Suleimen, A. A. (2017). Formirovaniye Etnosotsial'noy Struktury Kazahstana v Usloviyah Sovetskogo Soyuza. *Voprosy natsional'nyh i federativnyh otnoşeniy*(2), 49.
- Suleymenov, P. M. (2015). Evolyutsiya Religioznogo Soznaniya v Kazahstane. *Vestnik KazNU. Seriya filosofiya, kul'turologiya i politologiya*, 53(4), 55.
- Syzdykova, R. (1990). *Ahmet Baitursynov*. Almaty: Obşestvo «Prosveşeniye» Kazahskoy SSR.
- Syzdykova, R. (1990). *Ahmet Baitursynov*. Almaty: "Education" Society of the Kazakh SSR.
- Taheri, A. (1991). *Kızıl Gökte Hilal*. İstanbul: Sel Yayınları.
- Tasar, E. (2017). *Soviet and Muslim: the institutionalization of Islam in Central Asia*: Oxford University Press.
- Tazhibayev, T. T. (1962). *Prosveşeniye i Şkoly Kazahstana vo Vtoroy Polovine XIX veka*. Almaty: Kazgos politizdat.
- TGARK. (1). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan. Delo 1711, op. 1, delo 4, l. 66.
- TGARK. (4). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan. Delo 1711, Op. 1, delo 9, p. 10.
- TGARK. (a). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan. Op. 1364, delo 128.
- TGARK. (b). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan, 1364, delo 129. 3.

- TGARK. (c). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan, 1364, case 130. 5.
- TGARK. (c). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan., 1364, delo 130. 7.
- TGARK. (d). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan, 1364, delo 131. 2.
- TGARK. (d). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan, 1364, delo 131. 1.
- TGARK. (e). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan, 1364, delo 132. 2.
- TGARK. (e). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan, 1364, delo 132. 5.
- TGARK. (f). Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazahstan, 1364, delo 133. 1.
- Tokayev, K. K. (2021). *Nezavisimost' Doroje Vsego na Svete. Nezavisimiy Kazahstan*, 55.
- Tsyuryumov, A. V. (2007). *Kalmytskoye Hanstvo v Sostave Rossii: Problemy Politicheskikh Otnoşeniy*: Djangar.
- Tuna, M. (2015). *Musul'mane İmperskoy Rossii: İslam, İmperiya i Yevropeyskaya Sovremennost', 1788–1914 gg.*: Cambridge University Press.
- Tursynbayeva, A. O. (2020). Problema Religioznoy Very i Svobody v Tyurkskom Mirovozzrenii. 40.
- Tuyakbaev, O. (2013). *Na Puti İstiny. Religioznoye Obrazovaniye Hazrata Hakima Omarova*.
- Vakhobov, İ. (1979). *İslam v Sovetskom Soyuze. Havass Yayınları, İstanbul*, 26.
- Vasiliev, A. (1912). *Bukvar' Dlya Kirgizov*. Kazan: Tsentral'naya tipografiya.
- Vdovin, A. I. (2018). *SSSR. Istoriya Velikoy Derjavy (1922–1991)*: Prospekt.
- Werth, P. W. (2002). *At the margins of orthodoxy: Mission, governance, and confessional politics in Russia's Volga-Kama region, 1827-1905*: Cornell University Press.
- www.muftyat.kz.
- Yakusheva, Y. V. (2015). Dinamika mejetniçeskikh Otnoşeniy v Respublike Kazahstan (1991-2010 gg.). *Moskva*, 22.
- Yaman, A. (2012). *Türk dünyasında İslâm, Sovyet ateizmi ve kültürel süreklilik*: Elips.
- Yamzin, I. L., & Voshchinin, V. P. (1926). *Uçeniye o Kolonizatsii i Migratsii*: Novaya derevnya.
- Zatov, K., İshmakanov, Z., & Esimkulov, E. (2018). Mejreligioznyy Dialog v Kazahstane. *Vestnik KazNU. Seriya filosofiya, kul'turologiya i politologiya*, 58(4), 189.
- Zelkina, A. (1999). Islam i Bezopasnost' v Novyh Gosudarstvah Tsentral'noy Azii: Naskol'ko Real'na İslamskaya Ugroza? *Religiya, gosudarstvo i obşestvo*, 27(3-4), 355.
- Zhamanbayeva, L. K. (2010). Izuçeniye Religioznoy Politiki Sovetskogo Pravitel'stva v Kazahstane. *Vestnik KazNU. Seriya İstorii*, 3(58), 39.
- Zhangaliev, U. K. (2017). Istoriya Dvijeniya Alaş i Pravitel'stva Alaşordı. *Vestnik Kazhskogo gumanitarno-pravovogo innovatsionnogo universiteta*(3), 101.
- Zhaysanbayev, Z. (1917). Otkroyte Podhodyaşiy Komitet. *Sarıarka*, 9, 56.

- Zhitenov, T. E. (2010). Islam v Rossii: Vehl Īstorii. *Vestnik Voljskogo universiteta. V. N. Tatiŕeva*(4), 35.
- Zholbarysova, A. (2021). Problema Molodeji i Religii. 12.
- Zholdasuly, T., & Ilyasov, K. M. (2020). Religioznaya Politika Sovetskoy Vlasti v Gody Vtoroy Mirovoy Voyny. *Vestnik Yevraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni L. N. Gumileva. Seriya: Istoricheskiye nauki. Filosofiya. Religiovedeniye*(1 (130)), 84.
- Zhumagulov, M. (2022). Religiya i Svetskoye Znaniye v Vospitanii Soznatel'nogo Pokoleniya. *Sotsiologicheskiye i politicheskiye nauki*, 77(1), 5.
- Zhurgenov, T. (1936). *O Rabote po Likvidatsii Negrarnotnosti v Kazahstane*. Almatı: Kazahstan.
- Zhursinbayev, B. A. (2019). Rekomendatsii Obŕnatsional'nyh Obŕestvenno-politicheskikh Organizatsiy Turkestana ob Ustanovlenii Sovetskoy Vlasti. *edu. e-history. kz*, (2).

